XINJIANGDAXUEXUEBAO

ISSN 1005—5878

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى

1994

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

1994 - يىللىق 1 - سان (ئومۇمىي 57 - سان)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشىردىن چىقتى

باش مۇھەررىر: ئەكبەر ھۈسەيىن

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قەييۇم قۇربان

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No:7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

بۇ ساندا

دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىسى ۋە سوتسىيالىزمنىڭ تەقدىرى ....
.... فاڭ يەنمىڭ (ئەكبەر ھوشنەيمىن تەرجىمىسى) 1

يىپەك يولى كارۋانلىرى ئاتاتولىنىدە .... ئابدۇكېرىم راخمان 21

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى .... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 40

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى توغرىسىدا .... ئابدۇۋەلى ھامۇت 62

زامان ۋە زامانىۋى ئادەم .... ئىسلامجان شېرىپ 71

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ....
.... مۇھەممەت ئېلى تۇردى 86

ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش
توغرىسىدا .... ئالىم قادىر، ئەركىن ئابدۇراخمان 92

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى تەتقىقاتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر
.... ئىقبال تۇرسۇن 99

«يىپەك يولى» ۋە غەربىي دىيارمەدەنىيىتى .... قاسىم ئارىشى 109

«خەننامە» ئىچىدىكى پامىر خاتىرىلىرى توغرىسىدا .... شېرىن قۇربان 123

VIII ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك بىلىم ئىگىسى يوللۇغ تېگىن .... تۇرسۇن ھوشۇر 134

XIX ئەسىردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يەر ئىگىدارچىلىقى ۋە يېزا
ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى توغرىسىدا .... ئەنۋەر ئابلىمىت 136

دۇنيادىكى مىللەتلەر .... ئۆمەر موللا 141

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1994年 第1期

(总第57期)

目 录

邓小平思想和社会主义的命运……………………方延明(艾克拜尔·侯赛因译)

丝路商队在安娜托里亚……………………………………阿不都克里木·热合曼

维吾尔祖先的酒文化……………………………………阿不都许库尔·买买提依明

关于精神生产活动………………………………………………阿不都外力·哈木提

时代和现代人……………………………………………………斯拉木江·西日甫

社会主义市场经济体制建立的必要性……………………………买买提艾力·吐尔地

青少年犯罪问题及其预防………………阿里木·卡德尔 艾尔肯·阿布都热合满

维吾尔古典文学理论研究…………………………………………依克巴尔·吐尔逊

丝绸之路和西域文化…………………………………………………哈斯木·阿尔西

《汉书》中有关帕米尔的记载………………………………………西仁·库尔班

十八世纪伟大的学者——yolluo tekin ………………………………吐尔逊·吾守尔

奥斯曼帝国土地所有和农业商业化初探……………………艾尼瓦尔·阿不力米提

世界民族…………………………………………………………………乌买尔·毛拉

دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىسى ۋە سوتسىيالىزمنىڭ تەقدىرى

فاڭ يەنمىڭ

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دېڭ شياۋپىڭ ۋە سوتسىيالىزمنىڭ تەقدىرى دېگەن بۇ ئالەمشۇمۇل مەسىلە ئۈستىدە تارىخنىڭ دېڭ شياۋپىڭنى تاللىغانلىقى، ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسىي مەسىلىنى ئىگىلەش ۋە سوتسىيالىزمنى قايتا تونۇش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش قاتارلىق ئۈچ جەھەتتىن بىر قەدەر كەڭ دائىرىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ، بولۇپمۇ دېڭ شياۋپىڭنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى، سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى قايتا تونۇش ۋە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش داۋامىدىكى ئۈچ ئۇلۇغ بۇرۇلۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئۈستىدە مەركەزلىك ھالدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ، شۇنىڭدەك جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى ۋە ئۇنىڭ جانلىق ئەمەلىيىتىنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنى يېڭى تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىكى رەت قىلىپ بولمايدىغان پاكىتلار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ھەربىر دەۋر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەربابلىرىغا مۇھتاج.

تارىخ مۇنداق بىر پاكىتنى تەييارلىدى، ئۇ بولسىمۇ زامانىمىزدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئۈستىدە سۆز بولغاندا، دېڭ شياۋپىڭنى تىلغا ئالماي مۇمكىن ئەمەس. بولۇپمۇ 1989-يىلدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ كۈندىن-كۈنگە يۈكسىلىشى، شەرقىي ياۋروپادىكى جىددىي ئۆزگىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى، سوتسىيالىزم ھەرىكىتىنىڭ پەسىيىپ كېتىشى بىلەن روشەن تەتۈر سېلىشتۇرما بولدى، كىشىلەر دېڭ شياۋپىڭ رەھبەرلىك قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگونىڭ كەڭ زېمىنىدا ئېلىپ بارغان 14 يىل داۋامىدىكى يېڭى ئىنقىلابقا ھەيرانلىق نەزەرى بىلەن زەڭ سېلىپ قاراپ چىقىشقا، شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ جۇڭگودا قولغا كەلتۈرگەن مىسلىسىز يۈتۈقلىرىغا شەك-شۈبھىسىز ھالدا ئىجابىي جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دېڭ شياۋپىڭنىڭ سوتسىيالىزم توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ھەم

دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىسى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ تەقدىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش سوتسىيالىزمغا كۆڭۈل بۆلىدىغان بارلىق كىشىلەر ئۈچۈن ئورتاق مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇ ئىش بۈتۈن پارتىيىنى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، سوتسىيالىزمنى جۇڭگودا تېخىمۇ زور غەلىبىلەرگە ئېرىشتۈرۈشكە پايدىلىق. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىن ئېيتقاندىمۇ، سوتسىيالىزم ھەرىكىتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، كىشىلەرنى كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا تىرىشىشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرگە ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

تارىخ دېڭ شياۋپىڭنى تاللىدى

ھەممىگە مەلۇمكى، جۇڭگو خەلقىنىڭ يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان ئۈچ چوڭ تاغنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش ماۋزېدۇڭنى يادرو قىلغان بىرىنچى ئەۋلاد مەركىزىي كوللېكتىپ رەھبەرلىكنىڭ ئۇلۇغ خىزمىتى بولدى. شۇ قېتىمقى ئىنقىلابتا پەۋقۇلئاددە ئىنقىلاب ۋاسىتىسى قوللىنىلىپ، سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق جۇڭگودا سوتسىيالىزم تۈزۈمى مەسىلىسى تۈپ ئاساسىدىن ھەل قىلىندى. لېكىن، شۇنى ئېيتماي بولمايدۇكى، سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، دۆلەتنى قانداق قىلىپ قۇدرەتلىك، باي دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد كوللېكتىپ رەھبەرلىكى ئۇزاق مۇددەت ئىزدەنگەن لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا ئوبدان ھەل قىلالمىغان مەسىلە بولۇپ قالدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، تەجرىبىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئۇسۇلىنى ئەينەك قىلىپ، سىرتنىڭكىنى قوبۇل قىلىش چارىسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدۇق. بولۇپمۇ شۇ مەزگىللەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرى يۇقىرى پەللىدە تۇرغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنى بىردىنبىر ئۈلگە قىلىشقا بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەبىئىي ھالدا ستالىننىڭ پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ئەندىزىسىنى كۆچۈرۈپ كەلدۇق. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەندىزىسىنىڭمۇ دېگەندەك كارغا كېلەلمەيدىغانلىقىنى كېيىنكى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدى. يولداش ماۋ زېدۇڭ بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئىزچىل ئىزدىنىپ كەلدى، ئۇ 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋە خەلق كوممۇناسىنى تەشەببۇس قىلدى، بۇلار ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا ئېغىر نەقسان يەتكۈزدى. ئۇ 60 - يىللاردا، «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» چارىسى ئارقىلىق، سىنىپىي كۈرەش ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش ئارقىلىق دۆلەتنى بېيىتىش يولىنى تېپىپ چىقىش مەقسىتىدە، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش نەزەرىيىسىنىمۇ

ئوتتۇرىغا قويدى، نەتىجىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» خەلق ئىگىلىكىنى گۇمران بولۇش گىرۋىكىگە ئاپىرىپ قويۇپ، پۈتۈن مىللىتىمىزگە بالايىئاپەت كەلتۈردى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شەرقىي ياۋروپانىڭ ئەندىزىسى ئەسقاتمىغاندىكىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىمىز ئارقا – ئارقىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىكىن، ئىقتىسادى قالاق بىر ئەلدە سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش ۋە قانداق قۇرۇپ چىقىش مەسىلىسىنى تەبىئىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز دۇچ كەلگەن يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۇرۇۋاتقان ماۋزېدۇڭنىڭ مادارى يەتمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈستىدە سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ماۋزېدۇڭ بۇ ئېغىر ۋەزىپىنى ئۆز سەپدىشى دېڭ شياۋپىڭغا تاپشۇرماقچى بولدى، ئۇنىڭ دېڭ شياۋپىڭ توغرىسىدىكى «مۇلايىملىق ئىچىدىكى قەيسەرلىك، پاختا ئىچىدە ساقلانغان يىڭنە»، «كەم ئۇچرايدىغان تالانتلىق ئادەم» دېگەن ماختاشلىرىدىن بۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك ھاۋالىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، 1976 – يىلى ئەمدىلا يېڭىباشتىن خىزمەتكە كىرىشكەن دېڭ شياۋپىڭ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، ئاتالمىش «تيەنئەنمېن ۋەقەسى» باھانىسى بىلەن چەتكە قېقىلىپ، ئۆزىنىڭ «تەرتىپكە سېلىش»، «تۈزەش» ئىرادىسىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىشكە چارىسىز قالدى.

1976 – يىلى، جۇ ئېنلەي، جۇدې ۋە ماۋزېدۇڭ ئارقا – ئارقىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى كىشىلەر كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى. خەلق دېڭ شياۋپىڭغا مۇراجىئەت قىلدى. خەلق دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە خەلقنىڭ بېيىشىنى ئۈمىد قىلدى، كىشىلەر «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش»، «ھەر يەتتە، سەككىز يىلدا بىر قېتىم ھەرىكەت قوزغاش»نى ئۈمىد قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. كىشىلەر قەلبى تۈزەشكە تەلپۈندى، ئىسلاھاتقا تەلپۈندى، خاتىرجەملىككە تەلپۈندى. دەل مۇشۇنداق چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، پارتىيە ۋە خەلق يەنە بىر قېتىم دېڭ شياۋپىڭنى تاللىدى. 10 نەچچە يىلدىن بۇيان، دېڭ شياۋپىڭ دەۋر تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشى ۋە ئاچقۇچىنى چىڭ تۇتۇپ، ھەم ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ھەم كونا قائىدىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ يېڭى يولىنى ئېچىشتەك غايەت زور سىياسىي جاسارىتىنى ۋە ماركسىزمنىڭ يېڭى مەنزىلىنى ئېچىشتەك غايەت زور نەزەرىيىۋى جاسارىتىنى كۆرسەتتى، ئۇ ستراتېگىيىلىك پىلان تۈزۈپ، ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەرنى بەلگىلەپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەڭ گۈزەل مەنزىرىنى سىزىپ چىقتى.

ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسىي مەسىلىنى ئىگىلەپ، سوتسىيالىزمنى قايتا تونۇش

دېڭ شياۋپىڭ خىزمەتكە كىرىشىشى بىلەنلا، مۇرەككەپ، چىگىش ئىچكى – تاشقى ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. ئۇ خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ئىچكى ئەھۋاللارغا ئىلمىي باھا بېرىشى

ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈشى كېرەك ئىدى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «مۇتەپەككۇرنىڭ «مۇتەپەككۇر» دېگەن نامغا مۇناسىپ كېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ شەخسىيلىك ھەرىكەتلەرنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، ئۇنىڭغا يول كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇ ھەرىكەتنىڭ «مادىدىي ئاملىرى»، شەخسىيلىك ھالدا يولۇققان بارلىق نەزەرىيىۋى، سىياسىي، تاكتىكا ۋە تەشكىلىي مەسىلىلەرنى باشقىلاردىن بۇرۇنراق ھەل قىلىشقا ماھىر كېلىدۇ». لېنىن دەۋرىيلىك بىلەن پارتىيىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە تاكتىكىسىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغىنىدا يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بىز ھەربىر دەۋرنىڭ تەرەققىياتىدىكى بارلىق مۇرەككەپلىكلەرنى بىلىپ كېتەلمەيمىز، ئەمما قايسى سىنىپنىڭ ئۇ ياكى بۇ دەۋرنىڭ مەركىزى ئىكەنلىكىنى، دەۋرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشى، دەۋرنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز ۋە ھەقىقىي بىلىمىز. مۇشۇ ئاساستا، ئوخشاش بىر دەۋرنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەر (ئايرىم ئەللەر تارىخىدىكى ئايرىم ئەھۋاللار ئەمەس)نىڭ بارلىقىنى مۆلچەرلىسەكلا، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ تاكتىكىسىنى توغرا بەلگىلەپ چىقالايمىز، شۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىنى ئېنىق تونۇۋالساقلا، ئاندىن شۇ ئاساستا ئۇ ياكى بۇ دۆلەتنىڭ تېخىمۇ تەپسىلىي بولغان ئالاھىدىلىكلىرىنى مۆلچەرلەپ چىقالايمىز».

ئۇلۇغ ماركسىزمچى دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىنى ئاسارەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، زېھنىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەممىدىن ئاۋۋال «ئىككى ئومۇمەن» رامكىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، «ئەمەلىيەت ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى» ھەققىدىكى چوڭ مۇھاكىمىنى قوللىدى. ئۇ تۈنجى بولۇپ، «تىنچلىق ۋە تەرەققىيات» ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسىي مەسىلە دېگەن نۇقتىئىنەزەرنى، سوتسىيالىزمنىڭ «تۆۋەن باسقۇچى» توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئىدىيىۋى لۇشيەن ۋە نەزەرىيىۋى پرىنسىپ جەھەتتىن كېيىنكى كۈنلەردىكى ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى ياراتتى.

1. «تىنچلىق ۋە تەرەققىيات» دېگەن ئاساسىي مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى دۇنيا ۋەزىيىتىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئىگىلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۆلچىمىدۇر

«تىنچلىق ۋە تەرەققىيات» مەسىلىسى ماۋزېدوڭ دۇنيانى «ئۈچ دۇنيا»غا ئايرىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ دۇنيانىڭ ۋەزىيىتى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان يەنە بىر مۇھىم نەزەرىيىۋى يەكۈن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ بىزنى دۇنيا ۋەزىيىتىنى توغرا ئىگىلەپ، تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ھۆكۈم ئۆلچىمى بىلەن تەمىنلىدى. دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ھازىر دۇنيادا ھەقىقىي چوڭ مەسىلىنىڭ، پۈتۈن يەر شارى خاراكتېرلىك مەسىلىنىڭ بىرى — تىنچلىق مەسىلىسى، يەنە بىرى — ئىقتىسادىي مەسىلە. تىنچلىق مەسىلىسى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە،

ئىقتىسادىي مەسىلە جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە. جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە — يادرولۇق مەسىلە.» «ھازىرقى دۇنيادا ئاساسلىقى ئىككى مەسىلە بار، بىرى، تىنچلىق مەسىلىسى، يەنە بىرى، تەرەققىيات مەسىلىسى. تىنچلىقتىن ئۈمىد بار، ئەمما، تەرەققىيات مەسىلىسى تېخى ھەل بولغىنى يوق. كىشىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلە ناھايىتى گەۋدىلىك دېيىشىۋاتىدۇ، مېنىڭچە، بۇ مەسىلە دۇنيا تەرەققىياتىغا ياندىشىدىغان مەسىلىدۇر.» دېمەك، ھازىرقى ۋەزىيەت بىرىنچى ۋە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدىكىدەك ئۇرۇش ۋە ئىنقىلاب ۋەزىيىتى ئەمەس، ئىقتىسادقا مايىللىشىپ دۇنيا تىنچلىقى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرگەندىلا، ئاندىن سوتسىيالىزمنى مۇستەھكەملىگىلى ۋە راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت ئاساسىي مەسىلىنىڭ بەلگىلەنگەنلىكى ھەرگىز ياستۇقنى ئېگىز قىلىپ قويۇپ بەخىرامان ئۇخلىسىمۇ بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. بۇنىڭدا پەقەت كۈرەشنىڭ شەكلىلا يەڭگۈشلەنگەن، تىنچلىق كۈرەش ئارقىلىق قوغدىلىدۇ، تەرەققىيات كۈرەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلىدۇ، بۇنىڭدا تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرۇش تېخىمۇ مۇشكۈل ئىش. شۇنىڭ ئۈچۈن يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بىر كۈنتۇ كېچىكتۈرمەي، پۈتۈن كۈچ - زېھنىمىزنى ئىشقا سېلىپ، پۈتۈن زېھنىمىزنى توپلاپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىمىز لازىم.» «ئەگەر كېلەر ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى ئىچىدە، ئۈچىنچى دۇنيادا جۈملىدىن جۇڭگودا خۇشاللىنارلىق تەرەققىيات بولىدىغان بولسا، مېنىڭچە، ئۇ چاغدا ئۇرۇش خەۋپىنى ھەقىقىي تۈگەتكىلى بولىدۇ.»

شەرقىي ياۋروپادا جىددىي ئۆزگىرىش بولغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، «تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت ئاساسىي مەسىلىدە ئۆزگىرىش بولغىنى يوق، خەلقئارا جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىككى قۇتۇپلۇق ۋەزىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشى دۇنيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتتى، دۇنيانىڭ سىياسىي جەھەتتە كۆپ قۇتۇپلىشىشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆپ مەنبەلىشىش ۋە رايونلارغا بۆلۈنۈشكە قاراپ راۋاجلىنىش سۈرئىتىنى تېزلەتتى، بۇنىڭ بىلەن بىز بىر قەدەر ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچ مۇھىتنى قولغا كەلتۈرۈش، خەلقئارا مۇناسىۋەتتە تېخىمۇ چوڭقۇراق ئاچالىنىق ئىش كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق، بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئىقتىسادىي رايوننىڭ شەكىللىنىشى غەربىي تېنچ ئوكيان رايونىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي رايونىنى بەرپا قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، ھالبۇكى، بۇ رايوننىڭ سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە بۇ رايونلارنىڭ قايتىدىن بىرلىكىشىشى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولدى. بۇ ھال مۇشۇ رايونغا ئورۇنلاشقان مەملىكىتىمىز ئۈچۈن، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى تېزلىتىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى بولدى، شۇنداقلا بىزنىڭ ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن ئەۋزەل تاشقى مۇھىت يارىتىپ بەردى.

دۇنيانىڭ XX ئەسىردىن بۇيانقى تەرەققىيات تارىخى ئىسپاتلىدىكى، سوتسىيالىزم

دۇنيا تىنچلىقى ۋە تەرەققىياتىنىڭ كاپالىتى؛ سوتسىيالىزم تىنچلىققا ۋە تەرەققىياتقا تولىمۇ موھتاج. سوتسىيالىزمنىڭ ئارىلىشىشى ۋە قوللىشى بولمىسا، دۇنيانىڭ ئەمىنلىكى تېپىشى مۇمكىن ئەمەس؛ تىنچلىق ۋە تەرەققىيات قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ. تىنچلىق ۋە تەرەققىيات ھەم ھازىرقى دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ۋە ئومۇمىي نىشانى، شۇنداقلا سوتسىيالىزمنىڭ تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئارزۇسى. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان سۆزىدە: «پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىمىزنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم... ھەر پۇرسەتنىڭ قولدىن كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن، چىڭ تۇتمىساق، كۆز ئالدىمىزدىكى پۇرسەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ، ۋاقىت ھەش - پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كېتىپ قالىدۇ» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى.

2. «دەسلەپكى باسقۇچ» نەزەرىيىسى جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالى توغرىسىدىكى چوڭقۇر تەھلىلدۇر

ئەگەر «تىنچلىق ۋە تەرەققىيات» دېگەن ئاساسىي مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى دۇنيا ۋەزىيىتى توغرىسىدىكى چوڭقۇر تەھلىل دېيىلىدىغان بولسا، سوتسىيالىزمنىڭ «دەسلەپكى باسقۇچى» نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنى جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالى ۋە ھازىرقى تارىخىي ئورنى توغرىسىدىكى ئىلمىي تەھلىل، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ 40 يىلدىن بۇيانقى تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى بۇ نەزەرىيە جۇڭگودا سوتسىيالىزمنى قانداق قۇرۇش، قانداق راۋاجلاندۇرۇش ۋە قانداق مۇستەھكەملەش كېرەك دېگەن مەسىلىگە توغرا ۋە سىستېمىلىق جاۋاب بېرىپ، ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى يېڭى ئىدىيىلەر بىلەن راۋاجلاندۇردى.

1981 - يىلى 6 - ئايدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈپ چىقىلغان «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارار»دا، «دەسلەپكى باسقۇچ» دېگەن ئىبارە بىرىنچى قېتىم رەسمىي ئىشلىتىلدى. 1982 - يىلى 9 - ئايدا، پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيىغا بېرىلگەن دوكلاتتا: «ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تېخى دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، بىزدە ماددىي مەدەنىيەت تېخى تەرەققىي تاپمىغان» دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1986 - يىلى 9 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاڭجېنى توغرىسىدىكى قارار»دا يەنە بىر قېتىم شەرھلەندى. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: «ئېلىمىز تېخى سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇش، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكى ۋە رىقابەتنى راۋاجلاندۇرۇش زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خېلى ئۇزاق تارىخىي مەزگىل ئىچىدە، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىش شەرتى ئاستىدا كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئورتاق بېيىش نىشانى ئاستىدا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئالدىن بېيىشىغا ئىلھام بېرىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ.» پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيىدا، سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن ئىبارەت زور

نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ يەسىلىپ تەپەككۇرنى ئاقىلانە نەزەرىيە جەھەتتىن
سىستېمىلىق شەرھلەندى، ھەممىگە 13- قۇرۇلتاي دوكلاتىدا نەزەرىيەۋى ئاساسى قىلىندى.
سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى توغرىسىدىكى ئىلمىي نەزەرىيەنى ئىپادىلىگەندىن، جەمئىيەتلىك
سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئايلاندى، بىز سوتسىيالىزمدىن چەتنەپ كەتمەي، ئۇنىڭدا چىڭ
تۇرۇشىمىز لازىم؛ ئىككىنچىدىن، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتى تېخى دەسلەپكى باسقۇچتا
تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ باسقۇچتىن ھالقىپ كەتمەي، ھەممە ئىشتا مۇشۇ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش
لازىم، دېگەن ئىككى مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دەسلەپكى باسقۇچ نەزەرىيىسى ماۋزېدۇڭ
1960- يىلى ئوتتۇرىغا قويغان «سوتسىيالىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى ۋە تەرەققىي قىلغان
سوتسىيالىزم» دېگەن ئىدىيىسىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇردى. بۇ نەزەرىيەدە، بىزنىڭ بۈگۈنكى
سوتسىيالىزم باسقۇچىمىز يەنىلا نامراتلىق ۋە قالاقلىقتىن پۈتۈنلەي قۇتۇلۇش باسقۇچى
ئىكەنلىكى، قالاق يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىدىن ئىلغار سانائەت مەملىكىتىگە ئايلىنىش
باسقۇچى ئىكەنلىكى، ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلىگەن ئەنئەنىۋى يېزا ئىگىلىكى بىر زامانىۋى يېزا
ئىگىلىكىنى يۈكسەك تەرەققىي قىلغان تاۋار ئىگىلىكىگە ئۆزگىرىش باسقۇچى ئىكەنلىكى، ھاياتىي
كۈچكە تولۇپ تاشقان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت بەرپا قىلىش باسقۇچى
ئىكەنلىكى، ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنى گۈللەندۈرۈش باسقۇچى ئىكەنلىكى ئېنىق ئوتتۇرىغا
قويۇلدى. دەسلەپكى باسقۇچ نەزەرىيىسى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مۇۋەپپەقىيەتلەر
ۋە سەۋەنلىكلەرنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچىنى تېپىپ بېرىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە
ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە
ئەمەلىي ئاساس تۇرغۇزۇپ بەردى. دەسلەپكى باسقۇچ نەزەرىيىسىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ كۆپ
يىللاردىن بۇيان رەھبەرلىك ئىدىيىسىدە ساقلىنىپ كەلگەن «سول» چىللىق خاتالىقىنى
تۈزىتىپ، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن توغرا نىشان كۆرسىتىپ
بەرگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى زامانىمىزدىكى سوتسىيالىزمنىڭ دۇنياۋى ئەھمىيىتىگە ئىگە يېڭى
ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.
بىز بىلىمىز، ئەينى ۋاقىتتا ماركس بىلەن ئېنگېلس سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىيات
تارىخىدىكى بىرىنچى سەكرەشنى ئورۇنداپ، سوتسىيالىزمنى خىيالدىن ئىلىمگە ئايلاندۇردى؛
1917- يىلى لېنىن رەھبەرلىكىدە قوزغالغان ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ سوتسىيالىزم
نەزەرىيىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزم ئەمەلىيىتىگە ئايلاندۇرۇپ، ئىنسانىيەت
تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ سەھىپە ئاچتى. لېكىن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ
60- ۋە 70- يىللاردىن كېيىن، دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىدا يېڭى
ۋەزىيەت يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى سوتسىيالىزمنىڭ كونا
ئەندىزىسى ئۆزگەرگەن بۇ ۋەزىيەتكە ماس كېلەلمەيدىغانلىقىنى كۆپ تەرەپتىن كۆرسەتتى.
ئۆتمۈشتە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ماركسىزم، لېنىنىزمغا كىرگۈزۈلگەن، سوتسىيالىزم يەنىلا
ئاقىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن سوتسىيالىزم ئۆزىنى يېڭىلاپ، ئىككىنچى قېتىم سەكرەش
ھاسىل قىلىپ، كونا ئەندىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى زاماندىكى سوتسىيالىزمغا قايتا
بۇرۇلۇش ياساش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا مۇھتاج بولدى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا سوتسىيالىزمنىڭ

يېڭى ئەندىزىسىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى، دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا، دېڭ شياۋپىڭ ئۆزىنىڭ بىرقاتار يېڭى ئىدىيىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «كۆپ يىللاردىن بۇيان، ماركسىزم ۋە سوتسىيالىزمنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ماركستىن كېيىنكى يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، زادى قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى، ئۆزگىرىش بولغان شارائىت ئاستىدا، ماركسىزمنى قانداق تونۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش كېرەكلىكى ئېنىقلىنىۋېلىنمىدى. ماركستىن ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى يۈز يىل ئىككى يۈز يىل مابەينىدە يۈز بەرگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ھەقىقىي ماركسىزمچى، لېنىنىزمچىلار ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ھازىرقى ئەھۋالغا ئاساسەن تونۇشى، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشى كېرەك.» دەسلەپكى باسقۇچ نەزەرىيىسى يېڭى شارائىت ئاستىدا ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ۋە سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ نەزەرىيىدە چىڭ تۇرغاندىلا، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. «جۇڭگونىڭ مۇنداق قىلىشى دۇنيا ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۈچىنچى دۇنياغا بىر يول ئېچىپ بېرىش، تېخىمۇ مۇھىمى، ئىنسانىيەتكە سوتسىيالىزم ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يولى، سوتسىيالىزم كاپىتالىزمدىن ئەۋزەل دېگەننى بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت.»

بۇ نەزەرىيىنىڭ يادروسى سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت، بۇ سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسى، بىزنىڭ «ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىمىز»، «تۈپ نۇقتىمىز»، «بىرىنچى ۋەزىپىمىز».

دېڭ شياۋپىڭ مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: «دۆلىتىمىز ـــ سوتسىيالىستىك دۆلەت، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ تۈپ ئىپادىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كونا جەمئىيەتتە كۆرۈلۈپ باقمىغان سۈرئەتتە تېز راۋاجلىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى پەيدىنپەي قاناەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بويىچە ئېيتقاندا، توغرا سىياسىي رەھبەرلىكنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئاخىرقى ھېسابتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي دەۋر ئىچىدە، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭكىدىن ئاستا بولسا، ئەۋزەللىك دېگەندىن قانداقمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولىدۇ؟» «سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە، ھەقىقىي ماركسىزمچى پارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، چوقۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشىشى ھەمدە شۇ ئاساستا خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈشى لازىم. ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش دېگەن ئەنە شۇ. بىز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىلگىرى ئۇزاقىچە سەل قاراپ كەلدۇق، شۇڭا ھازىر بىز ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز

لازىم.» ئۇنىڭ «نامراتلىق سوتسىيالىزم ئەمەس» دېگەن سۆزى پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ قەلبىنى لەرزىگە كەلتۈردى. «ماركسىزم بويىچە بولغاندا، سوتسىيالىزم كوممۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچ. سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، نامراتلىق سوتسىيالىزم ئەمەس، سوتسىيالىزم نامراتلىقنى يوقىتىشى كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرماسلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆستۈرمەسلىكنى سوتسىيالىزمنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن دېگىلى بولمايدۇ.» دېڭ شياۋپىڭ ئۆزىنىڭ كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان مۇشۇ ئاجايىپ بايانلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى ئۇسلۇبى ۋە تىل ئۇسلۇبىنى جانلىق ھالدا ئىپادىلىدى. ئۇ ماركسىزم نەزەرىيىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، جانلىقلاشتۇرۇپ، ئوبرازلاشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ئاددىي تىلىغا ۋە ئون مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق تونۇشىغا ئايلاندۇردى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ «ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ» دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: «سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئاساسىي تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۈپ ئاساسىدىن ئۆزگەرتىپ، ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم، بۇ، ئىسلاھات دېمەكتۇر، دېمەك، ئىسلاھاتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. ئىلگىرى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشلا تەكىتلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىسلاھات ئارقىلىق ئازاد قىلىش تەكىتلەنمىدى، بۇنداق بولسا چولتا بولۇپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى تەڭ تەكىتلەش لازىم.»

ئۇ تەشەببۇس قىلغان ۋە قوللىغان يېزىلاردىكى ئائىلىلەر بويىچە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىشتىن كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش مەركىزىي ھالقا قىلىنغان شەھەرلەردىكى ئىسلاھاتقىچە بولغان، ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايونلارنى قۇرۇشتىن ئىشىكنى سىرتقا ئومۇميۈزلۈك ئېچىۋېتىشكىچە بولغان، شەھەرلەرنى نىشان قىلغان ئىسلاھاتتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش ئۈستىدە ئىزدىنىشكىچە بولغان بۇ ئىجادىي ئەمەلىيەتلەر سوتسىيالىزمنىڭ ئومۇمىي تەلىپى بىلەن جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىنىڭ يۇكسەك بىرلىكىنى ھەقىقىي گەۋدىلەندۈردى. بولۇپمۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «ئۈچكە پايدىلىق بولۇش»تىن ئىبارەت ھۆكۈم ئۆلچىمى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى سىستېمىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشىنىش ۋە ئىگىلەشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم قىممەت ئۆلچىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئۇ دوگمىچىلىق ۋە چېكىدىن ئاشقان «سول» چىل پىكىر ئېقىمى

قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن تەرسىيلەرنى ئۆگىشىپ، «سوتسىيالىزممۇ» ياكى «كاپىتالىزممۇ» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئابستراكت ھالدا مۇنازىرىلىشىدىغان مېتافىزىكىلىق پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنى ئىنكار قىلىپ، پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى سوتسىيالىزم كاپىتالىزملارنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ قىسمىتى توغرىسىدا توغرا قاراش ۋە تونۇشقا ئىگە قىلدى. دەل يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مۇشۇ مۇھىم يەكۈنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جۇڭگونىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ۋە ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيانقى سوتسىيالىزم ئەمەلىيىتى باشتىن ئاخىر ئىلغار يول بىلەن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1989-يىلى، شەرقىي ياۋروپادا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، دۇنيا كوممۇنىزم ھەرىكىتى تۆۋەنلەپ تەۋرىنىپ پەسلەككە چۈشۈپ قالغان چاغدا، دېڭ شياۋپىڭ يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماركسىزم ــ لېنىنىزمنى، سوتسىيالىزمنى قوغدىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتتى: «پارتىيە رەھبەرلىكىنى ئۆزگەرتمەسلىك، سوتسىيالىزمنى ئۆزگەرتمەسلىك، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى ئۆزگەرتمەسلىك لازىم، «ئەمەلدە تۇرغۇزۇلغان ئاساسىي لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلەر بويىچە ئىشلەپچىقىرىش، قەتئىي تەۋرەنمەي ئىشلەۋېرىش كېرەك. ئۆزگەرتىشكە تېگىشلىك ئايرىم سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسىي لۇشيەن ۋە ئاساسىي فاڭجېن، سىياسەتلەرنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.» دەل ئۇنىڭ يىراقنى كۆرەرلىكى ۋە كەسكىن تەدبىرلىرى ئارقىسىدا، تىنچ ئوكيان بويىدىكى بۇ سېرىق تۇپراقلىق زېمىندا سوتسىيالىزمنىڭ ئۇلۇغ ئۇتۇقلىرى مەھكەم تىكلىنىپ، باشقا ھەرقانداق بىر دۆلەت ئورنىنى باسالمايدىغان مۇستەھكەم تۈۋرۈكلۈك رولىنى ئويندى.

3. ئۈچ قەدەم بىلەن مېڭىش ستراتېگىيىسىنى بەلگىلەش

«دەسلەپكى باسقۇچ» نەزەرىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى يېتەكچى ئىدىيە ۋە نەزەرىيە ئاساسىي جەھەتتە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ يولىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، لېكىن، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش قايسى يول بىلەن بېرىشى كېرەك، يېقىنقى، ئوتتۇرا ۋە يىراق مەزگىللەردە قايسى نىشانغا يېتىش كېرەك دېگەن مەسىلە ھەربىر جۇڭگولۇق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلە ئىدى، شۇنداقلا بىر قانچە ئەۋلاد كوممۇنىستلارنىڭ كۈرەش نىشانى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئۈچ قەدەم بىلەن مېڭىش ستراتېگىيىسىنى لايىھىلەپ ۋە تۈزۈپ چىقتى.

1979-يىلى، دېڭ شياۋپىڭ ئېلىمىزگە زىيارەتكە كەلگەن ياپونىيە باش ۋەزىرى داپىڭ جېڭفاڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. سۆھبەت داۋامىدا، باش ۋەزىر داپىڭ جېڭفاڭ: «جۇڭگو ئۆزىنى ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل مەيدانىغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويدى. جۇڭگونىڭ ئەھۋالى كەلگۈسىدە قانداق بولىدۇ؟ پۈتكۈل زامانىۋىلاشتۇرۇش پىلانى ھەقىقىي تەسەۋۋۇرى قانداق؟» دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: «بىز ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان

تۈتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، جۇڭگوچە تۈتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتۇر، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بىزنىڭ تۈتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشىمىز مەلۇم نىشانغا يەتكەن تەقدىردىمۇ، مىللىي دارامەتنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى يەنىلا تۆۋەن بولىدۇ. ئۈچىنچى دۇنيادىكى ھاللىقراق مەملىكەتلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يېتىش، مەسىلەن، مىللىي دارامەتنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارىنى 1000 دوللارغا يەتكۈزۈش ئۈچۈنمۇ، ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئاشۇنداق سەۋىيىگە يەتكەن تەقدىردىمۇ، غەربنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، يەنىلا ئارقىدا تۇرىمىز. مەن پەقەت جۇڭگونىڭ ھالىتى يەنىلا «ھاللىق» سەۋىيە ھالىتىدىنلا ئىبارەت دېيەلەيمەن.» مەشھۇر «ھاللىق» سەۋىيە تەسەۋۋۇرى دېگەن مانا شۇ ئىدى.

كېيىن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ھاللىق سەۋىيە تەسەۋۋۇرى ئاساسىدا، ئۈچ قەدەم بىلەن مېڭىشتىن ئىبارەت تەرەققىيات ستراتېگىيىسى توغرىسىدىكى كونكرېت مۆلچەرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۈچ قەدەم بىلەن مېڭىش توغرىسىدىكى ئوي — پىكىر ئېلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنىڭ كۈندىن كۈنگە مۇكەممەللىشىپ، يېتىلىپ بارغانلىقىنى گەۋدىلەندۈردى. 1987 — يىلى 10 — ئايدا، پارتىيىنىڭ 13 — قۇرۇلتىيى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئۈچ قەدەم بىلەن مېڭىشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنى يەنى: بىرىنچى قەدەمدە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى 1980 — يىلدىكىگە قارىغاندا بىر قاتلاش، خەلقنىڭ كىيىم — كېچەك، يېمەك — ئىچمەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، ئىككىنچى قەدەمدە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى يەنە بىر ھەسسە ئاشۇرۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، ئۈچىنچى قەدەمدە، كېلەر ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىقدارىنى ئوتتۇرىھال تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى بىرقەدەر باياشات ھالغا كەلتۈرۈپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇشنى بەلگىلىدى. بۇ، سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى توغرىسىدىكى نەزەرىيە ئاساس قىلىنىپ، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 12 — قۇرۇلتايدا بەلگىلەنگەن ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنىڭ يەنىمۇ ئېنىقلانغانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

1992 — يىلى پارتىيىنىڭ 14 — قۇرۇلتىيىدا بېرىلگەن دوكلاتتا، «ھاللىق» تەسەۋۋۇرى يەنىمۇ ئېنىقلاندى: «ھازىردىن باشلاپ كېلەر ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىل، ۋەتىنىمىزنىڭ گۈللىنىپ ياشنىشى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن، ناھايىتى مۇھىم، ناھايىتى قىممەتلىك مەزگىل. ئۈستىمىزدىكى يۈك ئېغىر، مەسئۇلىيىتىمىز چوڭ. 90 — يىللاردا، بىز يېڭى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئورنىتىپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشتىن ئىبارەت ئىككىنچى قەدەمدىكى تەرەققىيات نىشانىغا يېتىمىز. يەنە 20 يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىسىدا، پارتىيىمىزنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا 100 يىل توشقان چاغدا، بىز ھەرقايسى جەھەتلەردە تېخىمۇ پىشقان، تېخىمۇ قېلىپلاشقان بىر يۈرۈش تۈزۈملەر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مۇشۇ ئاساستا، كېلەر ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىغا 100 يىل توشقان چاغدا، ئۈچىنچى قەدەمدىكى تەرەققىيات نىشانىغا يېتىپ،

سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرىمىز.»

ھازىرقى سەۋىيىگە يېتىش پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا ئايلاندى، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ قالماستىن، بەلكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتى ۋە ئارزۇسىنىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، بارلىق جۇڭگو خەلقىنى بۇ يولدا ھارماي - تالماي كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردۇ.

جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرى

سوتسىيالىزمنى قايتا تونۇش ھازىرقى دۇنيادىكى ئاساسىي مەسىلىنىڭ «تىنچلىق ۋە تەرەققىيات» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ۋە «سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى» توغرىسىدىكى ئىدىيىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى نەزەرىيە جەھەتتىن جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى بەرپا قىلىپ بەرگەن بولسا، مۇشۇ نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، باش لايىھىلىگۈچى دېڭ شياۋپىڭ ئۆزىنىڭ كارامەت ئىقتىدارى ئارقىلىق، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ ئەندىزىسىنى تەييارلاپ چىقىپ، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ سوتسىيالىزم تەلىماتىنى بېيىتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنى جانلىق، مول ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى بىلەن تەمىنلىدى. ھالبۇكى، بۇ تەجرىبىلەر بىر ئاساسىي لۇشيەننى ئورنىتىش، تارىخىي خاراكتېرلىك ئۈچ بۆلۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

بىر ئاساسىي لۇشيەننى ئورنىتىش

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا»تىن ئىبارەت ئاساسىي لۇشيەن توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر، ئەڭ كۆپ، ئەڭ چوڭقۇر سۆزلىگەن كىشى يولداش دېڭ شياۋپىڭ بولدى، دەپ كۆرسەتتى. بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ چىن مەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1978 - يىلىلا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش»نى ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويدى. 1980 - يىلى، ئۇ «ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە ۋەزىپىلەر» دېگەن نۇتقىدا، چوڭقۇر ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركەزدىن چەتنىگەندە، ماددىي ئاساستىن مەھرۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى تۇغۇلىدۇ. باشقا ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مەركەزگە بويسۇنۇشى، مۇشۇ مەركەزنى دەۋر قىلىشى لازىمكى، ھەرگىز ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلماسلىقى، چېقىلماسلىقى لازىم. ئۆتكەن 20 نەچچە يىلدا بىز بۇ جەھەتتە تولىمۇ كۆپ ئاچچىق ساۋاقلارغا ئىگە بولدۇق.» كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇ تۈرلۈك سورۇنلاردا، بىر مەركەز، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە تۆت ئاساسىي

پرىنسىپىنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى. 1987 - يىلى 1 - ئايدا، ئۇ «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا»دىن ئىبارەت نۇقتىئىنەزەرنى مۇكەممەل ھالدا ئېنىق قىلىپ بىرلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئىككى ئاساسىي نۇقتىنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا چىڭ تۇرۇش پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جىددىي تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى، ئەڭ كەڭ خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئىككى ئاساسىي نۇقتا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىرنىڭ بىرگە قوشۇلۇشىدىنلا ئىبارەت ئاددىي مۇناسىۋەت ئەمەس، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر - بىرىنى چەكلەيدىغان، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان، بىر - بىرىگە سىڭىشىدىغان، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتىدۇر، بۇ ئاساسىي نۇقتىلاردىن قايسى بىرىگە سەل قارالسا، پارتىيىنىڭ ئىشلىرىغا زىيان يېتىدۇ. «بىر مەركەز»نىڭ ئىشقا ئېشىشى بىۋاسىتە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ؛ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەگەر پەقەت «تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش»لا تەكىتلىنىپ، «بىر مەركەز» ئۆزىگە تۈۋرۈك بولىدىغان بىر نۇقتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ - دە، بۇنىڭ ئارقىسىدا، مۇقەررەر ھالدا دوگمىچىلىق ئاساسىدىكى ئىدىيىۋى قاتماللىق كېلىپ چىقىدۇ، بۇنداقتا دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلاشقىلى، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە؛ ئاخىرىدا «تۆت ئاساسىي پرىنسىپ»تا چىڭ تۇرغىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر پەقەت «ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش»لا تەكىتلىنىپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سوتسىيالىزم نىشانىدىن، پارتىيە رەھبەرلىكىدىن، ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىدىن چوقۇم مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشمۇ ئاخىر بېرىپ قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يولداش دېڭ شياۋپىڭ سوتسىيالىزمدا چىڭ تۇرۇش پرىنسىپى ئاستىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنى، «ئىككى قولدا تۇتۇش»نى، «ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىشنىڭ پۈتۈن جەريانىدا، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشقا باشتىن - ئاخىر ئەھمىيەت بېرىش»نى ئالاھىدە تەكىتلىدى.

بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا چىڭ تۇرۇش توغرىسىدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «مۇستەقىل ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش تا ھازىرغىچە بىزنىڭ مەۋقەيىمىز بولۇپ كەلدى، كەلگۈسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ»، «ھەرقانداق چەت ئەل جۇڭگونى ئۆزىگە بېقىندۇرىمەن دېمىسۇن، جۇڭگونى ئۆز مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىشلارغا سۈكۈت قىلىدۇ دېمىسۇن» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىدى. بەزى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە جىددىي ئەگرى - توقايلىقلار يۈز بەرگەن چاغدىمۇ، ئۇ قەتئىي ئىشەنچ بىلەن: «دۇنيادا ماركسىزمنى ياقلايدىغان كىشىلەرنىڭ كۆپىيىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىش كېرەك،... ئالاقزادە بولۇپ كەتمەسلىك لازىم، ماركسىزم يوقىلىدىغان بولدى، كارغا كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى، مەغلۇپ بولدى، دەپ قارىماسلىق لازىم، نەدە بۇنداق ئىش بولسۇن!» دېدى. بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا چىڭ تۇرۇشنىڭ يادروسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى بوش قويۇۋەتمەي، چىڭ تۇتۇش، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى

ھەدەپىسىنى ئىككى قولدا تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئالغا سىلجىتقىلى بولىدۇ.

تارىخىي خاراكتېرلىك ئۇلۇغ ئۈچ بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش

«سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش»تىن «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش»قا يۈزلىنىش

1978 - يىلدىكى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش»تىن ئىبارەت خاتا فاڭجېننى قەتئىيلىك بىلەن چۆرۈپ تاشلاپ، پارتىيە ۋە دۆلەت خىزمىتىنىڭ مەركىزىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەپكە بۇرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ نىشاننى بەلگىلىدى. خىزمەت مەركىزىنىڭ بۇرۇلۇشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دېڭ شياۋپىڭ يادرولۇقىدىكى ئىككىنچى ئەۋلاد مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىك كوللېكتىپى ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق يېڭى ئىنقىلاب بولدى. ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇۋالغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۈپ - ئاساسىدىن ئۆزگەرتىپ، ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان سوتسىيالىستىك يېڭى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە سىياسىي تۈزۈلمىنى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى تۈزۈلمىلەرنى ماس ھالدا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، جۇڭگودا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

خىزمەت مەركىزىنى ھەقىقىي يۆتكەپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈش مەقسىتىدە، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ئاخباراتىدا: «ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان باراۋەرلىك ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنيادىكى ئىلغار تېخنىكا ۋە ئىلغار ئۈسكۈنىلەردىن تىرىشىپ پايدىلىنىش» ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1980 - يىل 11 - ئايغا كەلگەندە، دېڭ شياۋپىڭ بۇ ئىدىيىنى ئېنىق ھالدا «ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش» دېگەنگە يىغىنچاقلىدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يەنە: «بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسەت» دېدى.

ماركسىزم كلاسسىكلىرى «ئېچىۋېتىلگەن سوتسىيالىزم» دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كوممۇنىزمنىڭ ئىشقا ئېشىشى «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان دۇنياۋى ئالاقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى» لازىم، «ئۇنداق بولمىسا، كوممۇنىزم مەلۇم رايون خاراكتېرلىك نەرسە سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ»، «ئۇلار يەنىلا قويۇق خۇراپىي تۈس ئالغان ئائىلىۋى «مۇھىت»تا تۇرۇۋېرىدۇ»، «ئالاقىنىڭ ھەرقانداق كېڭەيتىشى رايون خاراكتېرلىك كوممۇنىزمنى يوقىتىدۇ»

دەپ كۆرسەتكەن. ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ئىسپاتلىدىكى، سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، خەلقئارا كاپىتالىزمنىڭ قامال قىلىشىنى، تەھدىت سېلىشىنى، بۇزۇپ تاشلاش، ئارقىلىق، دۇنيانىڭ تارىخىي شەكىللىنىشىنى، سىياسىي شەكىللىنىشىنى ۋە ئىقتىسادىي شەكىللىنىشىنى كېرەك دەپ قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرمىغاندا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. دېڭ شياۋپىڭ جۇڭگو تەھلىل قىلىنغان ھالدا مۇنداق دېدى: «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەق بىزنى قامال قىلدى، بىزمۇ مەلۇم دەرىجىدە بېكىنمىچىلىق قىلدۇق، بۇ بىزگە بەزى قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈردى. «سول» چىل سىياسەتمۇ بىزگە بەزى بالايىئاپەتلەرنى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بالايىئاپەتلىرىنى كەلتۈردى. قىسقىسى، ئىشىكنى ئېتىۋېلىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئاقمايدۇ، بۇنداقتا تەرەققىي قىلغىلى بولمايدۇ، بۇ — 30 يىللىق تەجرىبىمىز».

بۇ سۆزلەر ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىمىزنى تېزلىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. «سول» چىل قاتمال ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرمىغان بولساق، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇشىمىز مۇمكىن بولمايتتى؛ كاپىتالىزمنى چۆرۈپ تاشلىمىغان بولساق، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ سوتسىيالىزم ئىشانىدىن ئايرىلىپ قالاتتۇق، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئىجاد قىلغان بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، جۈملىدىن تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بارلىق ئىلغار ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئۇلارنى ئەينەك قىلىشىمىز ۋە دادىل قوبۇل قىلىشىمىز مۇمكىن بولمايتتى. ئاز كەم 30 يىل بوران-چاپقۇنلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، «سىنىپىي كۈرەش» بىلەن شۇغۇللىنىشتىن «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش» بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆتتۇق، بۇ، ئەمەلىيەتتە، جاپالىق جەريانلاردىن كېيىنكى دادىل تاللاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنى بۈگۈنكى كۈندە چۈشەنمەك ئاسانتەك تۇيۇلىدۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالدا بۇنىڭ ئۈچۈن ھەقىقەتەن ئۇلۇغ جاسارەت ۋە پاراسەت، جۈرئەت كېرەك ئىدى.

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ھەقىقىي ھالدا پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تايىنىش ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئىزىغا سېلىش

يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تەجرىبىلەرنى، بولۇپمۇ 70 — 80 - يىللاردىكى دۇنيا ئىقتىسادى ۋە پەن-تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىنى ۋە يېڭى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، يەنىمۇ ئېنىق ھالدا: «پەن-تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، يەنە كېلىپ بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» دەپ كۆرسەتتى. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ مۇلاھىزىسى ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ پەن-تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى، ماركسىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى

تەلىماتىنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى، مۇھىم ئۆزگەرتكۈچى بولغان پەن - تېخنىكىنىڭ ھازىرقى دۇنيا ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ئوينايدىغان مۇھىم رولىنى، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى جەھەتتىكى زور ۋە چوڭقۇر ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بەردى.

دېڭ شياۋپىڭ ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پەن - تېخنىكىنىڭ بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىش، ئىختىساسلىق خادىملارغا ھۆرمەت قىلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، زىيالىيلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر قىسمى، يەنە كېلىپ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى كۆپرەك ئىگىلىگەن بىر قىسمى، ئۇلار ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ باشلامچىلىرى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ، ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش - قىلدۇرماسلىق، كۆپ دەرىجىدە، مىللىتىمىزنىڭ گۈللىنىش ياكى چۈشكۈنلىشىشىنى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ، دېگەنلەرنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىدىيىلەرنىڭ ھەممىسى دېڭ شياۋپىڭنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئىگىلىگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، 1985 - يىلى ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پەن - تېخنىكا تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» ۋە «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مائارىپ تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى»دا: «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پەن - تېخنىكىغا تايىنىشى، پەن - تېخنىكا خىزمىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۈزلىنىشى لازىم» ۋە «مائارىپ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مائارىپقا تايىنىشى لازىم» دېگەن ستراتېگىيىلىك فاكچىن ئېنىق ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مۇشۇ ئاساستا، پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى «پەن - تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تايىنىش ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئىزىغا بۇراش» لازىم دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. بىز ھازىر بۇ بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا تىرىشىۋاتىمىز. يولداش جياڭ زېمىن ئىككىنچى قېتىملىق ستراتېگىيىلىك بۇرۇلۇشقا باھا بېرىپ مۇنداق دېدى: «ئەگەر پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ئىزىغا بۇرالغانلىقى بىرىنچى قەدەمدىكى ستراتېگىيىلىك نىشانىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلدى دېيىلىدىغان بولسا، بىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىغا تايىنىش ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئىزىغا بۇرۇشىمىز چوقۇم ئىككىنچى قەدەمدىكى ستراتېگىيىلىك نىشانىنىڭ غەلىبىلىك ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچىنچى قەدەمدىكى ستراتېگىيىلىك نىشانىنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ.»

پىلانلىق ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇش

ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ھەرىكەت

مېخانىزمىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋى نەزەرىيە بىلەن چەكلىنىپ قالماي، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بازار ئىگىلىكى دېگەندە بايلىق تەقسىماتىدا بازارنى يول باشلىغۇچى قىلىدىغان ئىگىلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى ئورنىتىش ماركس، لېنىن ۋە ماۋزېدۇڭلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنمىغان. ئۇنىڭ نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىدىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، بۇ نەزەرىيە پارتىيىنىڭ 14 - قۇرۇلتىيىدا بېرىلگەن دوكلاتقا كىرگۈزۈلۈپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇپ قالدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ئەزەلدىن، سوتسىيالىزم شارائىتىدا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يوقالغاندىكىن، بازارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالىدۇ، دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، لېنىن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ھەربىي كوممۇنىزمنى يولغا قويۇپ، سودا ئورنىغا پىلانلىق، تەشكىللىك مەھسۇلات تەقسىماتىنى دەسسەتتى، بۇ ئەسلىدىكى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. رەھىمسىز رېئاللىق لېنىننى 1921 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، كەسكىنلىك بىلەن يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنى يولغا قويۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلىشقا، ھەتتا تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ ھايات - ماماتىغا ئالاقىدار چوڭ ئىش قاتارىدا قاراشقا مەجبۇر قىلدى. لېنىننىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، تاۋار ئىگىلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىشتىن تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلىشقا بۇرالغانلىقىنى ئۇنىڭ ماركسىزمنىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىگە قوشقان چوڭ بىر تۆھپىسى دېيىش كېرەك. لېكىن لېنىن بالدۇرلا ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ كېيىنكىلەرگە ئۆتكۈنچى دەۋردە تاۋار ئىگىلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەتتا راۋاجلاندۇرۇشقا بولىدىكەن، ئۇنداقتا ئۆتكۈنچى دەۋر ئاخىرلاشقاندىن كېيىن قانداق قىلىش كېرەك؟ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشنى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىش جەريانىدا قانداق قىلىش كېرەك؟ دېگەن ناھايىتى چوڭ بىر مەسىلىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭ بۇ مەسىلىنى ئوبدان ھەل قىلمىدى.

دېڭ شياۋپىڭ بازار ئىگىلىكى مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزچىل ئويلىنىپ كەلدى، ئۇ، بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ كىتابلىرىدىن تەييار جاۋاب تاپقىلى بولمايدۇ، دۇنيا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، يېڭى ئىدىيە، يېڭى نۇقتىئىينەزەر ئارقىلىق ماركسىزمغا ۋارىسلىق قىلمىغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرمىغانلار ھەقىقىي ماركسىزمچى ھېسابلانمايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ 1979 - يىلىلا: «بازار ئىگىلىكىنى كاپىتالىستىك جەمئىيەت بىلەنلا، كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، دېيىش چوقۇم توغرا بولمايدۇ» دېگەنىدى. ئۇنىڭ نەچچە يىلدىن بۇيان، ئۇ رەھبەرلىك قىلغان يېزىلاردىكى ئىسلاھات، شەھەرلەردىكى ئىسلاھات، ئالاھىدە رايونلار قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى ئۇنىڭ پىلان بىلەن بازار مەسىلىسى ئۈستىدە نەزەرىيە جەھەتتىن تېخىمۇ چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇ

1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تەكىتلەپ مۇنداق دېدى: «نەزەرىيە جەھەتتىن شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىمكى، كاپىتالىزم بىلەن سوتسىيالىزم پىلان ۋە بازار جەھەتتە پەرقلىنىدۇ، دېيىدىغان مەزمۇن يوق. سوتسىيالىزمدىمۇ بازار ئارقىلىق تەڭشەش بولىدۇ، كاپىتالىزمدىمۇ پىلان ئارقىلىق تىزگىنلەش بولىدۇ. ئازراق بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇشنى كاپىتالىزم يولى دەپ قارىماسلىق لازىم، ئۇنداق ئەمەس. پىلانلىق ئىگىلىكمۇ، بازار ئارقىلىق تەڭشەشمۇ كېرەك. بازارنى يولغا قويمىساق، ئارقىدا قېلىشقا تەن بەرگەندە، ھەتتا دۇنيا ئۇچۇرىدىنمۇ خەۋەرسىز قالىدىغان گەپ.» ئۇنىڭ 1992 ـ يىلى جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان سۆزلىرىدە بۇ نۇقتا تېخىمۇ مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلەنگەن. ئۇ شۇنى قايتا ـ قايتا تەكىتلىدىكى، سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئاساسىي تۈزۈم ئورنىتىلغاندىن كېيىنمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۈپتىن ئاساستىن ئۆزگەرتىپ، ھاياتىي كۈچكە تولغان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. پىلاننىڭ كۆپرەك بولۇشى ياكى بازارنىڭ كۆپرەك بولۇشى سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ئەمەس. پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىزمغا باراۋەر ئەمەس، كاپىتالىزمدىمۇ پىلان بولىدۇ؛ بازار ئىگىلىكى كاپىتالىزمغا باراۋەر ئەمەس، سوتسىيالىزمدىمۇ بازار بولىدۇ. ئۇ، پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆزىمىزنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ توغرىسى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. ئۇ، پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئىگىلىكى سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئاساسىي تۈزۈم كاتېگورىيىسىگە تەۋە ئەمەس، ئۇلار پەقەت بايلىقلارنى تەقسىملەش ۋە ئىگىلىكنى تەڭشەشنىڭ مېخانىزمى ياكى ۋاسىتىسى، دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇھىم ئىدىيىلىرى ماتېرىيالىزمچە تارىخ قارىشىنىڭ ھازىرقى زاماندا جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش، ئوبوروت، تەقسىمات، ئىستېمال، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەرىكەت ھالىتى شەكلى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ، 14 ـ قۇرۇلتاينىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى بازار ئىگىلىكى مېخانىزمىنى بەرپا قىلىشتىكى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس تۇرغۇزۇپ بەردى.

تاڭ قالار ئۆزگىرىشكە يەر ـ جاھان

ئۇن نەچچە يىلدىن بۇيان، دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدا دۇنيا ئېتىراپ قىلغان مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلدى.

ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئىقتىسادشۇناسلار» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىدە جۇڭگونىڭ جەنۇبى دۇنيا بويىچە ئىقتىسادى گۈللىنىپ راۋاجلانغان رايونلارنىڭ بىرى، 2000 ـ يىلغا كەلگەندە، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى دېڭىز بويىغا جايلاشقان ئۆلكىلەر جەنۇبىي ياۋروپاغا ئوخشاش بېيىپ كېتىدۇ، دېيىلگەن. ماقالىدە جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى «داغدۇغىلىق 12 يىللىق ئىقتىسادىي گۈللىنىش»نى تەييارلىدى، «مۆجىزىگە

ئوخشاش بولىدىغان تەرەققىيات قىلالارنىڭ يارىلىپ قالغانلىقى» دېڭ شياۋپىڭ تەشەببۇس قىلغان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنىڭ تەقدىرىدۇر، دېيىلگەن.

ئامېرىكىنىڭ سابىق زۇڭتۇڭى نىكسون مۇنداق دېگەن: «1 مىليارد 100 مىليون خەلق يەر شارى ئاھالىسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، جۇڭگو مۇشۇنىڭ ئۆزىگىلا تايانسا، خەلقئارا سەھنىدە مۇھىم رول ئوينىيالايدۇ، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ئۇ كەلگۈسىدىمۇ، مۇقەررەر ھالدا، ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. جۇڭگوغا سەل قارىشىمىز ياكى ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە قىلماسلىقىمىز مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئۇ بۈنىڭدىن 20 يىل ئىلگىرى دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى. 20 يىلدىن بۇيان، جۇڭگو خەلقئارا جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ ئورنىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلدى، ھەمدە خەلقئارا ئىشلارغا ئارىلىشىشقا جىق كۆچىدى، جۇڭگونىڭ قۇدرەتلىك مەملىكەتكە ئايلىنىشى ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىش بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ يادرو قوراللىرى ۋە مۇنتىزىم قوراللىرىدىن ئېيتقاندا، ئۇ بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە دەرىجىدىن تاشقىرى ھەربىي چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. ئەگەر جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى داۋاملاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ ئىجادىي روھىنى جارى قىلدۇرسا، ئۇ XXI ئەسىر ئىچىدە يەر شارى بويىچە ئاھالىسى ئەڭ كۆپ مەملىكەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەر شارى بويىچە ئەڭ باي، گۈللەنگەن مەملىكەت بولۇپ قالىدۇ.»

8. نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتتا كۆرسىتىلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1992 ـ يىلى، مەملىكەت بويىچە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 تىرىليون 400 مىليارد يۈەنگە يېتىشىپ، 5 يىل ئىچىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7.9 پىرسەنت، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 12.8 پىرسەنت، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچىنچى سانائەت 9.2 پىرسەنت ئۆسكەن. 5 يىل ئىچىدە، سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15 پىرسەنت، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 20.8 پىرسەنت ئۆسكەن، پۈتۈن سانائەت ئىچىدە، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكىسى 28.5 پىرسەنت ئۆسكەن، جۇڭگو بىلەن چەت ئەل شېرىكچىلىكىدىكى، ھەمكارلىشىپ باشقۇرۇشتىكى كارخانىلار ۋە چەت ئەللەر مەبلەغ سېلىپ قۇرغان كارخانىلار 48.8 پىرسەنت ئاشقان. شەھەر، بازار ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمى، باھا ئامىلىنى چىقىرىۋەتكەندە، ئەمەلىي ئۆسۈش نىسبىتى 8.8 پىرسەنتكە يەتكەن، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان كىرىمى 5.9 پىرسەنت ئۆسكەن. مۇشۇ نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى جۇڭگو سوتسىيالىزمىنىڭ، ھەقىقەتەن، كاپىتالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ زور ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتى تۆۋەن پەللىدە تۇرغان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇنىڭ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنى يېڭى تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېڭ شياۋپىڭ ئىدىيىسى ئاساسىدىكى سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىنىڭ مەزمۇنى مول ۋە چوڭقۇر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەقىل ـ پاراسەت نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ، ئۇ دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭچىلىك ھەجىمدىكى بىر ماقالىدە ئۇنىڭ ھەرقايسى

تەرەپلىرىنى ئۇتراپلىق، تەپسىلىي بايان قىلىپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىلا ئىلىپ بايان قىلىندى. لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، بىز ئەستايىدىل ئۆگەنگىنىمىزدە، ئەمەلىيەتتىن دادىل ئۆتكۈزگەندىلا بولساق، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمدىن چوقۇم زور ئۈمىد كۈتۈشكە بولىدۇ، ئۇ چوقۇم دۇنيا سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە زور تۆھپە قوشىدۇ.

بۇ ماقالىدە ئۇزنى كۆرسىتىلمەي كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرنىڭ مەنبەسى

① «لېنىن ئەسەرلىرى»، 1958 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 5 - توم.

② «دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن مەخسۇس تاللانما»، مەركىزىي كومىتېت ھۆججەت ـ ئەسەرلەر نەشرىياتىنىڭ 1992 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

③ «يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مۇھىم سۆزلىرى» (1987 - يىل 2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە).

④ دېڭ شياۋپىڭ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرايلى» (تولۇقلانغان نۇسخىسىنىڭ خەنزۇچە نەشرى).

⑤ «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم.

(«نەنجىڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993 - يىللىق 3 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

ئەكبەر ھۆسەيىن تەرجىمىسى

يىپەك يولى كارۋانلىرى ئاناتولىيىدە

ئابدۇكېرىم راخمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، 1993 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنىگىچە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئەنقەرەدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارادا «يىپەك يولى مىللەتلىرى ئەدەبىياتى ئىلمىي كېڭىشى»نىڭ جەريانى ھەم مەۋلانە جالالىدىن رۇمىنى يادرو قىلغان كونيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، خەلق پەيلاسوپى ۋە دانىشمىنى خوجا نەسىردىننىڭ ھايات پائالىيەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

1. كىرىش

1993 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنىگىچە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئەنقەرەدە تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن «يىپەك يولى مىللەتلىرى ئارا خەلق ئەدەبىياتى سىمپوزىيۇمى (ئىلمىي كېڭىشى)» ئۆتكۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى كېڭەشكە ئامېرىكا، گېرمانىيە، فرانسىيە، رۇمىنىيە، بۇلغارىيە، ۋېنگرىيە، يۇگوسلاۋىيە، ئالبانىيە، كرېتسىيە، ماكېدونىيە، سىپرۇس، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى، روسىيە، ئۇكرائىنا، مولداۋىيە، ئەزەربەيجان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن 78 نەپەر فولكلور شۇناس مۇتەخەسسىس قاتناشتى. شۇنداقلا بىر قىسىم ئاشىقلار (خەلق شائىرلىرى)، ئاقىنلار ۋە ماناسچىلارمۇ تەكلىپ بىلەن بۇ قېتىمقى ئىلمىي كېڭەشكە ئىشتىراك قىلدى.

بۇ نۆۋەتلىك ئىلمىي كېڭەش تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ بىۋاستە رىياسەتچىلىكىدە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىننىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ناھايىتى پۇختا ئىشلەنگەن بولۇپ، يىغىندىن بۇرۇنلا ھەرقايسى ئەللەردىن قاتنىشىدىغان ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەر ـ نىڭ ئىلمىي مۇھاكىمىگە تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ تېزىسى تۈركچە ۋە ئىنگلىزچە ئىككى خىل تىلدا كىتابچە قىلىپ چىقىرىلىپ، يىغىننىڭ كۈن تەرتىپى ۋە پروگراممىلىرى بىلەن بىللە يىغىن قاتناشچىلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىمقى كاتتا كېڭەشكە تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى فولكلور تەتقىقات مۇدىرىيىتىنىڭ باش مۇدىرى، فولكلورشۇناس يەھيا ئاكسۆي باشچىلىقىدىكى يەتتە كىشىلىك تەييارلىق ھەيئىتى رىياسەتچىلىك قىلدى. ئىلمىي كېڭەشنىڭ

ئېچىلىش مۇراسىمى دۆلەتلىك مىللىي كۇتۇپخانا يېنىدىكى سەنئەت سارىيىنىڭ ھەشەمەتلىك زالىدا ئۆتكۈزۈلدى. سەھنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بۇ نۆۋەتلىك ئىلمىي كېڭەشنىڭ بەلگىسى ۋە نامى چۈشۈرۈلگەن يۇمۇلاق تاختا ئېسىلىپ، ئىككى يېنىغا يىغىنغا قاتناشقان ئالىملارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان دۆلەتلەرنىڭ دۆلەت بايرىقى تىزىلدى (سول تەرەپ 3-رەتكە ئېلىمىز جۇڭگونىڭ بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايرىقى قويۇلدى). ئېچىلىش مۇراسىمىغا مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى (كۇلتۇر باكانى) D. فىكرى ساگلار ۋە ئۇنىڭ ئورۇن باسارلىرى، مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىكلەرنىڭ مىنىستىرلىرى، ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ مۇدىرلىرى قاتنىشىپ تەبرىك سۆزى سۆزلىدى. تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇڭى سۇلايمان دېمىرەل، باش مىنىستىر (زۇڭلى) تانسۇ چىللەر قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ تەبرىك خەتلىرى ئوقۇلدى. ئېچىلىش مۇراسىمى ناھايىتى ئىخچام بولۇپ، بىر سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تۈگىدى. ئارقىدىن مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ خەلق مەدەنىيىتىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش كومىتېتى مۇشۇ يىغىنغا ئاتاپ تەييارلىغان «يىپەك يولى مىللەتلىرىنىڭ فولكلور ئۆرنەكلىرى» كۆرگەزمىسى ئېكسكۇرسىيە قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن يىغىننىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئوقۇش باشلاندى. ماقالە ئوقۇلۇشتىن ئاۋۋال، يىغىننىڭ ئىجرائىيە رەئىسى يىغىننىڭ پروگراممىلىرىنى ئوقۇپ، يىغىن كۈن تەرتىپى بويىچە ھەربىر كىشىگە پەقەت 20 مىنۇت ۋاقىت بېرىلىدىغانلىقى، مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە ئىلمىي ماقالىنىڭ ئاساسىي روھىنى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەكلىكى، يەنە بەش مىنۇت ۋاقىتتا كېڭەشكە قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر (چۈنكى تۈركىيىدە خەلقئارا ئىلمىي يىغىنلارنى سىرتتىن ئاڭلاشنى تىلەپ قىلىدىغان كاندىدات ۋەكىللەر كۆپ بولىدىكەن) ئوقۇغان ماقالە ھەققىدىكى چۈشەنمىگەن ياكى ئاڭقىرالمىغان مەسىلىلىرىنى كاتىبات ھەيئىتى تارقاتقان قەغەزگە يېزىپ، ئىجرائىيە رەئىسىگە تاپشۇرۇش ۋە نەق مەيداندا جاۋاب بېرىش لازىملىقى قاتارلىق ئىشلارنى ئۇقتۇردى، ئاخىرىدا ئوقۇلغان ھەربىر ماقالىنى قىسقىچە خۇلاسە قىلىپ، يىغىننىڭ روھىغا ئۇيغۇن بولغان ماقالىلەر ئۈچۈن بۇ قېتىمقى ئىلمىي يىغىننىڭ شاھادەتنامىسىنى تارقىتىپ بەردى.

مېنىڭ مەملىكەت سىرتىدىكى ئىلمىي يىغىنلارغا قاتنىشىشىم تۇنجى قېتىملىق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆزۈم يالغۇز بولساممۇ، جۇڭگودەك بىر بۈيۈك دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىۋاتقانلىقىم ئۈچۈن، دەسلەپ بىر ئاز جىددىيلىك ھېس قىلدىم. چۈنكى بۇ قېتىملىق ئىلمىي كېڭەشكە كەلگەنلەرنىڭ كۆپچىلىكى فولكلور ساھەسىدە خەلقئاراغا تونۇلغان ئالىملار ئىكەن. مەن يىغىننىڭ كۈن تەرتىپى بويىچە 3-نۆۋەتتە سۆزگە چىقىپ، يىغىن ئۈچۈن تەييارلىغان «يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى — ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق ئىلمىي ماقالەمنى ئوقۇدۇم. ماقالەمدىكى پىكىرلەر يىغىن ئەھلىگە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلدى ۋە قىزغىن قارشى ئېلىندى؛ ماقالەمگە مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ سىنئالغۇ فىلىمىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، يىغىنغا قاتناشقان چەت ئەل ئالىملىرى ئارقا-ئارقىدىن بۇ سىنئالغۇ لېنتىسىنى بىر نۇسخىدىن كۆچۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. يىغىن تەييارلىق ھەيئىتى ئالىملارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مەن سوۋغا قىلغان بۇ

سىنئالغۇ قىلىنمىدىن بىر نەچچە نۇسخا كۆچۈرۈپ بەردى. دەرۋەقە، ھەر بىر كەسىپ ئىگىسىنىڭ ئۆز كەسپىگە ئائىت يېڭى ماتېرىياللارغا تەشنا بولىدىغانلىقى بىر خىل ئورتاق ھادىسە. مەيلى فولكلور ۋە يەنە خەلق ئەدەبىياتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىم ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى خەلقئارا مۇھاكىمىنىڭ پروتوكول جەريانىنى، جۈملىدىن تۈركىيىنىڭ فولكلور ساھەسىدە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى مېنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلدى. تۈركىيىنىڭ ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە، ئومۇملۇق ھەم تەتقىقاتچىلىق ساھەسى دەپ ئېتىراپ قىلىنىپ، ھەممىدىن بەكرەك ئېتىبار بىلەن قارىلىدىغىنى خەلق ئەدەبىياتى سەنئىتى ۋە فولكلور بولغاچقا، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتتا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلگەن، كۆپچىلىك دۆلەتلەردە، جۈملىدىن بىزنىڭ ئېلىمىزدە خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور خىزمىتىگە قارىتا ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ئىش قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنمىدى. ئەمما تۈركىيىدە خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور (قىسقارتىلىپ خەلق مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان) نى توپلاش، تەتقىق قىلىش ئورنىغا قارىتا ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقلۇق مەمۇرىي ئورگىنى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىپ، ئۇ مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەۋەلىكىدىكى ئۈچ چوڭ ئىدارە (مۇدىرىيەت) نىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ خەلق مەدەنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە توپلاش باش مۇدىرىيىتىدە يەتتە شۆبە مۇدىرىيەت (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بۆلۈمى، خەلق مۇزىكىسى ۋە سەنئىتى بۆلۈمى، خەلق ئويۇنلىرى ۋە تىياتىرلىرى بۆلۈمى، بالىلار فولكلورى بۆلۈمى، خەلق ھۈنەر ـ سەنئىتى بۆلۈمى، خەلق ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بۆلۈمى، خەلق گۈزەل سەنئىتى ۋە فوتوگرافىيە بۆلۈمى بولۇپ، ئۇنىڭدا 150 كە يېقىن كەسپىي خادىم ئىشلەيدىكەن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ساھەسى بويىچە مۇتەخەسسىسلەر بولۇپ، ھەر يىلى ئۈچ ئاي ۋاقىت چىقىرىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارىدىكەن. باسما ـ نەشر ئىشلىرى بۆلۈمى ـ تۈرك ۋە ئىنگلىز تىلىدا ئۈچ ژۇرنال ئىشلىگەندىن تاشقىرى، ھەر يىلى ئاز بولغاندا خەلق مەدەنىيىتىگە ئائىت ئون چوڭ كىتاب ئىشلەيدىكەن. خەلق مەدەنىيىتىگە ئائىت بۇ ژۇرنال ۋە كىتابلار چەت ئەللەرگىمۇ تارقىتىلىدىغان بولغاچقا، شۇ پەيتتە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىكەن. تۈركىيىدە ئىشلەنگەن باسما ماتېرىياللىرى ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ۋە جەلپ قىلارلىق بولغىنى فولكلورغا ئائىت گېزىت ـ ژۇرناللار ۋە كىتابلار ئىكەن. «دۆلەتلىك خەلق مەدەنىيىتى تەتقىقات باش مۇدىرىيىتى» دىن باشقا يەنە ھەر بىر ۋىلايەتتە شۆبە مۇدىرىيەت بولۇپ، ئۇلارمۇ ئۆز دائىرىسىدە ئىلمىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارىدىكەن، گېزىت ـ ژۇرنال ۋە كىتاب ئىشلەيدىكەن. ھەتتا ۋىلايەتلەردىكى شۆبە ئىدارىلەرمۇ خەلق مەدەنىيىتى بويىچە خەلقئارالىق ئىلمىي يىغىنلارنى ياكى مەخسۇس تېمىلاردىكى فېستىۋاللارنى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. بۇ ئىدارىلەرنىڭ تەۋەلىكىدە كۇتۇپخانا، فولكلور ئارخىپ ئىدارىسى، فولكلور مۇزېيى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر بولۇپ، ئۇلار سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل باشقۇرۇلىدىكەن. قىسقىسى، بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ يارىتقۇچىسى بولغان ـ خەلقنىڭ مەدەنىيىتىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىكەن.

ـ 3 ـ تۈركىيە جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتە ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولغاچقا، ياۋروپانىڭ زامانىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى خېلى قويۇق سىڭدۈر ـ

گەن بولسىمۇ، مەنىۋى جەھەتتە ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىنى يوقاتمىغان. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاناتولىيە قىسمىدا خەلق مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرى تولۇق ساقلانغان. تۈركىيە ئىلىم ساھەسى زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىگە باشتىن - ئاخىر ئېتىبار بىلەن قاراپ، بۇ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات مۇناسىۋىتى ۋە بىرلىكىنى ئىلمىي ھالدا ياخشى ھەل قىلغان.

تۈركىيىنىڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىشلىرى تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئالتە قانالدا 24 سائەت پروگرامما تارقىتىدىكەن. بۇ قانالالارنىڭ بەزىلىرىدە مەخسۇس زامانىۋىلاشقان ھازىرقى زامان سەنئەت نومۇرلىرى بېرىلسە، بەزىلىرىدە تۈركىيىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي سەنئەت نومۇرلىرى، ئاشىقلار ئېيتىشىشى، خەلق سۆز - ئويۇنلىرى، خەلق تىياتىرلىرى... كۆرسىتىلىدىكەن. ھەرقايسى قانالنىڭ ئۆزىگە لايىق زوقمەنلىرى بولۇپ، ئۇلار ھەرگىز بىر - بىرىنى چەتكە قاقمايدىكەن. لېكىن تۈركىيىنىڭ زامانىۋى جاز مۇزىكىلىرى، دىسكو مۇزىكىلىرى، ناخشا - ئۇسسۇللىرى (بىزنىڭ نەزەرىمىزدىكى غەرب سەنئىتى) خېلى يۇقسەك دەرىجىدە زامانىۋىلاشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن يەنىلا تۈرك ئەنئەنىۋى خەلق سەنئىتى ۋە مۇزىكىسىنىڭ پۇرىقى چىقىپ تۇرىدىكەن. شۇڭا ئۇ ھەممە كىشىگە بىر خىل يېقىملىق تۇيغۇ بېغىشلايدىكەن. قىسقىسى، تۈركىيە مەدەنىيىتىدە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىلمىي ھالدا ھەل قىلىنغاچقا، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا شەكلەن پەيدا بولىدىغان توقۇنۇش ۋە كىرىزىس تۈگىتىلگەن ئىكەن.

ئىلمىي كېڭەش جەريانىدا، ئەنقەرە ۋە باشقا شەھەرلەردە تۈركىيىنىڭ خەلق مەدەنىيىتىگە ئائىت ھەر خىل تېمىدىكى سەنئەت نومۇرلىرى ۋە تىياتىرلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ سەنئىتى بىلەن سېلىشتۇردۇم. ئەلۋەتتە، پەرق چوڭ! بۇ پەرقنى ئېتىراپ قىلمايدىغان ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، دەرۋەقە، شىنجاڭنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى ئىكەنلىكىنى دۇنيا ئېتىراپ قىلىدۇ. دۇنياغا يۈزلەنگەن بۈگۈنكى ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئورنىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئەمما شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىزدە ۋارىسلىق بىلەن يېڭىلاشنىڭ مۇناسىۋىتى تېخى ئىلمىي ھالدا ھەل قىلىنمىدى. شۇڭا كىشىلەرنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش ھېسسىياتى تۈرلۈك زىددىيەتلەردىن خالى ئەمەس. ھازىر بەزى ناخشا - مۇزىكىلار (ئۇنى بەزىلەر زامانىۋى ناخشا - مۇزىكىلار دېيىشمەكتە) بىر قىسىم ياشلىرىمىزنىڭ ئارىسىدا ۋاقىتلىق بازار تاپقان بولسىمۇ، ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىسىدىن چەتنەپ كەتكەچكە، ئۇ يەنىلا خەلق قەلبىگە سىڭمەي، كۆپۈككە ئايلىنىپ قالماقتا. ئۆز پېتىچە ئوينالغان ئەنئەنىۋى خەلق تىياتىرلىرى ۋە مۇقاملار بولسا ياشلىرىمىزنى زېرىكتۈرۈپ قويماقتا. گەرچە ھەر ئىككىسى ئەمەلىيەت بولسىمۇ، ئۇ زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىلمىي جەھەتتىن ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئالدىراپ - تېنەپ ئۇنى ياكى بۇنى رەت قىلىشقا ياكى ئەيىبلەشكە بولمايدۇ. مەن بۇ تېمىغا بىر قەدەر قىزىققانلىقىم ئۈچۈن، تۈركىيىدە بۇ مەسىلىنى قانداق ھەل قىلغانلىقى سىپداشلىرىم بىلەن سۆھبەتلەشتىم. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، 40 - يىللاردىن 50 - ئاخىرىغىچە ئەنئەنىۋى سەنئەت بىلەن زامانىۋى سەنئەت

ئوتتۇرىسىدا تۇقۇنۇش ۋە زىددىيەت خېلى كەسكىن بولغانىكەن. ھەتتا بەزى شەھەر-رايونلاردا «ئەنئەنىچىلەر» بىلەن «زامانىۋىچىلار» ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجىرا تۇغۇلۇپ، قان تۆكۈلۈشلەرمۇ يۈز بەرگەنىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ زىددىيەتنى ئىلمىي ھالدا ھەل قىلىش يولىدا ئۈزلۈكسىز ئىزدەنگەن. كۆپ قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارغان ھەم بۇ تېمىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغان ئىلمىي ئورگانلارنى تەسىس قىلغان. چۈنكى، تۈركىيە خېلى بۇرۇنلا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى كەڭ يولغا قويغان دۆلەت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن ياۋروپا دەرۋازىسىغا جايلاشقاچقا، بۇ مەسىلە ياخشى ھەل قىلىنمىسا، تۈركىيىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىدە كرىزىس يۈز بېرىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس ئىدى. دەرۋەقە، مەنىۋى مەدەنىيەت بىر خىل مۇرەككەپ ئېستېتىكىلىق قۇرۇلما بولۇپ، ئۇنى مەلۇم بىر قېلىپ ياكى ئۆلچەم بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. پەقەت تەكرار ئىزدىنىش، تەكرار ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىقلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ تەرەققىيات نىشانىنى تاپقىلى بولىدۇ. ئەنقەرەدە مەن كۆرگەن تۈركىيە خەلق مەدەنىيىتى باش مۇدىرىيىتىنىڭ «تۈرك خەلق ئويۇنلىرى» بۆلۈمى تەييارلىغان «زامان-ماكان ئىچىدە، ئويۇن — دوگۇن ئىچىدە» ناملىق چوڭ تىپتىكى فولكلور بالېت تىياتىرلىرى بۇنىڭ جانلىق مىسالى. بۇ تىياتىر سەككىز چوڭ كۆرۈنۈش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ ھاياۋاناتلار دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىش دەۋرى، تاغ-جىلغىلارنى ماكان قىلىپ، تەبىئەتنى پاناھ قىلغان دەۋرى، تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش دەۋرى، ماترىئارخاللىق (ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى) تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى، پاترىئارخاللىق (ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى) تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشى ۋە ئاياللار سەلتەنىتىنىڭ يىمىرىلىش دەۋرى، سىۋىلىزاتسىيە (مەدەنىيەت) دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىرى ئۇرۇق، قەبىلە ۋە خەلق گۇرۇھلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، دىن، ئېتىقاد شەكىللىرى، تۈرك شامانىزمى ۋە ئۇنىڭ ئادەت شەكىللىرى، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى، قەدىمكى ئەنئەنىلەرنىڭ بۇزۇلۇش، يوقىلىش جەريانلىرى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زاماندىكى ئالاھىدىلىكلىرى... قىسقىسى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ پۈتكۈل جەريانى زامانىۋى بالېت تىياتىرى شەكلىدە ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. تىياتىر ۋاقتى ئۈچ سائەتتىن ئاشسىمۇ، لېكىن تاماشىبىنلاردا ھېچقانداق ھارغىنلىق كۆرۈلمىدى. بۇ تىياتىردا ھەقىقەتەنمۇ تۈرك مىللىي سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋىلىكى بىلەن زامانىۋىلىكى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇلغان، شۇڭا ئۇ ھەرقانداق كىشىگە ئېستېتىك زوق بېرىپلا قالماستىن، يەنە مول تارىخىي بىلىممۇ بېرەلەيدۇ. تۈركىيىدىكى تىياتىرخانىلارنىڭ ھەممىسىدە ئاتا تۈرك (مۇستافا كامال)نىڭ: «تىياتىر بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەينىكىدۇر» دېگەن سۆزى كۆرۈنەرلىك يەرگە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغانىكەن.

تۈركىيىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي سەنئىتىنى ۋە سەنئەتكارلىرىنى ھەقىقىي سۆيىدىكەن ۋە قەدىرلەيدىكەن، بىز بۇ قېتىمقى ئىلمىي كېڭەش جەريانىدا، ئەنقەرەدىن 200 نەچچە كىلومېتىر يىراقتىكى ئوتتۇرا ئاناتولىيە ئۆلكىسىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان ئاقسېپىل شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق سەنئەت فېستىۋالىغا قاتناشتۇق. 20 مىڭ كىشى سىغىدىغان يازلىق تەنتەربىيە سارىيىدا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت كېچىلىكىدە، ئىزمىر ئۆلكىسىدىن كەلگەن

سۈتاۋى ئانداج ئىسىملىك 48 ياشلىق ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى «مەن يۇرتۇمنى سۆيىمەن، يۇرتۇم مېنى سۆيمىدۇ» دېگەن تېمىدا يېزىلغان ناخشا ئورۇنلىدى. بۇ خەلق ناخشىچىسىنى تۈركىيىلىكلەر «پىر چەكگى»① دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ناخشىچىنىڭ چاچ ساقاللىرى ۋە چىرايى ھىندىستانلىق مەشھۇر يازغۇچىسى تاگورنىڭ قىياپىتىنى ئەسلەتتى. بۇ ناخشىچىنىڭ ئاۋازى ھەم مۇڭلۇق ھەم لەرزان بولۇپ، سەنئەت كېچىلىكىگە قاتناشقان تاماشىبىنلارنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ئۇ ئېيتقان بەزى خەلق ناخشىلىرىغا ئويۇن كۆرۈۋاتقان بارلىق تاماشىبىنلار جۆر بولۇپ ئورتاقلاشسا، بەزى ناخشىلىرىغا قىز-يىگىتلەر تەكلەش قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناشتى. مومايلار، بوۋايلار، ئوماق بالىلار، قىز-يىگىتلەر ئۇنىڭ قۇچىقىغا ئۆزلىرىنى ئېتىپ، قويۇق ساقاللىق مەڭزىلىرىگە سۆيەتتى، ئەقىدەم قىلىۋاتقان گۈلدەستىلەر-دىن تاغ ياسالىپ قالغان ئىدى. كىشىلەرنىڭ قولىدىكى ئەشۇ گۈللەر دولقۇن ياساپ، ئاقسىپىل شەھىرىنىڭ كېچىسىنى يورۇتىۋاتقان ئىدى. ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن ئىلىم ئەھلىلىرى بۇ كىشىنى ناخشىچى دېگەندىن كۆرە «سەنئەت ئىلاھى» دېگەن تۈزۈككەن، دەپ تەرىپلەشتى. دەرۋەقە، تۈرك خەلقى بۇ «سەنئەت ئىلاھى»غا چەكسىز چوقۇنىدىكەن. ئۇنى يۈكسەك ھۆرمەت بىلەن قەدىرلەيدىكەن.

بۇ قېتىمقى ئىلمىي كېڭەش ئەنقەرەدىكى تۆت كۈنلۈك ئىلمىي مۇھاكىمىنى تاماملىغاندىن كېيىن، يىغىننىڭ ئىجرائىيە ھەيئىتى ئۇيۇشتۇرغان قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئاناتولىيىدىكى ئىزلىرىنى بويلاپ، يىپەك يولى ئېكسكۇرسىيىسىنى ئېلىپ بارىدىغانلىقىمىزنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز 7-ئاينىڭ 4-كۈنىدىن 8-كۈنىگىچە ئوتتۇرا ئاناتولىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى ھېسابلانغان ئاقسىپىل، كونيا، ئاق شەھەرلەرگە قاراپ ئاتلاندۇق.

2. كونيا مەدەنىيىتى

كونيا ئىستانبۇل، ئەنقەرە، ئىزمىر ۋە بۇرسادىن قالسا تۈركىيىدىكى بەشىنچى چوڭ شەھەر بولۇپ، قەدىمدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاناتولىيىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى، شۇنداقلا سالجۇق خانلىقى ۋە ئوسمان ئىمپېرىيىسى دەۋرلىرىدىكى ئىسلام-تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن.

ئىسلام دۇنياسى كونيانى «2-بەيتۇلمۇقەددەس» دەپ قارايدۇ. چۈنكى بۇ جايدا تۈرك-ئىسلام مۇتەپەككۇرى، تەسەۋۋۇپ پىرى، مەغپىرەتلىك ۋەلىيۇللاھ ھەزرىتى مەۋلانە جالالىدىن رۇمىي نامىدىكى بۈيۈك مەدرىس، ھەم مەدەنىيەتنىڭ يىپىدىكى خوجرىدا بۇنىڭدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ جاھانشۇمۇل يادىكارلىقلىرى ساقلانغان. ھەزرىتى مەۋلانە مەقبەرىسى XIII ئەسىردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ بۈگۈنگىچە ساقلانغان يۈكسەك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. جامە ئىچىدە ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ ئالتۇن ھەللىك مەقبەرىسى ۋە مەۋلانىنىڭ ئۇستازى ھەزرىتى سەئىد بۇرھانىددىن، ئەلەۋلانە ھېسامىددىن چەلەبىۋىدىن تارتىپ، XVI ئەسىرگىچە كونيادا مەدرىسىدە ئۆتكەن بۈيۈك ئىسلام مۇتەپەككۇر-

① پىر چەكگى — ئەپسانىلەردىكى ناخشا پىرى.

لىرىنىڭ مەقبەرىلىرى بار ئىدى. مەقبەرىنىڭ يان تەرىپى زالىغا مەۋلانە جالالىددىن رۇمى دەۋرىدىكى XIII ئەسىر تۈرك ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت قىممەتلىك يادىكارلىقلار قويۇلغان. شۇنداقلا دۇنيادا يىگانە دەپ قارىلىۋاتقان ئىككى يېرىم كۋادرات سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى كۆمۈش بىلەن پۈتۈلگەن «قۇرئان كەرىم» (مىلادى 1767 - يىلى كونيا مەۋلانە مەدرىسىدە ئىشلەنگەن) بۇ يەردە ساقلانغان. بۈيۈك جامەنىڭ تۆت ئەتراپى مەدرىس (مەۋلانە مەكتىپى) بولۇپ، ئەينى زاماندا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تەسەۋۋۇپ ئىلمىدە شۆھرەت تاپقان ئىسلام ئۆلىمالىرى بۇ مەدرىسكە كېلىپ، مەۋلانىدىن دەرس ئالغان ۋە ئىلىم تەھسىل قىلغان. XIII — XIV ئەسىرلەردىكى ئىسلام تارىخىدا دۇنياۋى شۆھرەت تاپقان مەشھۇر تۈرك شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى يۇنۇس ئەمرە، شەرق ئالىمىدە ھازىرغىچە ياشاپ كېلىۋاتقان روھى ئۆلمەس دانىشمەن نەسىرىدىن خوجا، بۈيۈك تۈرك شائىرلىرىدىن ھاجى بەكتاش ۋە ئاشىق پاشىيا قاتارلىق 500 گە يېقىن ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئالىملىرى ئىلگىرى — كېيىن بۇ مەدرىستە ئوقۇغان. بۇ تارىخىي يادىكارلىقلارنى ھەزرىتى مەۋلانە مەدرىسى ئۆز قوينىدا بۈگۈنگىچە ساقلاپ كەلگەن. شۇڭا كونيا دېمەك ھەزرىتى مەۋلانە دېمەكتۇر، ھەزرىتى مەۋلانە دېمەك كونيا دېمەكتۇر.

ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ ئىنسانلارغا قالدۇرغان مىراسلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 26 مىڭ بېيىتلىك «مەسنەۋى» ناملىق ئەسىرى (مەسنەۋى شېرىف)، يەتتە مىڭ بېيىتلىك «دىۋانى كەبىر»، «فىھى ما فىھ»، «مەجالىسى سەبئا» ۋە «مەكتۇبات» قاتارلىق ئەسەرلىرى جاھانغا مەشھۇردۇر. «مەسنەۋى شېرىف» ناملىق ئەسەر ئىسلام دۇنياسىدا «قۇرئان كەرىم»دىن قالسىلا 2- ئورۇندا تۇرىدىغان مۇقەددەس كىتاب بولۇپ، «قۇرئاننىڭ پەھلەۋىچە» دەپ ئاتالغان. شۇڭا ئۇ دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسلام مەدرىسلىرىدە يەتتە ئەسىردىن بۇيان ئالىي ئوقۇشلۇق كىتاب قىلىپ قوللىنىلغان. ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىدە ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىننىڭ: «يولۇڭدا كىم ئۇچرىسا، ئۇنى ئاللاھ يولىغا چاقىر» دېگەن ھېكمىتى تەمسىل قىلىنغان.

ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەد جالالىددىن بولۇپ، ھىجرى 604 - يىلى (مىلادى 1207 - يىلى) خوراساننىڭ بەلخ شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە دادىسى مەۋلانە باھائىددىن ۋەلەدكە ئەگىشىپ ئىراق، سۈرىيە، مەككە ۋە مەدىنە قاتارلىق جايلاردا ھىجرەتلىك تۇرمۇشىنى كەچۈرۈپ، ئاخىرىدا سالجۇق سۇلالىسىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان كونيا دىيارىنى ۋەتەن تۇتقان. شۇڭلاشقا ئۇ رۇمى تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن. مەۋلانىنىڭ كونياغا كەلگەن يىللىرى تەخمىنەن مىلادى 1232 - يىللىرى بولسا كېرەك. ئۇ كونياغا كەلگەندىن كېيىن، مەۋلانە مەدرىسىنى ئېچىپ، تەرىقەتچىلەرنىڭ مەشھۇر پېشىۋاسىغا ئايلانغان. ھىجرى 672 - يىلى (مىلادى 1273 — 1274 - يىللىرى) كونيادا ۋاپات بولغان ۋە كونيادىكى مەۋلانە مەدرىسىنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىنغان، ئۇنىڭ مەقبەرىسى ھازىرغىچە بۇ جايدا ساقلانماقتا.

مەۋلانىنىڭ نەسەبى ۋە تارىخىي شەجەرىسى ھەققىدە ئىككى تارىخىي ئەسەر ساقلانغان. ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ پۈتكۈل پىكىر - چۈشەنچىلىرىنىڭ مەنبەسى مۇقەددەس كىتاب — «قۇرئان

كەرىم» ۋە ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەشەببۇسلىرىدۇر. شۇڭا ئۇ جاھانغا پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى (ۋەلىيۇللاھ) سۈپىتىدە تونۇلۇپ، كونىيا مەدرىسىدە تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ پىرى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ تۈپ پەلسەپىۋى قارىشى: «ئىنسانىنى سۆيمەك — ئاللاھنى سۆيمەكتۇر» دېگەندىن ئىبارەت. مەۋلانە گەرچە بۈيۈك بىر دىنىي تەسەۋۋۇپچى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ئىنسانغا بولغان چەكسىز سۆيگۈ - مۇھەببەت بىلەن تولغان. ئۇ «ئىنسان بالىسى ئۈچ ئاناسىردىن تەركىب تاپقان: بىرىنچى، روھ؛ ئىككىنچى، ئەقىل - ئىدراك (بىلىك)، ئۈچىنچى، ئىشق - مۇھەببەت (تۇيغۇ، ھېسسىيات، شېئىر - مۇزىكا). بۇ ئۈچ ئاناسىر ئىنسان چۈشەنچىسى، پىكرى ۋە ئوي - خىيالىنى بىرلەشتۈرىدىغان ئالاھىدە سىستېمىدۇر»، شۇڭا بۇ «سىستېمىغا ئىگە بولغان ئىنسان ئاللاھ ياراتقان بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ شەرەپلىكى ۋە مۇقەددىسىدۇر» دەپ قارالغان. ئۇ پۈتۈن ئىنسانلارغا خىتاپ قىلىپ: «بىرلەشكىن، چۈنكى مەن دۇنيانى بۆلۈشكە كەلمىدىم، بەلكى بىرلەشتۈرۈشكە كەلدىم!» دىدۇ. مەۋلانە ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىدە ئىنسانىنى قەدىرلەش ۋە ھۆرمەتلەشكە، ھەممە ئىنسانلارنى، ئۇنىڭ قانداق مەزھەپ، قانداق دىن، قانداق ئىرق ۋە قانداق مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسانىي مۇھەببەت رىشتىسىدە بىرلىشىشكە چاقىرىدۇ. «مەسنەۋى شېرىف» تە: «كەل، كەل! نېمە بولساڭمۇ كەل، كافىر، بۇتپەرەس، ئاتەشى (زەردۇشت)، مەجۇسىي بولساڭمۇ كەل، يۈز كەررە تۆۋبىنى بۇزغان بولساڭمۇ كەل... بۇ بىزنىڭ دەرگاھىمىز (ئۆيىمىز)، ئۈمىد دەرگاھى...» دەپ چاقىرىق قىلىدۇ. ئەينى دەۋردە ھەزرىتى مەۋلانىنى يادرو قىلغان ئىسلام تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ «پانىي دۇنيا بىۋاپا» دېگەن تۈپ ئىدىيىسى راتسىئونالىزملىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك پەلسەپە روھى بىلەن سۇغىرىلغان بولۇپ، ئىنسانىي ساداقەت، ئەقىل ۋە پاراسەت، ئىشق ۋە مۇھەببەتنى تەڭداشسىز ئىلاھىي قۇدرەت سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ ئىدىيە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 940 — 1020 - يىللار)نىڭ جاھانغا تونۇلغان چوڭ ھەجىملىك داستانلار كوللېكسىيىسى — «شاھنامە»نىڭ تېماتىك غايىسى بىلەن پەلسەپىۋى ئورتاقلىققا ئىگە.

دەرۋەقە، ھەزرىتى مەۋلانە ئەقىل ۋە ئىدراكنى ھەممىدىن يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. ۋە ئۇنى ئىنسانلىق ئۆلچىمى قىلىدۇ. ھەزرىتى مەۋلانە ئۆزىمۇ ئەتراپلىق يېتىلگەن يېتۈك ئالىم بولۇپ، ياۋروپادىكى كوپېرنىك (1473 — 1543) ۋە گالىلى (1564 — 1642)دىن ئۈچ، تۆت ئەسىر ئىلگىرى: «بىزنىڭ دۇنيايىمىز ئالەم بوشلۇقىدا گويا تۇخۇمنىڭ سېرىقىدەك يۇمىلاقتۇر» دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە دۇنيانىڭ ھەم يۇمىلاقلىقىنى، ھەم ئايلىنىدىغانلىقىنى، يېقىندىن بايقالغان ئاتموسفېرانىڭمۇ تۇخۇمغا ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. نيۇتون (1642 — 1727)نىڭ ماگنىت كەشپىياتىدىن ئىلگىرىلا ھەزرىتى مەۋلانە: «ماگنىتلاشتۇرۇلغان بىر مەدەن ئۇچىقىغا بىر پارچە تۆمۈر پارچىسىنى قويساڭ، ھەر تەرەپتىن تارتىش نەتىجىسىدە، ئۇ مەدەن ئۇچىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ قالىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئالبېرت ئېينشتېين (1878 — 1955) نىڭ ئاتوم نەزەرىيىسىگە باراۋەر، ھەزرىتى مەۋلانە يەنە: «ھەر قانداق پۈتۈنلۈك پارچىلىنىدۇ... يەر يۈزىدە ۋە كۆكتە تۇرغان ھەرقانداق شەيئى زەررە - زەررىدۇر ۋە ماگنىت كەبىدۇر» دەيدۇ. ھەزرىتى مەۋلانە يەنە ئۆز دەۋرىدە ھېچكىم بايقىمىغان ئىرسىيەت

ئاملىرىنى خاتىرىلەشكە مۇۋەپپەق بولالىغان، بۇنى ئۇنىڭ مۇزىكا ھەققىدە ئېيتقان: «بىرىنچى ئاتىمىز ئادەمنىڭ جەننەتتىن قوغلانغان ئاشۇ چاغدىكى تۇيغۇلىرىنى، بىز دە ئۇنىڭ زەررىلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ھېس قىلالايمىز» دېگەن سۆزلىرىدىن كۆرەلەيمىز. شۇڭا ئىسلام دۇنياسى بۇ زاتنى «مەغپىرەتلىك ۋەلىيۇللاھ» دەپ تەرىپلىشىدۇ.

ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ راتسىئونال ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرى كونيا مەدرىسىدە يەتتە ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل ھالدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ساما تۆرەنى» (ساما ئادىتى) دە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ساما مەۋلانە جالالىددىن رۇمىنىڭ ئىلھامى بىلەن پەيدا بولغان تۈرك مەدەنىيىتى، تارىخى، ئەقىدە-ئىشەنچىلىرى، جۈملىدىن پۈتكۈل مەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ ھەرىكەتلىك ئىپادىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنسانىيەت مەرھەمىتى ۋە ياراتقۇچىغا بولغان سۆيگۈ-دۇئاسى، مۇراجىتى، مەنىۋى ئىخلاسى ئەكس ئېتىلىدۇ.

ساما بىر خىل دىنىي ئۇسسۇل بولۇپ، ئۇسسۇل ھەرىكىتى جەھەتتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى دولان ئۇسسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ مۇزىكا رىتىمى ۋە پۇت ھەرىكىتى دولان ئۇسسۇلى ۋە قەشقەردىكى ھېيتگاھ ساماسى بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. ئەمما كونيا ساماسى بىر قەدەر مۇنتىزىملاشقان ۋە سىستېمىلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا توققۇز نەپەر ساماچى بېشىغا ئۇزۇن كولا، ئۈچىسىغا ئالەمنىڭ پاك ۋە كەڭلىكىنى ئىپادىلەيدىغان كەڭ ئېتەكلىك كېپىنەك تون كىيىپ، كەڭ غۇلاچ تاشلاپ، مۇناجاتلىق مۇزىكا رىتىمىغا تەگكەش بولۇپ، مەيداندا چەمبەرسىمان ھالەتتە تىنىمسىز ئايلىنىدۇ. دېمەك، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە ۋە جۈمە ئاخشىمى مەۋلانە جامەسى قورۇسىدا كېچىلىك ئاي يورۇقىدا ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ئاللاھقا بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەش بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان.

كونيا ساماسى ئالتە بۆلەككە بۆلۈنگەن.

1 - بۆلۈم، مۇقەددىمە، يەنى «ھەمدۇ-سانا قىسمى».

2 - بۆلۈم، ئاللاھنىڭ كائىناتقا چۈشۈرگەن ئەمىر-مەرۇپى، يەنى مۇناجاتلىق ئۇسسۇل قىسمى.

3 - بۆلۈم، ئاللاھقا ۋە ئىنسانغا مەدھىيە، ئەقىل، ئىشق-مۇھەببەت ۋە روھنىڭ بىرلىكى.

4 - بۆلۈم، سالام قىسمى، يەنى ئاللاھقا ئىبادەت سالىمى يوللاش قىسمى.

5 - بۆلۈم، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، ساداقەت مەدھىيىسى. بۇ باسقۇچتا ساما ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، ساماچىلار ئىككى قولىنى كەڭ يېيىپ، ھەر ئايلانغاندا ئىككى قولىنى مەھكەم يىشىپ، ئاللاھنىڭ بىرلىكىنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

6 - بۆلۈم، پىرقىرىيا قىسمى، بۇنىڭدا ساماچىلار بىر خىل رىتىمدا چەمبەر ھاسىل قىلىپ پىقىرايدۇ. بۇ ئارقىلىق «قايسى تەرەپكە قارىساڭ، ئاللاھ كۆرۈنىدۇ، ئاللاھ پۈتۈن ئالەمنى كۆزۈپ تۇرغۇچى نۇرلۇق چىراغ» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. ھەربىر بۆلۈم ئۆت دۆۋە ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر دۆۋە ئۇسسۇلدىن كېيىن، سەھنە مەركىزىدە سۈرلۈك قىياپەتتە تۇرغان ئاللاھنىڭ ئەلچىسىگە تازىم سالىمى بەجا كەلتۈرۈلىدۇ. ساما بولغاندا بىر تەرەپتە مۇزىكىچىلار ئولتۇرۇپ، كلاسسىك تۈرك سازلىرىدىن نەي، تەمبۇر،

مىسقال، كەمان، چاڭ، داپ، ناغرا، تەبىلۋاز قاتارلىقلارغا تەڭكەش قىلىپ مۇناجات ئوقۇيدۇ. كونيا ساماسى كۆپرەك بايات مۇقامى بىلەن شاباب مۇقامىغا تەڭكەش قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مەۋلانە جالالىددىن رۇمىي، قول خوجا ئەھمەد يەسەۋى ۋە يۇنۇس ئەمرى قاتارلىقلارنىڭ شېئىر ـ نەزمىلىرى تېكىست قىلىنغان. بۇنىڭدا ھەزرىتى مەۋلانىنىڭ نەزمىلىرى 70 پىرسەنتتىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كونيا ساماسى تەسەۋۋۇپچىلىق تەرغىپ قىلىنغان بىر خىل دىنىي ئادەت، لېكىن ئۇ مەۋلانە جالالىددىن رۇمىينىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ جانلىق، ئوبرازلىق ئۈلگىسى ئابىدىنىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ ساما، ماھىيەتتە، شەرقنىڭ ئەڭ بۈيۈك ئىككى مۇتەپەككۇر ئالىمى ۋە تەڭداشسىز ئىسلام پەيلاسوپى ھېسابلانغان جالالىددىن رۇمىي بىلەن ئەھمەد يەسەۋىنىڭ روھىغا ئوقۇلغان مەدھىيىدۇر. ساما ئادىتىنىڭ مەزمۇن قۇرۇلۇشىنى پەلسەپە جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، ئۇ: دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر تۇپراقتىن ئۈنۈپ، يەنە تۇپراققا كۆمۈلىدۇ. ھايات مۇشۇنداق ئۈزلۈكسىز دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ، لېكىن ئىنسان ئەقىل ۋە ئىدرىكى بىلەن جىمىكى مەۋجۇداتلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان باھاسىز مەئبۇدتۇر؛ شۇڭا ئىنسان سۆيۈش ۋە سۆيۈلۈش ئۈچۈن يارالغان؛ ئىنساننىڭ قىممىتى ئەقىل ـ ئىدراك (ھايات)، ئىشق ـ مۇھەببەت (ھەرىكەت) ۋە روھىي قۇۋۋەت (ساما)دىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلنى بىر يىپقا تىزىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ؛ ئاللاھنىڭ بىرلىكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنى بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق ۋە ساداقەت شەربىتىگە چۈمۈلدۈرگۈچى مۇقەددەس مۇھىتتۇر دېگەندىن ئىبارەت. شۇڭا كونيادا تارىخىي مىراس سۈپىتىدە ساقلانغان بۇ ئەنئەنىۋى ساما ئادىتى كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان دۇنيا ئالىملىرىنى ۋە پەيلاسوپلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. مەن يىپەك يولى كارۋانلىرى قاتارىدا، كونيا مەدرىسىدە بۇ ساما ئادىتىنى كۆرۈۋېتىپ، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيت ـ ئايەملىرىدە ئوينايدىغان «ھېيتگاھ ساماسى» ۋە قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىدا يەۋج ئالغان ئىشان ـ سوپىلارنىڭ «خانىقا ساماسى»، شۇنداقلا ھۆكمەت ـ مۇناجاتلىرى بىلەن خىيالەن سېلىشتۇردۇم. نەتىجىدە ھەم ئوخشاشلىق ھەم پەرقنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزىمىزنىڭ سابىق سوۋېت ھاكىمىيىتى دەۋرىدە يەۋج ئالغان تارىخىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى پەلسەپە سولچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن، ئىسلام پەلسەپىسىدىكى تەسەۋۋۇپ ئېقىمى ۋە ئۇنىڭ دۇنياۋى پېشۋالىرى بولغان جالالىددىن رۇمىي، ئەھمەد يەسەۋى ئۈستىدىن خاتا ھۆكۈم چىقارغانلىقىمىز، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە ئورۇش ئېلان قىلىپ، راتسىئونال ئىنسانپەرۋەرلىك (گۇمانىزم) ئېقىمىغا ئاساس سالغان تەسەۋۋۇپچىلىقنى، ئۇلارنى شەكلەن «سوفىزم تەرغىباتچىلىرى» دەپ ئاتىۋالغان ئىشان ـ دەرۋىشلەر بىلەن بىر قاتاردا چۈشىنىپ، ئۇنىڭ مېغىزى بىلەن شاكىلىنى ياخشى پەرقلەندۈرەلمىگەنلىكىمىز، ھازىرغىچە خانىقالاردا بولىدىغان ئاتالمىش دىنىي ئۇسسۇل ۋە ھۆكمەت ـ مۇناجاتلارنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىشتىن ئۆزىمىزنى قاچۇرغانلىقىمىز قاتارلىق مەسىلىلەرنى كونيا مەدرىسىدە ساما كۆرۈۋېتىپ، ئۇزاقتىن ـ ئۇزاققىچە ئويلاپ كەتتىم...

كونيادىكى بىر سوتكىلىق تەسىرلىك زىيارىتىمىزنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، قەدىمكى يىپەك يولىنى بويلاپ مېڭىپ، ھازىرغىچە ئەسلى ھالىتىنى ئەينەن ساقلاپ قالغان بىرلا قانچە كارۋان سارايلىرى ۋە تاش قەلئەلەرنى زىيارەت قىلدۇق ھەم دۇنياغا مەشھۇر بولغان خوجا نەسىردىننىڭ يۇرتى — ئاق شەھىرگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ قېتىمقى زىيارىتىمىزدە ماڭا ھەممىدىن بەكرەك تەسىر قالدۇرغىنى ئاق شەھىر بولدى.

3 . ئاق شەھىر ۋە خوجا نەسىردىن

ئاق شەھىر ئاناتولى ئېگىزلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئەمىر تاغلىرى بىلەن سۇلتان تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ شەھەر سالجۇقلار دەۋرىدە، تۈرك - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنۇملۇك مەركىزى بولغان كونيا ۋىلايىتىگە قاراشلىق گۈزەل ۋە ئاۋات شەھەر ھېسابلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئاق شەھىر گەرچە زامانىۋى تۈس ئالغان شەھەرگە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئىزلىرىنى روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. ئاق شەھىرنىڭ مەركىزىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان خوجا نەسىردىننىڭ ئىشەككە مىنىپ تۇرغان مەرمەر ھەيكىلى بۇ شەھەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئۇ ھەر يىلى ئون مىڭلىغان ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. چۈنكى ئاق شەھىرنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە نامى خوجا نەسىردىن بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان.

خوجا نەسىردىن (نەسىردىن ئەپەندى) پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇر بولغان دۇنياۋى فولكلور قەھرىمانى ۋە خەلق پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇبارەك نامى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە مەلۇم. نەسىردىن ئەپەندى نامى بىلەن ئاتىلىدىغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىك لەتىپە - چاقچاقلار ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئاناتولىيە يېرىم ئارىلى، ئوتتۇرا ئاسىيا، تارىم ۋادىسى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق ئەللىرى، بالقان يېرىم ئارىلى ھەمدە ئەرەب ئەللىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، نەسىردىن ئەپەندى قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان، مۇشۇ كەڭ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقلەرنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئۆلمەس ئۇستازى ۋە سىرداش دوستى بولۇپ كەلدى.

نەسىردىن ئەپەندىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغاندا، كىشىلەر: «ئەپەندى دېگەن مۇنداق ئادەم زادى ئۆتكەنمۇ - يوق؟» دەپ ئۇنىڭ تارىخىي شەخسىيىتىنى بىلىشكە قىزىقىدۇ. دەرۋەقە، دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كۆپلىگەن ئالىملار ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بۇ تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا نۇرغۇن بەس - مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ باردى. «خوجا نەسىردىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى ل. ۋ. سولوۋيوۋ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە: «خوجا نەسىردىن (ئەپەندى) بۇخارالىق بولۇپ، ئۇ شۇ يەرلىك شىرمۇھەممەد ئىسىملىك كوزىچىنىڭ بېقىۋالغان بالىسى ئىدى. ئۇ ئۆز ھاياتىدا دۇنيانىڭ كۆپلىگەن جايلىرىغا بارغان... شۇڭا دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭلىرىدا سەككىز جايدا ئۇنىڭ قەبرىسى پەيدا بولغان، لېكىن ھېچكىم شۇ قەبرىلەرنىڭ قايسى بىرىنىڭ نەسىردىننىڭ قەبرىسى ئىكەنلىكىنى

ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ. بەلكىم ئۇلارنىڭ ئىچىدە نەسىردىننىڭ قەبرىسى يوقتۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەل ئىچىدە ناھايىتى يوشۇرۇن ياشىغان، ئۇنىڭ قەيەردە، قاچان، قانداق ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق...»① دەيدۇ. ئاتاقلىق شەرقشۇناس، پارس ۋە تاجىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى بوراگىنسكى: «بىزمۇ بۇ ئوبرازنىڭ پەيدا بولۇشىنى چوقۇم مۇشۇ رايوننىڭ دائىرىسىدە دەپ چەكلەپ قويالمايمىز. بۇ ئوبراز ئوخشاش تارىخىي شارائىتتا، تۈرلۈك جايلاردا — ئەرەبلەردىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە ئوخشاش پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن... يەنە بۇ ئوبراز ئەرەبلەر ۋە تۈركىيىلىكلەر، ئىرانلىقلار ۋە زاكاۋكازىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئالبانىيىلىكلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بالقاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا راۋاجلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوبراز تۈرلۈك دەۋرلەردە، تۈرلۈك شەكىللەر بىلەن جانلاندۇرۇلۇپ كۆرسىتىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا خوجا نەسىردىن (ياكى نەسىردىن ئەپەندى، ئەپەندى، موللا نەسىردىن) دەپ ئاتالدى...»② دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن، ھازىرغىچە نەسىردىن ئەپەندىنىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى تارقالغان رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، نەسىردىن ئەپەندىنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا ياشىغان بىر دانىشمەن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئوخشىمىغان رىۋايەتلەرنى قىلىشىدۇ. بىزمۇ ھازىرغىچە نەسىردىن ئەپەندى ھەققىدە يۈرگۈزگەن مۇلاھىزىلىرىمىزدە ۋە خەلق ئەدەبىياتى دەرسلىكلىرىمىزدە، نەسىردىن ئەپەندى «تارىخىي شەخس بولماستىن، بەلكى دۇنيا فولكلورىدا يارىتىلغان ئۆلمەس غايىۋى ئوبراز ئىكەنلىكىنى، مۇبادا نەسىردىن ئەپەندى ئىسىملىك مۇشۇنداق بىر شەخسنىڭ دۇنيادا ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ ھەرگىز ھازىرقى «نەسىردىن ئەپەندى»گە تەڭ ئەمەسلىكىنى...» تەكىتلەپ ئۆتكەنىدۇق. دەرۋەقە، ئومۇملۇق جەھەتتىن مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى تەتقىقاتچىلار ۋە ئالىملارنىڭ نەسىردىن ئەپەندىنىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدىكى يۇقىرىقىدەك قاراشلىرىنى خاتا دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ دۇنيا فولكلورىدىكى بىر غايىۋى بەدىئىي ئوبراز ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان بىر پاكىتقا ئايلاندى. لېكىن مۇشۇنداق بىر بۈيۈك خەلق دانىشمىنى ۋە پەيلاسوپىنىڭ تارىخىي بىئوگرافىيىسىنى پاكىتقا ھۆرمەت قىلغان ھالدا ئېنىقلاپ چىقىش مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ تەقەززاسى. بۇ قېتىم ئاق شەھىردە ئېلىپ بارغان ئىككى كۈنلۈك ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىش ئارقىلىق نەسىردىن ئەپەندىنىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدە بىر قەدەر ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇم. ئاق شەھىرنى ئوراپ تۇرغان سۇلتان تېغىنىڭ باغرىدىكى گۈزەل باغچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خوجا نەسىردىننىڭ يەرمەردىن ياسالغان بۈيۈك مەقبەرىسى بار. بۇ مەقبەرە ئىچكى ۋە تاشقى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تاشقى بۆلىكى ئالتە دانە مەرمەر تۈۋرۈك بىلەن قوپۇرۇلغان

① ل. ۋ. سولوۋيوۋ: «خوجا نەسىردىن ھەققىدە قىسسە»، تاشكەنت، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، 1959 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 674 -، 675 - بەتلەر.

② گې باۋچۈەن: «ئەپەندى ۋە ئەپەندى لەتىپىلىرى توغرىسىدا» — «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1963 - يىل، 1 - سان.

ئۈستىدىكى قەدىمكى تۆرت چېدىر ئۆيى شەكلىدە قاڭالتىر بىلەن ئەگمە قىلىنغان ئەتراپى

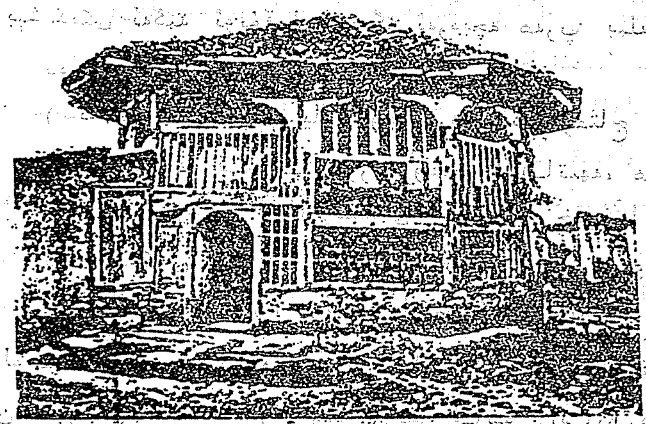

1 – رەسىم. خوجا نەسىردىن مەقبەرىسىنىڭ ئەسلى شەكلى

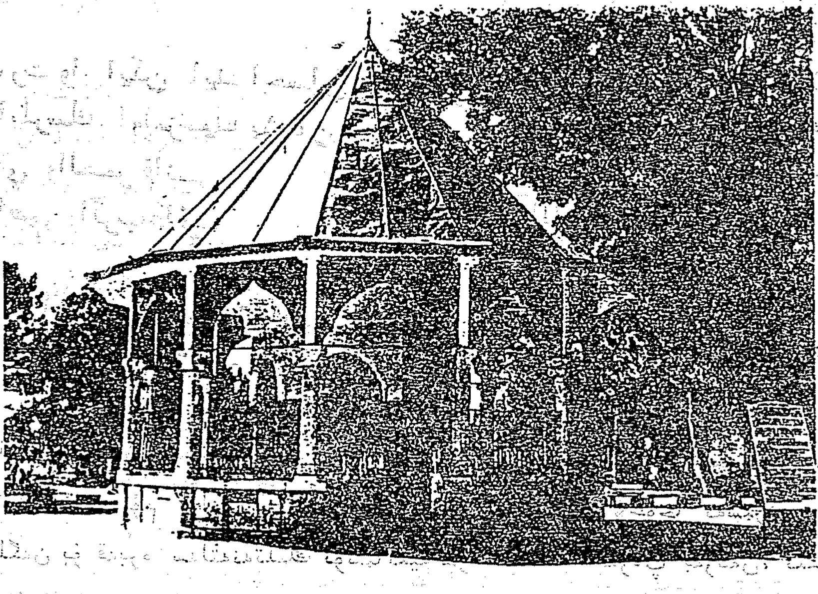

2 – رەسىم. خوجا نەسىردىن مەقبەرىسىنىڭ كېيىنكى نۇسخىسى

ئوچۇق شىپاڭدىن ئىبارەت. ئىچكى تەرىپى تۆت مەرمەر تۈۋرۈكلۈك گۈمبەز بولۇپ، ئۈچ تەرىپى ئوچۇق، شىمال تەرىپىگە تۆمۈر رىشاتكىلىق ئىشىك قويۇلغان. ئوتتۇرىسىدا مەرمەردىن ياسالغان قەبرە قوپۇرۇلغان بولۇپ، قەبرىنىڭ قىبلە تەرىپىگە 40 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە مەرمەردىن يۆگىمەچ شەكلىدە كىچىك تۈۋرۈك ئورنىتىلىپ، ئۈستىگە ئاق مەرمەردىن ياسالغان

ھەيۋەتلىك سەللە كىيگۈزۈلگەن. قەبرىنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن تەرىپىگە ئىككى خاتىرە تېشى تىكلەنگەن. قەبرە بېشىدىكى ئەگمە ئويۇقچا ئىچىگە ئەرەبچە ھەرپ بىلەن مۇنداق دەپ يېزىلغان:

هذه التربة المرحوم
المغفور الى عبده
الغفور نصرالدين
افندى روحنه
واتحه سنه ٣٨٦

(مەنىسى: بۇ قەبرە — ياراتقۇچى رەببىمگە مۇھتاج مەرھۇم نەسىردىننىڭ قەبرىسىدۇر. روھىغا فاتىھە، ھىجرى 683)

بۇ يېزىق خاتىرىسى ئارقىلىق خوجا نەسىردىن نامىدىكى بۇ قەبرىنىڭ مىلادى 1284 — 1285 - يىللار تىكلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. لېكىن كىم تەرىپىدىن ياسالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. مەقبەرە يېنىغا تىكلەنگەن خاتىرە تاشقا ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى «خوجا نەسىردىن مەدرىسى»نىڭ خاتىرە كىتابلىرىغا ئاشۇ زامانلاردىن باشلاپ، بۇ مەقبەرىنى كۆپلىگەن زىيارەتچىلەر تاۋاپ قىلغانلىقى ھەققىدەنۇرغۇن خاتىرىلەر يېزىلغان. ئوسمانىيە سۇلتانلىقىنىڭ مەشھۇر سۇلتانلىرىدىن يىلدىرىم بايەزىد مىلادى 1389 - يىلى ئاق شەھىرگە كېلىپ ئوردا قۇرغان. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن مەھمۇد ئىسىملىك بىرسى 1393 - يىلى خوجا نەسىردىن مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىپ يازغان تۆۋەندىكى خاتىرە ھازىرغىچە ساقلانغان:

بو كون قدرت وار ايكن ايله احسان
احسان ايلرسك اولمزسيك پشمان
الحنظ باقي والعمر فاني
والعبد عاصي والرب عافي
كتبه الحقير
محمد عن جماعت سباه حضرة يلدريم بايزيد
بو تاريخده واقع سنة ٧٩٦

(مەنىسى: بۈگۈن قۇدرەتلىك ۋە مەمۇرچىلىق ئىكەن. مۇھتاجلارغا ياردەم قىل؛ بۇ قۇدرىتىڭ قولۇڭدىن كېتىپ قالغان زامان پۇشايمان يەپ قالما؛ yazi① باقىي، تۆمۈر پانىيدۇر، قۇل ئاسىي (گۇناھكار)غا تەڭرى شەپقەتچىدۇر، بۇنى يىلدىرىم بايازىد ھەزرەتلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن پەقىر مۇھەممەد، ھىجرى 796 - يىلىدا يازدى).

ھازىرغىچە ساقلانغان بۇ خاتىرە تاشلاردىن خوجا نەسىردىن قەبرىسىنىڭ XIV ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن بۇرۇن ياسالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئەمما ھازىر ئاق شەھىردىكى «خوجا نەسىردىن مەقبەرىسى» دەپ نام بېرىلگەن بۇ قەبرە سەلتەنەتلىك ئوسمانىيە سۇلتانلىقىغا شەرەپ بەرگەن، ئىسلامىيەتنىڭ پارلاقلىقىنى ئاشۇرغان بۈيۈك سۇلتان غازى II ئابدۇلھەمىدخان زامانىدا، كونيا ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى فايىك بەگ تەرىپىدىن ھىجرى 1323 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 12 - كۈنى (مىلادى 1905 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) قايتا ياسالغان. ئەسلى قىياپىتى بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بۇ مەقبەرىنىڭ بۈيۈك تۈرك پەيلاسوپى، خەلق دانىشمىنى، ئەڭ چىۋەر سۆز سەنئەتكارى ۋە دۇنيا يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان نەسىردىن ئەپەندىنىڭ تارىخىي شەخسىيىتىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان

① yazi — كەچمىش - كەچۈرمىش

يۇقىرىقى خاتىرىلەردىن تاشقىرى، ئاق شەھەردىكى «نەسىرىددىن ئەپەندى مۇزېيى»دا كۆپلىگەن ماددىي بۇيۇملار ۋە خاتىرە كىتابلار ساقلانغان. مەسىلەن:

خوجا نەسىرىددىننىڭ نامى ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ئەڭ بۇرۇن ئوسمانىيە دەۋرىدىكى جەم سۇلتاننىڭ ھاۋالىسى بىلەن مىلادى 1480 - يىللىرى ئەبۇلغازى رۇمى تەرىپىدىن يېزىلغان «سالتۇقنامە» ناملىق ئەسەردە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە XIII ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر تۈرك ئالىمى سارى سالتۇق بىلەن خوجا نەسىرىددىننىڭ ئۇچراشقانلىقى ۋە ھەمسۆھبەت بولغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. ئارخېتېكتورلۇق تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، خوجا نەسىرىددىن مەقبەرىسىنىڭ مىمارچىلىق ئۇسلۇبى ۋە شەكلى XIII — XIV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارىلىپ، ئىزنىك دېگەن جايدىكى سارى سالتۇق، ترابزۇن ھەمزەبەگ (مىلادى 1394 — 1421)، ئاق شەھەردە ئۆتكەن بۈيۈك ئالىم شەيخ ئەييۇپ (مىلادى 1358 - يىللار)، خوجا نەسىرىددىننىڭ ئۇستازى، مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى شائىر ۋە ئالىم سەئىد مەھمۇد ھەيرانى قاتارلىقلارنىڭ مەقبەرىلىرىنىڭ ئۇسلۇب ۋە شەكلى بىلەن زامانداشلىقتا ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ماددىي پاكىت سۈپىتىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن خوجا نەسىرىددىننىڭ قەبرە تېشى ۋە مەقبەرە ئىچىدىكى خاتىرە كىتابلىرىغا ئاساسلىنىپ، تۈركىيىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق تەكشۈرۈش - ئىنىقلاشلار ئارقىلىق 1945 - يىلى نەشىر قىلىنغان كونيالىق ئىبراھىم خاككىنىڭ «ئاق شەھەر تارىخى» ناملىق نوپۇزلۇق ئەسەردىن مەلۇم بولۇشىچە، خوجا نەسىرىددىننىڭ تارىخىي شەخسىيىتى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز.

خوجا نەسىرىددىن (نەسىرىددىن ئەپەندى) مىلادى 1208 - يىللىرى ئاق شەھەردىكى سەرۋىھىسار قەلئەسىنىڭ خورتىۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. دادىسى ئابدۇللا ئەپەندى شۇ دەۋرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىدىن بولۇپ، خوجا نەسىرىددىن باشلانغۇچ ساۋادىنى دادىسىدىن ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سەرۋىھىسار مەدرىسىدە ئوقۇغان. ئانىسىنىڭ ئىسمى سىدىقا خانىمدۇر. ئۇ سەرۋىھىسار مەدرىسىنى پۈتتۈرگەن مەزگىللەردە دادىسى ئابدۇللا ئەپەندى قازا تاپىدۇ. دادىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، يۇرتى خورتۇدا يۇرت ئىمامى بولىدۇ. كېيىنچە ئىماملىقنى مەھمۇد ئاتلىق بىر خوجىغا ھاۋالە قىلىپ، ئۆزى شۇ دەۋردە ئاتا تولىيىنىڭ ئىلىم ئوچىقى ھېسابلانغان كونياغا بېرىپ، مەۋلانە مەدرىسىدە مەشھۇر ئالىم سەئىد مەھمۇد ھەيرانىدىن دەرس ئاڭلايدۇ. كونيادىكى مەۋلانە مەدرىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن، يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئاتىكە ئىسىملىك بىر قىزغا ئۆيلىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي پاتىمە ئىسىملىك بىر قىزغا ئاتا بولىدۇ. 1226 - يىلى بۇ قىز كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولۇپ، سەرۋىھىسار مازارلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ. قەبرە تېشىغا مەرھۇمە پاتىمەنىڭ شۇبات ئېيىدا (8 - ئايدا) ۋاپات بولغانلىقى پۈتۈلگەن بولۇپ، بۇ خاتىرە تاش ئاق شەھەر مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇ كېيىن يەنە بىر قىز پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنىمۇ پاتىمە قويغانلىقى مەلۇم. 1237 - يىلى باھار پەسلىدە ئۇستازى سەئىد مەھمۇد ھەيرانىنىڭ تەكلىپى ۋە تەشەببۇسى بىلەن خوجا نەسىرىددىن ئائىلى ۋە قىزىنى ئېلىپ، يۇرتى سەرۋىھىساردىن ئاق شەھەرگە كېلىدۇ ۋە ئاق شەھەر جامەسىنىڭ مۇدەررىسى بولىدۇ.

خوجا نەسىرىددىن ئاق شەھەردە ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، يەنە بىر خوتۇنلۇق بولغانلىقى

مەلۇم، ئۇ بۇ خوتۇندىن يەنە بىر قىز پەرزەنت كۆردى ۋە ئىسمىنى دۇررى مەلىكە قويدى. خوجا نەسىردىن ھەر ئىككى ئايالى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن. ئۇ ئەزەلدىن مال دۇنياغا ھېرىسمەن ئەمەس ئىدى، يوقسۇللار قاتارىدا ھايات كەچۈرسىمۇ، تۇرمۇشى شاد-خورام ئىدى. ئۇ ئاق شەھەرگە كەلگەندە، شۇ زامانىنىڭ ئاق شەھەر بېگى سەئىد ئىبراھىم سۇلتان ھەدىيە قىلغان ئۆيدە ياشىغانىدى. ئۆي سەرەمجانلىرىنى ۋە روزغارلىرىنى ئۇستازى سەئىد مەھمۇد ھەيرانى يەتكۈزۈپ بېرەتتى. بۇ دەۋردە، ئاق شەھەر كونيادىن قالسىلا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. كىرشەھەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى ئالىم ۋە شائىر ھاجى بەكتاش (مىلادى 1210 — 1261-يىللار) نىڭ تەۋسىيىسى بىلەن سەئىد مەھمۇد ھەيرانى كونيادىن ئاق شەھەرگە كېلىپ مەدرىس ئاچقانىدى. خوجا نەسىردىن ئاق شەھەر مەدرىسىدە داۋاملىق ھالدا سەئىد مەھمۇد ھەيرانى ۋە مەشھۇر تۈرك شائىرى ئاشىق پاشانىڭ ئەقراباسى (كۆكۈلدىشى) بابا ئىلياستىن تەلىم ئېلىپ كۆزگە كۆرۈنگەن دانىشمەن ۋە ھازىر جاۋاب سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ يېتىشىدۇ.

ئۇنىڭ ئائىلە شەجەرىسىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەنبەلەردە يەنە ئۇنىڭ چوڭ ئايالى پاتىمەدىن تۇغۇلغان جالالىدىن ئىسىملىك بىر ئوغلى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ ئوغلىدىن خىزىربەگ ئىسىملىك بىر نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ ھەم شائىر، ھەم ئالىم ئىدى. خىزىربەگنىڭ ئوغۇللىرى كېيىنچە سەرۋىھىسار، ئاق شەھەر ۋە ئەتراپتىكى يۇرتلاردا ئىماملىق قىلغان. خىزىربەگ 1459-يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ، قەبرە تېشى ئاق شەھەر مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ئىستانبۇل-ئەدىرنە تارىخ مۇزېيىدا نەسىردىن خوجا ئەۋلادلىرىدىن قاسىم ئەپەندى ناملىق بىر كىشىنىڭ قەبرە تېشى بار بولۇپ، بۇ قەبرە تاشقا 1793-يىلى ئۆلگەنلىكى پۈتۈلگەن. شۇنداقلا قاسىم ئەپەندىنىڭ قىزلىرى پاتىمە ۋە زۆھرەنىڭ قەبرە تېشىمۇ بار بولۇپ، بۇ تاشقا 1794-يىلى تارىخى پۈتۈلگەن.

خوجا نەسىردىننىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرىدىن ياۋلاك ئارلان ئوغلى شەيخ نەسىردىن كونيادا ياشىغان مەشھۇر ئالىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن نەسىردىن مەھمۇد ھىندىستاندا دېھلىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان. 2-ئوغلى نەسىردىن ئىبىن تۇسى ھىلاكۇ خاننىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولغان. شۇ دەۋرلەردە ئاق شەھەردە جامە ۋە مەسچىتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، گۈدۈك مۇنارى مەسچىتى، فەررۇخ شاھ مەسچىتى، ئالتۇن قېلەم مەسچىتى قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاناتولىيە بويىچە مەشھۇر مەسچىتلەر ئىدى. خوجا نەسىردىن بۇ مەسچىتلەرنى داۋاملىق ئارىلاپ يۈرۈشتىن تاشقىرى، ئېشەك مىنىپ كونياغا كۆپ قېتىم بارغان. كونيا بىلەن ئاق شەھەر ئارىسىدا دەسلەپكى چاغلاردا بىرەر رابات (قونالغۇ ساراي) مۇ يوق ئىدى. 1249-يىلى كونيا بىلەن ئاق شەھەر ئوتتۇرىسىغا سالجۇق خانلىرىنىڭ ئەڭ بۈيۈكلىرىدىن سۇلتان خالى ھەزرىتىم تەرىپىدىن مەشھۇر بىر ساراي قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا «كارۋان ساراي» دەپ نام بېرىلگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «كارۋان ساراي» يىپەك يولى كارۋانلىرىنىڭ ئۇچرىشىش مەركىزى بولۇپ قالغان. خوجا نەسىردىنمۇ بۇ كارۋان سارىيىدا تالاي قېتىم قونغان. خوجا نەسىردىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خەلق ئارىسىدا ياشاپ، خەلقنىڭ سىرداش دوستى بولغان. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا ھەر ئاخشىمى «قۇرئان كەرىم» ۋە «تەپسىر» ئوقۇغان. ئۇنىڭدىن باشقا

«دەدە قورقۇت مەسەللىرى»، «كەلىلە ۋە دەمنە»، «ياتتالنامە» (ھىندى مەسەللىرى)، «مەرزىپەتنامە» (ۋەلىد)، «سىياسەتنامە» (نىزامىي مۇلك)، «بوستان ۋە گۈلىستان» (شەيخ سەئدى) قاتارلىق كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغانلىقى مەلۇم. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئەينى زاماندا تۈرك ئالىمىنىڭ ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان تەڭدىشى يوق خەلق مۇتەپەككۇرى ۋە ھازىر جاۋاب سۆز سەنئەتكارىغا ئايلانغان. مەۋلانە جالالىددىن رومى (1207 — 1273 - يىللىرى كونيادا ياشىغان)، ھاجى بەكتاش ۋەلى (1210 — 1261 - يىللىرى كىر شەھرىدە ياشىغان)، يۇنۇس ئەمرى (1240 — 1334 - يىللىرى ئەسكى شەھەردە ياشىغان)، ئاشىق پاشا (1373 — 1432 - يىللىرى ئاق شەھەردە ياشىغان) ۋە ئەھمەد يەسەۋى (1166 — ? - يىللىرى يەسەۋى شەھرىدە ياشىغان) قاتارلىق بۈيۈك ئىسلام ئالىملىرى ۋە شائىرلىرى قاتارىدا جاھانشۇمۇل شۆھرەت قازانغان.

خوجا نەسىردىننىڭ خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەن سانسىزلىغان لەتىپە ۋە ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن باشقا يەنە شېئىر دىۋانلىرى ۋە باشقا يازما ئەسەرلىرىنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم. تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، موغۇل ھۆكۈمدارى ئەمىر تۆمۈر مىلادى 1400 - يىلىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاناتولىيىگە بېسىپ كىرگەن. 1402 - يىلى ئەنقەرە تۆپىلىكىدە ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4 - سۇلتانى يىلدىرىم بايەزىدخاننى تۇتقۇن قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، كونيا ۋە ئاق شەھەردە قارارگاھ قۇرۇپ يەتتە - سەككىز يىل تۇرغان. بۇ يىللاردا ئاق شەھەر خېلى زور دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدا بۇ جايدىكى كىتابلار ۋە يادىكارلىقلار كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. شۇ قاتاردا خوجا نەسىردىننىڭ شېئىر دىۋانلىرى ۋە يازما ئەسەرلىرىنىڭ يوقالغانلىقى مەلۇم.

خوجا نەسىردىن ھىجرى 683 - يىلى (مىلادى 1284 — 1285 - يىلى) ئاق شەھەردە ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇستازى سەيىد مەھمۇد ھەيرانىي مەقبەرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. بۇ يەر «خوجا نەسىردىن مازىرى» دېيىلىپ، خوجا نەسىردىننىڭ ئايىلى ئاتىكە خانىم ۋە قىزى پاتىمە ئاشۇ مازارلىققا دەپنە قىلىنغان. تارىختا مەۋلانە جالالىددىن رۇمى كونيا شەھىرى نامى بىلەن، يۇنۇس ئەمرى ئەسكى شەھەر نامى بىلەن، ھاجى بەكتاش كىر شەھىرى نامى بىلەن مەشھۇر بولغىنىدەك، خوجا نەسىردىنمۇ ئاق شەھەر نامى بىلەن، ئاق شەھەر خوجا نەسىردىن نامى بىلەن مەشھۇردۇر. ھازىر ئاق شەھەردىكى «خوجا نەسىردىن مۇزېيى»، ئەنقەرە دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسى ۋە ئىستانبۇل ئەدىرنە تارىخىي مۇزېيى قاتارلىق جايلاردا، شۇنداقلا بەزى چەت ئەل مۇزېيلىرىدا نەسىردىن ئەپەندى ھەققىدە 500 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلانماقتا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بولغانلىرى:

1. ئافيۇن گەدىك ئەھمەد پاشا كىتابلىرى: №:18315 نەسىردىن خوجا ھېكايىلىرى (سەئىد بۇرھانىددىن مەۋلانە جالالىددىن، 1890 - يىل)، 30 ياپراق.

2. ئاناتولىيە دۆلەتلىك خەلق كۇتۇپخانىسى №:3032 خوجا نەسىردىن لەتىپىلىرى، 1876 - يىل، 78 ياپراق.

3. تىل، تارىخ، جۇغراپىيە فاكۇلتېتى ئىسمائىل سەنجەر كىتابخانىسى، ئەنقەرە: ھېكايىتى نەسىردىن، 1777 - يىل، 142 ياپراق.

4. كونيا — ئاق شەھەر كۇتۇپخانىسى، №:635 خوجا نەسىردىن لەتىپىلىرى،

ئىستانبۇل ئەمەتىيەت مەتبەسى، 1839 - يىل، 93 ياپراق.

5. ئەنقەرە — ھاجى تۆپە داشۆسى، تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئارخىپى: ھازا تەرجىمەئى نەسىردىن ئەپەندى رەھىمى، 50 ياپراق، 134 لەتىپە بار (ئۇنىڭ بىر نۇسخىسى ئەنگلىيە ئوكسفورد كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا)، يىلى نامەلۇم.

چەت ئەللەردە ساقلانغانلىرى ئىدىن:

1. ئۆزبېكىستانلىق پروفېسسور، دوكتور ھادى زەرىف كىتابخانىسى، لەتىپىياتى خوجا نەسىردىن، 1863 - يىلى (بۇ ئەسىر رۇسچىدىن ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلىنغان).

2. ئاۋستىرىيە ۋېنا مىللىي كۇتۇپخانىسى: (1) نەسىردىن خوجا، 45 ياپراق، №:450.

(2) تەبەششۇت ئەھل مەجالىسى، 31 ياپراق، №:407.

3. گېرمانىيە بېرلىن دۆلەت كۇتۇپخانىسىدا:

(1) كىتابى نەسىردىن خوجا، 52 ياپراق، №:A·8·121.

(2) خوجا نەسىردىننىڭ نەسىھەتلىرى، 25 :№ (275 ماقال - تەمسىل ۋە خوجا نەسىردىننىڭ نەسىھەتلىرى كىرگۈزۈلگەن)

4. گوللاندىيىدە:

(1) گرۇنىن داشۆسى كۇتۇپخانىسى، 12 - 488:№ 1677 - يىل، 79 ياپراق، 76 لەتىپە كىرگۈزۈلگەن.

(2) لەيدىن داشۆسى كۇتۇپخانىسى، 1132:№. گوللاندىيىنىڭ بۈيۈك ئەلچىسى لاۋنۇس مارنېر 1665 - يىل ئىستانبولدىن سېتىپ ئالغان «نەسىردىن خوجا ھەزرەتلىرى» دېگەن بۇ كىتابتا 54 لەتىپە بار.

5. فرانسىيە پارىژ كۇتۇپخانىسىدا:

(1) مەجمۇئەئى رىسالە، 1772 - يىل، 230 ياپراق، مىكرو فىلىم 4925:№، (A)MFA

(2) 4925 - نومۇرلۇق مەجمۇئەئى رىسالە، 44 ياپراق، مىكرو فىلىم، 4924:№

(3) 1394 - نومۇرلۇق مەجمۇئەئى رىسالە، 43 ياپراق، مىكرو فىلىم 4923:№

(4) 1396 - نومۇرلۇق مەجمۇئەئى رىسالە، 48 ياپراق، مىكرو فىلىم 4922:№

(5) كىتابى نەسىردىن خوجا، 1395:№، 1793 - يىل، 48 ياپراق، مىكرو فىلىم، MFA·4928:№

(6) كىتابى خوجا نەسىردىن 423:№، 1676 - يىل، 35 ياپراق، 112 لەتىپە بار، مىكرو فىلىم، MFA·3931:№

(ئىزاھ: بۇ كىتابنى مەھمۇد ئىسىملىك كىشى يازغان بولۇپ، ئەينى يىللىرى بۇ كىشى ئاق شەھىرگە كېلىپ خوجا نەسىردىننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىپ ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇغان. شۇ زامان قەبرە يېنىدا بىر ئۇستاز پەيدا بولۇپ، ئۇ كىشىگە «ساڭا خوجا نەسىردىن ھەزرىتىنىڭ لەتىپىلىرىنى توپلاپ بىر كىتاب تۈزۈشۈڭگە ئىجازەت بېرىمەن» دەپ دۇئا ئەيلەپ كۆزدىن غايىپ بولغان.)

(7) لەتىپەئى نەسىردىن خوجا، 395:№، XVII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى، 93 ياپراق.

(8) لەتىپەئى نەسىردىن خوجا، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 92 ياپراق، مىكرو فىلىم، 3930:№

6. بىرىتانىيە ئوكسفورد (OXFORD) كۇتۇپخانىسىدا:

(1) نەسىردىن خوجىنىڭ بەزى لەتىپىلىرى، №:672، 60 ياپراق.

(2) ھېكايىتى كىتابى نەسىردىن، №:125 1571 ـ يىل، ھۈسەيىن يازغان، 31 ياپراق، 43 لەتىپە.

(3) ھېكايىتى نەسىردىن خوجا، №:178، 50 ياپراق، (بۇ كىتاب 1635 ـ يىلى A. لوۋارد ئىسىملىك بىر كىشىگە ھەدىيە قىلىنغان).

(4) ھېكايىتى نەسىردىن خوجا، №:M.42، 53 ياپراق. (يۈسۈپ خوجا ئىسىملىك بىر كىشى يازغان بولۇپ، 1752 ـ يىلى G. مۇئاد ئىسىملىك بىر كىشى تەرىپىدىن بۇ كۇتۇپخانىغا تەقدىم قىلىنغان).

(5) ھېكايىتى خوجا نەسىردىن، №:3483 1810 ـ يىلى، 88 ياپراق، 61 لەتىپە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئوسمانىيە سۇلتانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئوردا شائىرلىرىدىن يۈسۈپ (1642 — 1712) ھەج سەپىرىدە كۆرگەنلىرىنى خاتىرىلەپ يازغان «تۆھپەتۇل ھەرەميان» ناملىق ئەسىرىدە تۆۋەندىكىدەك خاتىرە ئۇچرايدۇ:

«نەسىردىن خوجا ئاقشەھىردە كافكاھا قەلئەسىنى قۇرمىشتۇر. خوجا قەبرىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، كۆڭلىمىز پىراق بىلەن تولدى... ئاقشەھىر جەننەت كەبى بىر تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان گۈزەل شەھەردۇر...»

خۇلاسە شۇكى، يەتتە ئەسىردىن بۇيان، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا نامى ئۇچمەي كېلىۋاتقان ھەمدە بۈگۈنكى زامانىمىزدىمۇ خەلقنىڭ قەلب ئىستەكلىرىنى نامايەن قىلىپ، دەۋرنىڭ جاھاننامە ئەينىكى بولۇپ قالغان «ئەپەندى» ناملىق بۇ غايىۋى ئوبراز ئەسلىدە تۈركىيىنىڭ ئاقشەھىر دېگەن يېرىدە ياشاپ ئۆتكەن تارىخىي رېئال شەخستۇر. ھازىرغىچە نامەلۇم بولغان بۇ زاتنىڭ تارىخىي شەجەرىسى ھەققىدە ئانا تولىيىدە ئېلىپ بارغان بۇ قېتىمقى زىيارىتىم ئارقىلىق ئېرىشكەن يىپ ئۇچلىرىدىن مەمنۇنىيەت ھېس قىلىپ ھەمدە ئۇنى بۇ قېتىمقى تۈركىيىگە قىلغان سەپىرىمنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلايمەن. تۈركىيىنىڭ ئىلىم ساھەسى تارىخىي مىراسلار ۋە يادىكارلىقلارنى قېزىش، توپلاش، ساقلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا ھەقىقەتەن ئېتىبار بەرگەن. ئىستانبۇلدىكى ئونلىغان مۇزېي ۋە تارىخىي يادىكارلىق ئورۇنلىرى، ئەنقەرەدىكى دۆلەتلىك مىللىي كۇتۇپخانا ۋە ئاتا تۈرك تارىخىي مۇزېيى، كونيا، ئاقشەھىر، بۇرسا، ئىزمىر، ئادانا، ئەسكىشەھىر قاتارلىق ھەرقايسى ۋىلايەت ـ شەھەرلەردىكى نەچچە ئونلىغان مۇزېيلار ۋە ئۇنىڭدا ساقلىنىۋاتقان ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلار بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر. ئۇلارنى يېنىمۇ تەپسىلىيلەشتۈرۈشكە خاتىرىمىزنىڭ سەھىپىسى ئازلىق قىلىدۇ.

بۇ خاتىرەمنى تۈركىيىدە چىقىدىغان نوپۇزلۇق بىر ژۇرنالنىڭ كۆرۈنەرلىك سەھىپىسىگە سەرلەۋھە قىلىنغان مۇنداق بىر ھېكمەتلىك سۆز بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن:

«دۇنيادا ئىككى يول بار، بىرى يىپەك يولى، يەنە بىرى ساما يولىدۇر.»

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قىسقىچە مەزمۇنى: مەي ــ ئاددىيلا مەئىشەت ۋاسىتىسى بولماستىن، مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى يىراق ئۆتمۈشتىن بىرى پۈتۈن ۋە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقان مەي مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ كەلدى.

بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ مەي مەدەنىيىتى ئەينى زامان تەسۋىردىي سەنئەت ئۇچۇرلىرى بىلەن بايان قىلىندۇ.

«ئۇلار مەركىزىي ئاسىيادا ئەڭ ئۆتكۈر
ئۈزۈم مېيىنى ئەڭ كۆپ ساتىدىغان ئاھالە ئىدى.»

ــ پروكوپىي

1

مەي ــ ئىنسانىيەت يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ئىختىرا قىلىنغان ئىچىملىك. مەي، ئېھتىمال، سۈت ۋە ئالمىنىڭ ئېچىشى ئىلھامى بىلەن، تېرىنى ئېچىغان تالقانىدا ئەيلەشنى ئۆزلەشتۈرگەن زامانلاردا ئىختىرا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

مەي ئىشلەشنىڭ ئاددىيلا ئېچىتما سۈيىدىن تەييارلىنىشى بىلەن مەينى پارلاندۇرۇش تېخنىكىسى ئارىلىقىدا ئۇزاق زامان ئۆتكەن. مەينى پارلاندۇرۇپ تەييارلاش ماھارىتى ھەممە خەلقلەردە بىرلا ۋاقىتتا ئىختىرا قىلىنغان ئەمەس.

ھازىرقى زامان ئامپېلوگرافلىرى (مەيشۇناسلىرى) نىڭ بىردەك پىكرىچە، مەركىزىي ئاسىيا ئەڭ دەسلەپكى مەي ماكانلىرىدىن بولغان.

مەي ھازىرقى زامان كىشىلىرىگىمۇ سېھىرلىك تۇيۇلىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسان ئۈچۈن مىسلىسىز سېھىرلىك ــ ساماۋى مۆجىزات ھېسابلانغان. بۇ نوقۇل مەس قىلغۇچ ئىسپىرتلىق ئىچىملىك قىممىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇ كۆپ قىرلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئالاھىدە ئەتىۋارلانغان. ئۇ دىنىي ئېتىقاد، ئىلاھىيەتچان روھىيەت، ئېتنىك قائىدە ـ يوسۇن، ئۆلۈم ۋە روھنىڭ ئۆلمەسلىكى، تىبابەتچىلىك، مەشرەپ ـ بايرام،

تېرىقچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنلىك، سودا ـ تىجارەت، كارۋان ـ ئۆتەڭكەشلىك، جەڭ ۋە دوستانە مۇناسىۋەت قاتارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش بىلەن باغلانغان رەڭگارەڭ ئېتنىك فولكلور چىمەنلىكىنى ھاسىل قىلغان.

مەركىزىي ئاسىيادا مەيي پائالىيىتىگە ئائىت ئەڭ قەدىمكى يازما مەلۇمات گرېك تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدىكى ماساكىتلار (ئۇلۇغ ساكلار) نىڭ گۈلخان ـ مەيي بەزمىلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۇچۇر قىلىشىچە، ماساكىتلار گۈلخان يېقىپ، چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ، گۈلخانغا مېۋىلەر تاشلىشىپ، ئۇنىڭ دۈتىدىن مەس بولۇشۇپ ناخشا ـ قوشاقلار ئوقۇشۇپ، ئۇسسۇل ئويىنىشىپ بەزمە قىلىشقان. گرېك تارىخچىسى ئارىئان «ئانا بازىس ئالىكساندىر» («ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى») دېگەن كىتابىدا، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى مەركىزىي ئاسىياغا قەدەم قويغاندا، بۇ

(1 ـ رەسىم)

يەنجىكەنت تېمىغا سىزىلغان گۈلخانغا ئوت يېقىش ۋە ئۇسۇلغا

ھازىرلىنىش مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن رەسىم.

يەردىكى يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى ئۈگرىتىشىدە مەي بۇغۇئەككىلىنى دېئىۋنىمىز نامىغا بېغىشلانغان مەي بايراملىرىغا ئوخشاش بەزمە-مەشرەپ پائالىيەتلىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى يېزىلغان.

بىز مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن شۇخىل مەنزىرىنىڭ داۋامىنى دەلىللەپ بېرىدىغان مەي بايراملىرى قوشاقلىرىنى ئۇچرىتىمىز. مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق قوشاقلاردىن مىسال كەلتۈرگەن:

«كۆكلەر قامۇغ تۇزۇلدى،
ئۈرىق ئىنىش تىزىلدى،
سەنسىز ئۆزۈم ئۆزەلدى،
كەلگىل ئامۇل ئويناليم».

(ھەممە چالغۇ سازلاندى،
مەي جاملىرى راسلاندى،
سەنسىز كۆڭلۈم قىيىنالدى،
كەل كۇشادا ئوينايلى)

«يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ،
يىغاچ، يەمىش ئاۋلاتۇ،
قۇلان، قەيىق ئاۋلاتۇ،
بازرام قىلىپ ئەۋنەليم».

(يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
ياغاچ، مېۋە تەقلىتىپ،
قۇلان، كېيىك ئۇۋلىتىپ،
بايرام قىلىپ ئوينايلى)

بىز «ئۇيغۇر خاقانى» دېگەن ئىبارە ئېنىق تىلغا ئېلىنغان قەھرىمانلىق ئېپىكىدىسى «ئوغۇزنامە» دە: «تۈرلۈگ ئاشلار، تۈرلۈك سۈرمەلەر، قۇبويانلار①، قىمىزلار ئاشادىلار، ئىچتىلار»② دېگەن ئىبارىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ يەردىكى «سۈرمە» ئۈزۈم ھارىقى - مەينى كۆرسىتىدۇ.

2

«ئوغۇزنامە» دە مەي — سۈرمە ئىبارىسى ئىككى ئورۇندا تىلغا ئېلىنغان. «سۈرچۈك» ئىبارىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - تومىدا كىچىلىك زىياپەت مەنىسىدە تىلغا ئېلىنغان. مېنىڭچە، بۇ ئىككى ئىبارە ئالاقىدار بولغان بولۇشى مۇمكىن.

«بور» ئىبارىسى «تۇرپان تېكىستلىرى» دە، «كالىيانامكارا ۋە پاپامكارا» ھېكايىسىدە،

① «قۇبويانلار» نازىنېمەت، مايلار دەپمۇ ئىزاھلانغان، -ئۈنىڭغا - قۇ بۇيىمىدەك ئەينى زامان مەي ئىچۈرىقىنى كۆرستىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

② «ئوغۇزنامە»، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 29 - بەت.

«ئالتۇن ياروۇغ» دا، «شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا، «قۇتادغۇبىلىك»تە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا تىلغا ئېلىنغان.

رەشىد رەخمەتى ئارات ئېلان قىلغان ئۇيغۇرچە بەش پارچە تىببىي تېكىستتە: «يىمە بور كىشىگە قار قىلۇر» (مەي كىشىگە مەنپەئەت بېرىدۇ) دېيىلسە، يەنە ئۇ كىشى ئېلان قىلغان 42 بەتلىك ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك مەزمۇنىدىكى تېكىستە: «قايۇ كىشى باش ئاغرىق بولسالار بۇ ئۇ بورغا تاقىپ ئىچسۇن» (كىمنىڭ بېشى ئاغرىسا تۇمارغا مەي چايقاپ ئىچسۇن) دېيىلگەن. «تۇرپان تېكىستلىرى» ئىچىدىكى 201 بەتلىك ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستتە: «سارىغ ئېرۈك ئۇرۇغى سوقۇپ بور سىركەسى بىرلە ئاغزقا تۇتسا سۆنار» (چىش ئاغرىقى سېرىق ئۆرۈك مېغىزىنى تالقانلاپ ئۈزۈم سىركىسى بىلەن قوشۇپ ئېغىزغا تۇتسا پەسىيىدۇ) دېيىلگەن. «كالىيانامكارا ۋە پاپامكارا» (ئىككى تېكىن) ھېكايىسىدە (پېللىئوت ئېلان قىلغان)، «ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر» دە (رەشىد رەخمەتى ئارات ئېلان قىلغان) ئۈزۈملۈك ئېتىزلىرى «بورلۇق» دەپ تىلغا ئېلىنغان. «ئالتۇن ياروۇغ»، «شۈەن جۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرجىمە قىلغان)، 15 پارچە براخمى يېزىقىدىكى دىنىي، تىببىي ۋە تەقۋىم تېكىستى (گابائىن خانىم ئېلان قىلغان) دە، «بورناچ» (قاچا) ئىبارىسى «يۇنغۇلۇق بۇرناچ، ئىچكۈلوگ بۇرناچ» (يۇيۇش قاچىسى، ئىچىش قاچىسى)، «تۆرت بۇرناچتا تولۇسۇۋىن» (تۆت قاچىدالىق سۇ) شەكلىدە تىلغان ئېلىنغان.

«قۇتادغۇبىلىك»تە: «بورئۇل بو بىلىگ ئۇقۇشقا ياغى، بورئاتى ھەقىقەت تۇتۇش ئۇل چوغى» (مەي — بىلىم بىلەن ئەقىلگە دۈشمەن، جىدەلنىڭ ئۇرۇغى راستىن مەي بىلەن)، «قارا بورچى بولدى نېگى بولدى يېل، بىگى بورچى بولسا قاچان تورغا ئېل» (خەلقى مەيخور بولسا، مۈلكىنى يەل سوقار، بېگى مەيخور بولسا، ئەلنى قانداق تۇتار)، «بور ئىچمە ئايا بورچى بوغزى قۇلى» (مەي ئىچمە ئايا مەيخور نەپسى قۇلى) دېگەن مىسرالار ئۇچرايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 3 ـ تومىدا «بور بولمازىپ سىركە بولما» (مەي بولمىسا، سىركىمۇ بولمايدۇ) دېيىلگەن. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا: «كىم ئول بورچى ئېرسە كىشى يېگى ئول، كېرەك ئېرسە يېگلىك يورى بورچى بول» (كىم مەيخور بولسا، ئەتىۋارلىق بولىۋاتىدۇ، ئەتىۋارلىقنى خالىساڭ، داڭ مەيخور بول)① دەپ يېزىلغان.

«سۇرمە»، «بور» ئىبارىسىدىن باشقا، «مەي»، «مەيزاپ» ئىبارىلىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە «تىلەسە فۇقابىر، تىلەسە مىزاپ» (خالىسا پىۋە بەر، خالىسا مەيزاپ) دەپ، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا «مەيخورۇش» دېگەن شەكىلدە تىلغا ئېلىنغان، «شاراب» ئىبارىسى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا «ئايۇر سەن كېزىم تون شەراب ئاش كېرەك» (سەن ماڭا كىيىم ـ كېچەك، شاراب، تاماق كېرەك دەيسەن) دېگەن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن.

«ئۈزۈم» ئىبارىسى تۇرپاندىن تېپىلغان 201 بەتلىك ئۇيغۇرچە تېكىستتە «قۇرۇغ ئۈزۈم» دېگەن سۆز بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 ـ تومىدا: «ئۈزۈم يىگىل ئازۇ قوغۇن يىگىل» (ئۈزۈم ياكى قوغۇن يېگىن) دېگەن جۈملە بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ.

---

① بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا (123 ـ قۇر) «بورچى» ئىبارىسى ئىككى يۇزلىمىچى دەپ يېشىلگەن.

3

مەركىزىي ئاسىيادا تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئارىسىدا مەي كۆپ ـ ئىدىشلىرىنىڭ سۇنۇقلىرى، ئۈزۈم نۇسخىلىق رەسىم ياكى نەقىشلەر، ئۈزۈم تەكلىرىنىڭ ئىزلىرى ۋە قۇرۇغان ئۈزۈم ئۈلگىلىرى خېلىلا نۇرغۇن.

خوتەننىڭ «يوتقان» خارابىسىدىن سىتەيىن قاتارلىقلار مىلادىيىنىڭ ئالدىدىكى ۋە بېشىدىكى بىرىنچى ئەسىرگە ئائىت مەيزاپ كۆپلىرىنىڭ ھەم مەي ئىدىشلىرىنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. مەن 1986 ـ يىل ئۆكتەبىردە توكيو دۆلەتلىك مۇزېيىدا بۇنىداق ئەۋرىشكىلەرنى كۆردۈم. بۇ ساپال قاچىلارغا بېشىغا ھاراق كوزىسى كۆتۈرۈۋالغان ياكى چالغۇ ئەسۋابلىرى چېلىۋاتقان ئادەم ياكى مايمۇن قىياپەتلىك پىگورىلار كۆپتۈرۈلۈپ ئىشلەنگەن. (2 ـ رەسىمگە قاراڭ)

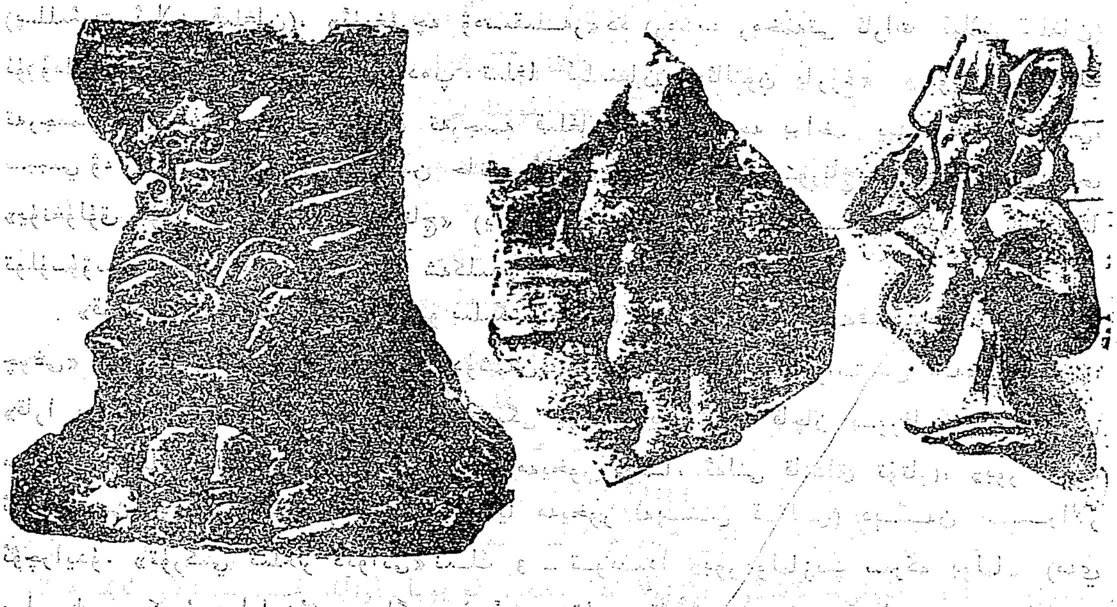

(2 ـ رەسىم)

گابائىن خانىم «قوچو ئۇيغۇر ئېلىدە ھايات» ناملىق كىتابىدا قاراشەھەر شورچۇق تاش كېمىرلىرىدىكى مەي قاچىلىرى سىزىلغان تام رەسىملىرى ئارىسىدا ئالتە قىرلىق ۋە قورساقلىق مەي قەدەھلىرىدىن 11 پارچىسى بىلەن جوغىلىرىغا قوش بېشى نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن بىرى چوڭ، بىرى كىچىكرەك ئىككى مەي ئىبرىقىنىڭ بولغانلىقىنى، بۇ يەردىكى بەزى مەي قاچىلىرىغا ئۇيغۇر يېزىقى يېزىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان①. (3 ـ رەسىمگە قاراڭ).

① شۇ كىتاب 1989 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 67 ـ بەت.

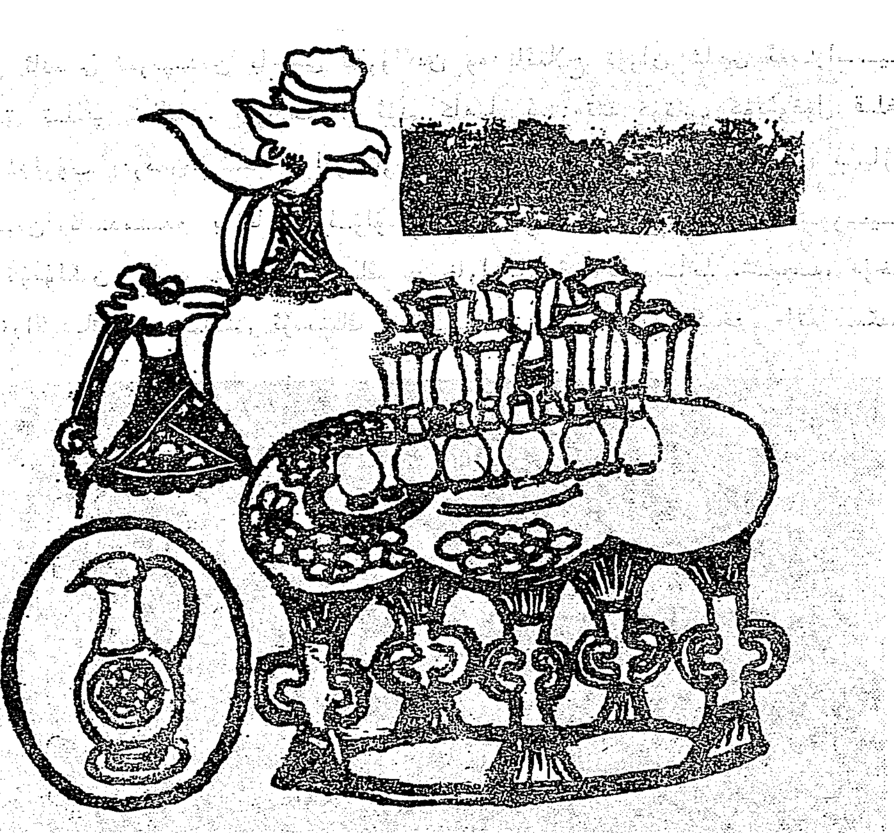

(3 – رەسىم)

ئاستانە قەدىمكى قەبرىگاھلىقىدىن ئۈزۈم ھارىقى كۆپچاقلىرى بىلەن III — IV ئەسىرلەردىن قالغان قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم ئەۋرىشكىلىرى تېپىلغان. (4 – رەسىمگە قاراڭ) مۇنداق ئۈزۈم ئەۋرىشكىلىرى، ئۈزۈم نەقىش قىلىنغان توقۇلمىلار، تەكىنىڭ قالدۇقلىرى، ھەر خىل كوزا ۋە قەدەھلەر خوتەن ئەتراپىدىكى خارابىلاردىن (دەندان ئۆيلۈك، كونا نىيە قاتارلىق جايلار بىلەن مىران ئەتراپىدىن)، ئۈرۈمچى رايونى

(4 – رەسىم)

يۇئېرگو، ئالغۇي ئەتراپىدىن، قۇمۇل يانبۇلاق، بارىكۆل، مورى، ئالتاي سارسۇمبا ناھىيىسىنىڭ كىرمۇچ دېگەن جايىدىن، قەشقەر مارالبېشىدىن تېپىلغان. بۇ ھال تارىم ئويمانلىقى بىر زامانلاردا «تەكلىك ماكان» (تەكلى ماكان) دەپ ئاتالغان دېگەن رىۋايەتنى ئەسكە سالىدۇ.

بىز مەركىزىي ئاسىيادا ئىشلەنگەن مىتال ئىدىشلارغا چېكىلگەن ئۈزۈم ۋە مەي قەدەھلىرى كۆرۈنۈشلىرىنى خوتەن (يوتقان)، تۇرپان (ئاستانە) دىن تېپىلغان مەي ئىدىشلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەرنىڭ مىتال شەكلىدىكى ۋارىيانتى دەپ قارايمىز.

مەلۇمكى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000 – يىللاردا كەيخۇسراۋنىڭ ئوغلى سىياۋۇش تۇغرىسىدىكى رىۋايەت مەيدانغا كەلگەنىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سىياۋۇش گۈزەل ئوغۇل

بولۇپ، ئۆگەي ئانىسى تەرىپىدىن ياخشى كۆرۈلگەن ۋە نائىلاج تۇران شاھى ئەپراسىياپ ئالدىغا پاناھلىق تىلەپ كەلگەن. ئەپراسىياپ ئۇنى كامىل ئىززەتتە كۈتۈپ كۈيئوغۇل قىلغان، قەسىر بىنا قىلدۇرۇپ بەرگەن. ئىغۋاگەرلەر ئارىنى بۇزغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلگەن سىياۋۇش بۇخارا (كۆلتېكىن ئابىدىسىدە بۇقاراق ئۇلۇس دەپ يېزىلغان) پېيىندىكىي «گورىسيان» دېگەن جايغا كۆمۈلگەن. مۇھەممەت نارشاھنىڭ «بۇخارا تارىخى»دا يېزىلىشىچە، بۇخارا ئاھالىسى بۇ تراگېدىيىلىك قەھرىماننى ئۆزىنىڭ دېھقانلىرى ئۆزىنىڭ X ئەسىرگىچە خاتىرىلىگەن.

(5 - رەسىم)

5 - رەسىمدە، 1840 - يىلى ستروگونوۋ قىدىرىش ئەترىتى تاپقان ۋە ك. ۋېيسمان تەرىپىدىن يەرلىك ئۇستىلار ئىشلىگەن رۇستەم بىلەن سىياۋۇش تەسۋىرى دەپ ئىزاھلانغان مەي مەنزىرىسى بېرىلگەن. دەرۋەقە، بەدەخشان بىلەن ئورال تېغى ئەتراپىدىكى ئالكىنو دېگەن جايدىن گىرېك دېئونىس بايرىمى مەنزىرىسى ئىشلەنگەن، ئادەم قىياپەتلىرى بىز - بىرىدىن خىلمۇخىل پەرقلىنىدىغان ئىككى كۈمۈش ئىدىش تېپىلغان.

دى . ئېرلانگىر قاتارلىق مۇزىكا تارىخى ئالىملىرى بۇ رەسىمنىڭ ئاستىنقى قىسمىدا مەي تۆكۈۋاتقان ئارسلاننىڭ يېنىدىكى ساز چالغۇچىلار تۇتقان سازنى ئەپراسىياپ خارابىلىرىغا يېزىلغان، جۈملىدىن فارابىنىڭ «كىتابۇل مۇسىيقۇل كەبىر» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان تەمبۇر دەپ ئىزاھلىغان.① بەدەخشاندىن تېپىلغان ئىدىشتىكى رەسىمدە② ئوتتۇرىدىكى ئۆزۈلۈپ ئولتۇرغان كىشى ساقاللىق، ياشانغان ئەركەك قىلىنغان، ئۇنىڭ

① «مۇزىكىلىق ئاسارە - ئەتىقىلەر»، 198 - يىل لىفىزىگ نەشرى، 63 - بەت.
② «ئۆزبېك تىياتىرى تارىخى»، 1975 - يىل تاشكەنت نەشرى، 1 - كىتاب، 60 - بەت.

(6 – رەسىم)

كۈمۈش ئىدىشنىڭ ئالكىنو ۋارىيانتى.

ئاستىدىكى سەككىز يالقۇنلۇق قۇياش كۆرۈنۈشى 12 شادىلىق چارق (بۇددىزمدىكى سانسارا — ئالەمدە ھاياتلىقنىڭ دەۋر قىلىشى؟) قىلىنغان، ئۈزۈم تەكلىرى قويۇق ئىشلەنگەن.

4

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىكى مەي مەدەنىيىتى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىشلەنگەن سىنتاش (بالبال) سىزما رەسىملەردە تىپىك ئىپادىلەنگەن.

ئورخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان «كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (716 — 734) نىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىگە شۇڭقار، ئاستىغا قاغان ۋە بىللە دەپىن قىلىنغان خاتۇنلارنىڭ ئوڭ قوللىرىدا مەي قاچىسى تۇتقان كۆرۈنۈشى چېكىلگەن.

بۇ ھال مېنىڭ ئەڭ مەنىدار دىنىي ھەم مىللىيەتلىك قىممەتكە ئىگە تامغىلىق ئەھمىيىتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. بىز شىنجاڭ مەركەز قىلىنغان كەڭ مەركىزىي ئاسىيا دالىلىرىدا كۆپلىگەن بالباللارنىڭ، ئەر - ئايال بولۇشىغا قارىماي، ئوڭ قولىدا مەي قاچىسىنى، سول قولىدا خەنجەر دەستىسىنى تۇتقان، مەي قاچىسىنى يۈرەك كۆكرىكى ئۈستىگە، خەنجەر دەستىسىنى جىگەر - ئۆت ئۈستىگە توغرىلىغانلىقىنى كۆرىمىز.

(7 - رەسىم)

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى رەسىم — مىس ساك ھەيكىلى

(8 - رەسىم)

ساك ئادىمىنىڭ ئۈچلۈق تەلپەكلىك، تىزلانغان مىس قۇيمىسى قولىدا مەي قاچىسى تۇتقان قىياپەتتە ئىشلەنگەن. (9 - رەسىمگە قاراڭ) ئارغۇدىن تېپىلغان بالبال (10 - رەسىمگە قاراڭ) بىلەن تالاش كونا قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان بالبال (11 - رەسىمگە قاراڭ) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان بالباللار تېپىلغان.

(9 ـ رەسىم)

(10 ـ رەسىم)

(11 ـ رەسىم)

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، بالبالالار پۇتۇنلەي بالبالدىكى شەخسىنىڭ قەبرە بېشىغا قويۇلغان بولماسلىقى مۇمكىن. مۇھىم قونالغۇ، جەڭگاھ، مۇراسىم مەيدانلىرىدىمۇ بالبالالار تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا VI ئەسىرگە ئائىت پەنجىكەنت تام رەسىملىرى ئارىسىدا بەللىرىگە قىلىچ ـ خەنجەر ئاسقان ئەركەك قەھرىمانلارنىڭ مەي قاچىلىرىنى تۇتقان كۆرۈنۈشلىرى ئۇچرايدۇ. (12 ـ رەسىمگە قاراڭ)

(12 ـ رەسىم)

بۇ هال ئەلۋەتتە ئۆلگۈچىگە ئاتالغان ئەمەس، بۇ ئەھۋالنى «قەھرىمانلىق ۋە شادـ خۇراملىق»، «ئىككى دۇنيالىق» دېگەن قاراش بىلەن بىر ـ بىرىگە يېقىنلاشتۇرۇش مۇمكىن.

بىر پەنجىكەنت تام رەسىملىرىدىن بىرىگە شىر پۇتلۇق تەختتە ئولتۇرغان غەربىي تۈرك ياپغۇسىنىڭ ئۈزۈم نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ئوردىسىدا ۋىزانتىيە ئەلچىسىنىڭ مەي كوزىسى تۇتۇپ تىزلىنىپ تۇرغان، ياپغۇ قىلىچ ئاسقان، ئەمما قولىدا مەي قاچىسى تۇتمىغان ھالەتتىكى قەسىر كۆرۈنۈشى سىزىلغانلىقىنى كۆرىمىز.① بۇ، ئېھتىمال، ۋىزانتىيە ئەلچىسىنىڭ يەرلىك خەلقلەر رەسىمىيىتى بويىچە ياپغۇغا كۆرۈنۈشكە كىرگەنلىكىنى ئىپادىلىسە كېرەك. پوگاچېنكوۋا بىلەن رېمپېل 1965 - يىلى تاپقان VIII — X ئەسىرگە ئائىت قارلۇق ياپغۇسى تەختى مەنزىرىسى چۈشۈرۈلگەن كومۇش تاۋاقتا ئىككى شىر پۇتلۇق تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان ياپغۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە گۈل تۇتقان ۋە ئېتۈرىق - ئىدىشتا مەي تۇتقان ئىككى كىشى ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن.

ستەيىن خوتەندىن بىر قولىنى تىزىغا قويۇپ، بىر قولىدا مەي پىيالىسى تۇتقان، كەمىرىگە خەنجەر ئاسقان، ئارقىسىدا يەنە گۈل ۋە يا ئوقىنى تۇتقان، ئىككى قولى كۆپەيتىپ سىزىلغان، پۇتىنى ئالماشتۇرۇپ ئولتۇرغان قارا ساقاللىق مەغرۇر ئەركەك رەسىمىنى تاپقان. (13 - رەسىمگە قاراڭ) ستەيىن رۇستەم - بودىساتۋا دەپ ئاتىغان بۇ رەسىم ئومۇمەن بودىساتۋا ئەمەسلىكى، بودىساتۋالار مەي تۇتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنمەيدىغانلىقى بىلەنمۇ رۇستەمنىڭ يەرلىك مىللىي ئادەتكە لايىقتۇر.②

(13 - رەسىم)

① «مۇزېكىلىق ئاساره - ئەتىقىلەر»، 116 - بەتكە قاراڭ.

② «ستەيىن. سىرىندىيە»، 32 - رەسىمگە قاراڭ.

ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشىدىغىنى شۇكى، ستەيىن دەندان ئۆيلىكتىن تاختىغا سىزىلغان ئاتلىق ۋە تۆگىلىك ئىككى كارۋاننىڭ بىر خىل يۆنىلىشكە سەپەر قىلىۋاتقان رەسىمىنى تاپقان. (14 - رەسىمگە قاراڭ) يىراق سەپەرگە ئاتلانغان بۇ كارۋانلار قوللىرىدا (سىمۋوللۇق ھالەتتە) مەي تولدۇرۇلغان ئىككى پىيالە قەدەھنى ئېگىز كۆتۈرۈشۈۋالغان. روشەنكى، مال يۆتكەلمىگەن كارۋان ئات - تۆگىلىرى بولمىسىمۇ، رەسسام مالنى ئەمەس، مەينى گەۋدىلەندۈرگەن.

(14 - رەسىم)

5

تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى جاڭ چيەن خەن ئوردىسىغا ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئۈزۈم مېۋىسىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما تاڭ تەيزۇڭ (627 — 649) دەۋرىدىلا قوچۇنىڭ بىجاقى ئۈزۈم ھارىقى چاڭئەندە كېڭەيتىلگەن. «كىتاب مۇئەسسەبىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى» (970 - جىلد) دىگەن كىتاب ۋە لى شىجېننىڭ «دورىلار قامۇسى» ناملىق كىتابىدا بۇ ۋەقە ئېنىق تىلغا ئېلىنغان.

مەينىڭ چاڭئەنگە تارقىلىشى ئوردىدىن تاكى ئاھالە رايونلىرىغىچە «چاڭئەن غەربىي دىيار مەي مەدەنىيىتى» ھادىسىسىنى پەيدا قىلدى. چاڭئەندە ئىشلەنگەن مەيلەردىن باشقا، قوچو قاتارلىق جايلاردا ئىشلەنگەن مەيلەر يۆتكەپ كېلىنىپ قىممەت باھادا سېتىلدى. چاڭئەننىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بازاردا كۆپلىگەن ئۇيغۇر ۋە سوغدى مەيخانىلىرى مەيدانغا كەلدى.

خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ ئاساسەن ئۆز ئىزىدا دۇكان-ساراي ئېچىپ «ھەتتار» شەكىللىك سودىگەرچىلىك ئەنئەنىسىدىن پەرقلىق ھالدا، ئۇيغۇر-سوغدى سودىگەرلىرى يۇرت كېزىپ، قۇۋۇق ئاتلاپ، خەلقئارا سودا ھەم ئاۋات بازار تىجارىتى ماھىرلىقى ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى. ئۇلار تاغ - داۋان، قاراقچى ۋە قاراۋۇل توسقۇنلىرىنى يىڭىپ، تېز ئارىدا سودىنى جانلاندۇراتتى. ئۇلاردىكى ياۋروپا، ئاسىيا مىللەتلىرىدە كەم ئۇچرايدىغان «ئەنئەنىۋى ئېرسىيەت» ئەسىرلەردىن ئەسىرلەرگە ئۆتۈپ كەلگەن. مەي سودىسى ئۇنىڭ مۇھىم تاپاۋەتلىك بىر قىسمى ئىدى.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىكى مەي مەدەنىيىتى تىببىي - دورىگەرلىك ۋە سەنئەت (بولۇپمۇ شېئىرىيەت) ئەجدادىيىتىگە يېقىن تۇس كىرگۈزدى.

لى بەي (701 — 762) نىڭ مەي ئىبارىسى بىلەن يازغان كۆپلىگەن شېئىرلىرى ئۇنىڭ لىرىك قەلبىنى ئىپادىلەش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئائىلىۋى مۇھىتىنىڭ روھىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى ئېھتىمال. ئۇ «بور» مېيىگە ھېرىسمەن ئىدى. ئۇ «ئۈسمۈرلۈك» ناملىق شېئىرىدە مۇنداق يازغان:

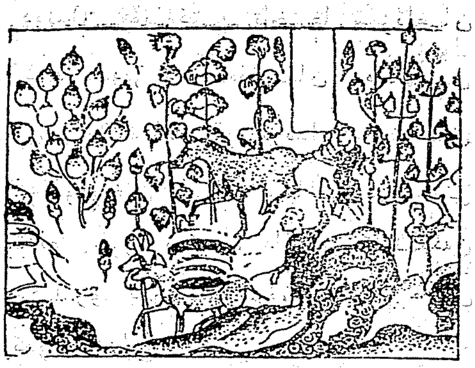

(15 - رەسىم) دۇڭخۇاڭ موگاۋ 302 - كېمىرىدىكى غەربىي دىيار كارۋانچىلىرى تەسۋىرلەنگەن تام رەسىمى.

«ئۆتتى ئۇلىندا ياشلىق، غەربىي گۈزەدە يەنە،
ئاق بوز ئات، كۈمۈش ئىگەر ئۈستىدە يېرىپ ھاۋا.
سورىسا كىمكى گۈل بېسىپ يول ئالدىڭىز قايغا دەپ،
كۈلۈپ كىرىپ كېتەتتىم ئۇدۇل خۇ① مەيخانىغا.»

ئۇ «ئاققاشقا تۇلپار» ناملىق شېئىرىدە مۇنداق يازغان:

«ئۈستىدە كۈمۈش ئىگەر، ئاققاشقا تۇلپار ئوينىتىپ،
لاي كېچىپ، گاھى يېشىل كىمخاپ زېمىننى بويلىتىپ،
بەرگ قېقىلغاندا زېمىنگە سۇس يېغىن شامال ئارا،
خۇ قىزى مەيخانىغا كىردىم ئۇدۇل قامچا تۇتۇپ.»

ئۇ «قىبي تۇنەننى ئۇزىتىش» دېگەن نەزمىسىدە مۇنداق يازغان:

«ئۇزىتىپ چىققاندا مەن بولماق ئۈچۈن سىزدىن جۇدا،
چىن چىمەن دەرۋازىسىغا بىز كېلىپ قالدۇق مانا.
خۇ قىزى تەكلىپ قىلۇر قول ئوينىتىپ مەي ئىچكىلى،
جىلۋە ئەيلەر مەي - شاراپ قولىدىكى مەي جامىدا.»

لى بەي ئائىلە تەسىرىدە مەي، ئات ۋە مۇزىكىغا ھېرىسمەن بولغان. ئۇ «مەي سۇنىماق» ناملىق شېئىرىدا:

«ساز ياغاچتىن سورىسىڭىز لوڭمىڭ چىنارى ئەسلىدە،
قاش تېشى ئىشۇرىققا باقسام مەي تۇگەپتۇ تەكتىدە.
چالغۇنى باغرىم بېسىپ، پەيتارى چەكتىم سىز بىلەن،
ھال يۈزۈم بىر ئاقىرىپ، ئەمدى يېنىپتۇ ئەسلىگە.

① خەنزۇ ھەرپىدىكى «خۇ» ئىبارىسى ئوتتۇرا شىمال ۋە غەربىي شىمالدىكى قەدىمكى ئىسكىت - ساك - ھون - تۈرك - ئۇيغۇر خەلقلەر تۈركۈمىنى كۆرسىتىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن بۇ ئىبارە ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنى ئىپادىلىگەن.

خۇ قىزىدا گۈلنىگار، مەي خانىدىن خۇش بۇي تارار،
بولمىساق كەيپ، يەتكۈلۈك يوقتۇر ئەمىنلىك ۋەسلىگە»

دەپ يازغان. ئۇ «كەيپلىكتىن كېيىن جۇ لىياڭغا نەزىرە» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

«خەت پۈتۈپ پۈچۈلدى مىڭ ـ مىڭ قىل قەلەم،
نەزمە ئارتىساق بولدى دوك ئۆكۈزمۇ ھەم.
ئەجدىھا ـ يولۋاسنى قىلدى، شىلتىساق قەلەم بىنا،
ئۇچتى بۇلۇت قەھرىگە ئوينىاي ئۇسسۇل دەپ گۈل سەنەم.
ناخشا ئېيتۇر ئىككى خۇ قىز ساز چېلىپ تاڭدىن بېرى،
سېز بىلەن مەيزاپ كۆتۈردۇق يول قويۇشماي دەممۇ ـ دەم»

ياڭ جۈي «خۇ قىزىغا نەزىم» دېگەن شېئىرىدە مۇنداق يازغان:

«ئەكس ئېتەر دەريادا ھۆسنى بىغۇ بار،
شۇنچە مېھماندوستىكى گويا نەۋ باھار،
ھەممە بىلگەي مەيچى قىزنىڭ ئادىتىن،
مەي تۇتار گەر ئىچمىسەڭ خىجىل قىلار.
جۇيزە ياپراق يەلپۈگۈچتەك خۇش پۇراق،
ياسىنىپ ئالدىغا بالىخانىدىن چىقار.
پۇل ساناشقا بارمىقىنى يايار تېخى،
قايغۇسىز ئۆتكەي جاھاندىن بەر قارار.»

ۋاڭ جيې «مەيخانىدىن ئۆتكەندە» دېگەن شېئىرىدە ھەتتا نىسبەتەن مەي ئىچىش خىجىللىقىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

«بولسا يارماق ئىچكۈلۈك دەركار ئىدى مەينى ماڭا،
بولمىسا چۆنتەكتە پۇل ھاجەتمۇ مەي ئىچمەك يەنە.
ھەر قېتىم خىجىل بولۇپ ئىچكەچكە مەينى تەمتىرەپ،
يۈزلىرىم مەيدەك قىزاردى خۇ قىزىنىڭ ئالدىدا.»

خې چاۋ «مەيچى خۇ قىزىغا» دېگەن شېئىرىدە مۇنداق يازغان:

«باش باھار مەيخانىسىدا ئولتۇرۇر ئۇيغۇر قىزى،
قولىدا پەي تارى چالغۇ تۇن ئارا چاڭ ـ چاڭ چېكىپ.
سۇس قىراۋ بولسىمۇ ئاستى، كەيگىنى بولغۇن جۇگا،
قىپقىزىل شىرداق تۆپىگە ئاي تۇرار شولا چېچىپ.
قاش تېشى تاۋاقتا پىشقان يىڭى چورتان بېلىقى،
چوغدا مىس داڭقان ئىچىدە قوي گۆشى تۇرغان پىشىپ.
بۇندا مېھمانلار زېرىكمەس، تارقىماس ھەر چاغدىمۇ،
تۇرغىنىدا دىياپىيېشىل رومال، كۆيىنى ئىشتىشىپ.»

ئەينى زاماندا چاڭئەندە ئوينالغان ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق ئويۇنلاردىمۇ غەربىي دىيارلىقلارنىڭ فولكلور خاراكتېرى ئالغان مەي مەدەنىيىتى يوسۇنلىرى ئىپادىلەنگەن.

6

بىز غەربىي دىيار تاش كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرى بىلەن تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىگاھلىقى لەھەت ئىچىدىن سىزىلغان رەسىملەردىن، جۈملىدىن تۇرپاندىن تېپىلغان «ئۇيغۇر مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ۋەسىقىلىرى» (جۇاڭ ۋېنشى ئەپەندى 1954 - يىلى ئېلان قىلغان) دىن ئەينى زاماندا تەڭرى تاغ ئېتەكلىرىدە مەي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى كۆرىمىز.

بىز ئاستانە لەھەت تاملىرىغا سىزىلغان «ئۈلگەندىن كېيىنكى زىياپەت» دەپ ئاتىغىرا چۈشىنىلگەن رەسىمنى (16 - رەسىمگە قاراڭ) قىزىل مىڭ ئۆيلىرىگە سىزىلغان مەي قاچىسى تۇتقان بىر قاتار رەسىملەر (17 - رەسىمگە قاراڭ) بىلەن بىرلىكتە قوجۇ، كۇسەن «بۇرناچ» (ساقى) ئۇسسۇلى دەپ تونۇيمىز.

(16 - رەسىم)

ھازىرقى كۈندە «بىر پىيالە مەي»، «چىنە ئۇسسۇلى» دەپ ئاتالغان، ئەمما ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرىدە كەڭ تارقالغان مەيزاپ (بەزى جايلاردا چاي) سۇنىلىدىغان ئۇسسۇللار چاغتەندىمۇ ئوينالغان. شائىر جاك خو «بۇرناچ ئۇسسۇلى» ناملىق شېئىرىدە، غەربىي دىيارلىق ئۇسسۇلچىنىڭ پادىشاھ تاڭ شۈەندىنىڭ ئالدىدا ئۇسسۇل ئويناپ، ئۇنىڭغا مەي تولغان قەدەھنى تۇتقانلىقىنى، پادىشاھ دەسلەپتە بىلەلمەي قېلىپ، كېيىن كۈلۈپ قولىغا مەي ئالغانلىقىنى مۇنداق يازغان:

«نەۋ باھار گۈللەر ئېچىلغان شىڭجۇ قەسرى باغىدا،
لياڭجۇ چوڭ نەغمە كۈچەپ ئايلاندى ئۇسسۇل سازىغا.
چۈشتى ئۇسسۇلغا تۇتۇپ زەر جامنى زەققاس قولىغا،
ئالدى جامنى بىر كۈلۈپ ئىلكىگە دەرھال پادىشاھ.»

بۇ پادىشاھ تاڭ شۈەندىنىڭ ئۆگلۈك (روشەن بۇخارى) - سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىپ قايتا تەختكە چىققانلىقىنى تەبرىكلەش بەزمىسىدىكى «بورناچ» ئۇسسۇلىنىڭ شېئىرىي ئۇچۇرى ئىدى. ئاستانە ۋە قىزىل تام رەسىملىرى قوجۇ - كۇسەن ھۆكۈمرانلىرى ئالدىدا ئوينالغان بورناچ ئۇسسۇلىنىڭ جانلىق تەسۋىرىي كۆرۈنۈشى بىلەن بىزنى تەمىنلىدى.

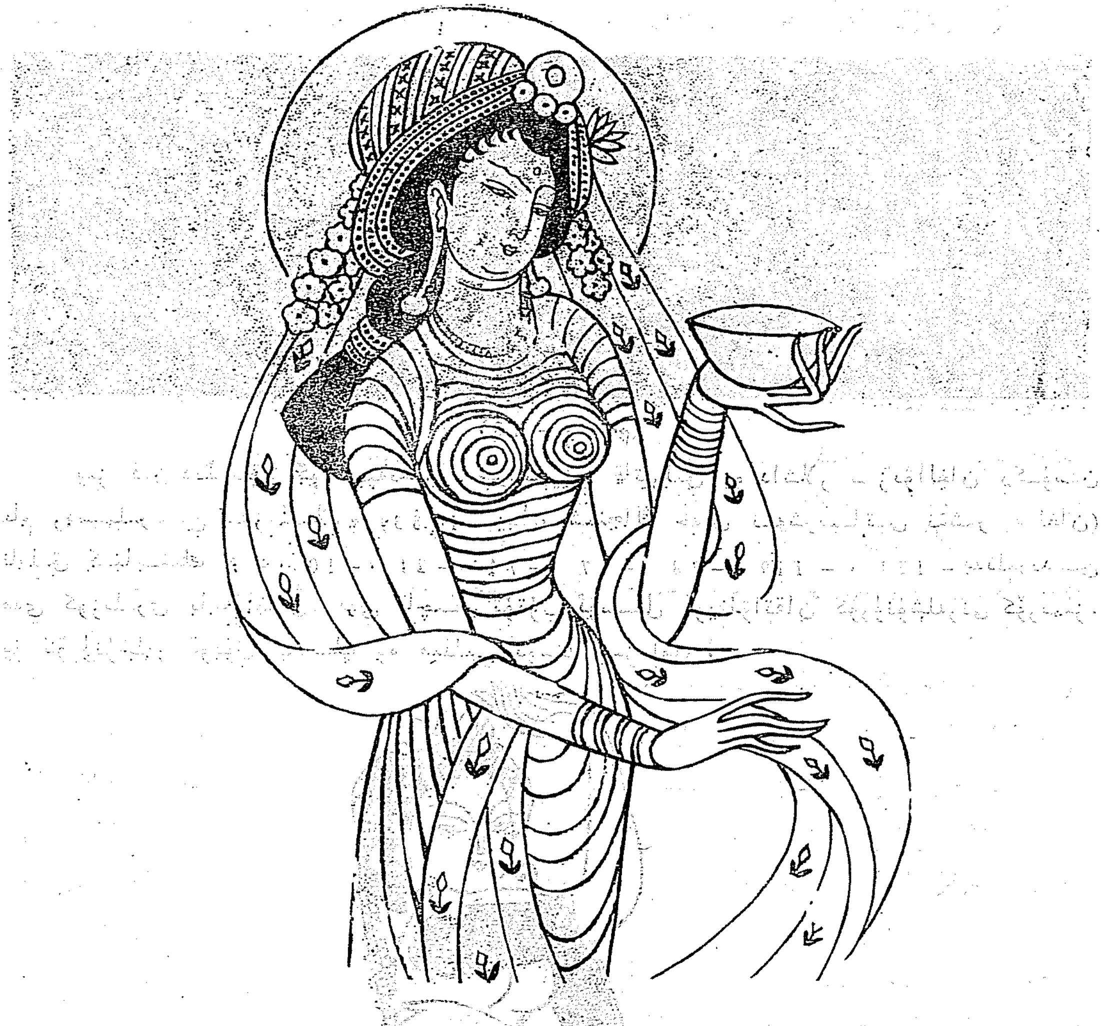

(17 - رەسىم)

داگۇ باشچىلىقىدىكى ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى كۇچار سۇ بېشى خارابىسىدىن ياپونىيىگە ئېلىپ كەتكەن جەسەت كۆلى قۇتىسى سىرتىغا سىزىلغان چالغۇ، ئۇسسۇل، درامادىك كۆرۈنۈشتىكى رەسىملەر ئارىسىدا ئىقابىللانغان ئۇسسۇلچىلاردىن بىرسىنىڭ بىلىگە مەي ئايىقى (مەي قاچىسى) ئېسىۋالغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. (18 - رەسىمگە قاراڭ)

(18 - رەسىم) جەسەت كۆلى قۇتىسىدىكى رەسىملەر

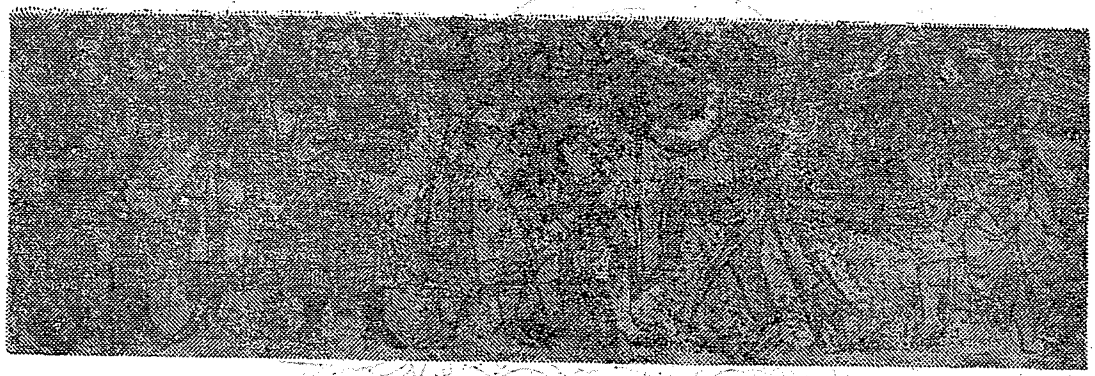

(18 - رەسىم)

بىز فەن دىڭدىڭ، گۇك جيەنشىڭ، چى شىيۇي قاتارلىق يولداشلار سىزۋالغان «كۇسەن تام رەسىملىرىدىن سىزىلمىلار» (1983 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان) ناملىق كىتابىنىڭ 8 - ، 10 - ، 21 - ، 74 - ، 77 - ، 78 - ، 119 - ، 121 - بەتلىرىدىن مەي كوزىلىرى ياساۋاتقان، مەي قاچىسى تۇتۇپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشلەرنى كۆرىمىز. بۇ كۆرۈنۈشلەر قويۇق يەرلىك ۋە مىللىي تۇستە سىزىلغان.

(19 - رەسىم)

ئۇسسۇللۇق كۆرۈنۈش سىزىلغان مەي قاچىلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىلغان. شاڭ دا ئەپەندىنىڭ «چاڭئەن ۋە غەربىي دىيار مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا چاڭئەن ۋە لوياڭدىن تېپىلغان ئۈزۈم نەقىشى چۈشۈرۈلگەن ئىككى غەربىي دىيار لىگىنىنىڭ رەسىمى بېرىلگەن. شىئەننىڭ تاڭفىن ۋاڭفۇ دېگەن جايىدىن غەربىي دىيارلىق (ئىدىقۇت) كىشىلىرىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن جام تېپىلغان.

خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيىسى خەنسۇي قەبرىگاھلىقىدىن تۆت سازەندە ۋە بىر ئۇسسۇلچى ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ياپىلاق سىرلىق مەي قاچىسى تېپىلغان.

تۇرپاندىن تېپىلغان «ئۇيغۇر مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ۋەسىقىلىرى» دە، مۇزاق ئېلىنىۋېلىپ تۇتۇق باشقۇرىدىغان روزىغارلار قاتارىدا «بورلۇق يەر»، «بوز» (11-، 24-، 63-قۇردا) تىلغا ئېلىنغاندىن باشقا، ئەر-ئايال راھىپلارنىڭ كۈندىلىك تامىقىغا ئۈزۈم ھارىقى قوشۇپ بېرىش تەۋسىيە قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قىلىچ-خەنجەر ۋە كاسە-مەي مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەشرەپلىرى، نەغمە-ئۇسسۇللىرى، تىياتىر پائالىيەتلىرىگىمۇ سىڭگەن. سۇي لىڭچىن يازغان «ئوقۇتۇش مۇئەسسەسە خاتىرىلىرى» دە يېزىلىشىچە، ئەينى زاماندا «شىر كەيپ غوز» (胡醉子) دېگەن ئويۇن بولغان. چىڭ ياڭ يازغان «نەغمە نامە» دە، «مەست غوز» (醉胡) ئويۇنىدا ئوينايدىغان پېرسوناژنىڭ كىگىز قالپاق، قىزىل تون، كەمەر-خەنجەر ئاسقان قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن. «سوڭ تارىخى. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە، «شىر كەيپ ئۇيغۇر تاقلىما تۈركۈمى» (醉胡腾队) دېگەن سۆز بولۇپ، بۇنىڭدا مەخسۇس شىر كەيپ ھالەتتىكى ئويۇن ئوينىغۇچى ئاكتىيورلار نەزەردە تۇتۇلغان. ئىچكى ئۆلكىلەردە قىلىچ-خەنجەر ئېسىش كېيىك ئەۋجگە چىقىپ، ياپونىيىگىمۇ كېڭەيگەن. بۇ خىل مودا «خۇ ئۇسلۇبى» (胡风) دەپ ئاتالغان. «ئۇلۇغ ياپونىيە تارىخى»، 347-جىلدىدە «غوزلارنىڭ مەي ئىچىشى» (胡饮酒) دېگەن مۇزىكىلىق ئويۇن تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتتا ھازىرغىچە ئويناملاقتا. بۇ «مەس غوز بەزمىسى» (醉胡乐) دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ مەي مەدەنىيىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىن بەلگىلىك دىنىي ۋە ئەخلاقىي ئۆزگىرىشكە ئۇچرىسىمۇ، بۇ ئەھۋال ئوخشىمىغان رايونلاردا ھەر خىل راۋاجلاندى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئەدىب يېلۈچۇسەي «غەربىي دىياردا چوكانتال بايرىمى» ناملىق شېئىرىدە مۇنداق دەپ يازغان:

«كۆيدۈرەر ئۈزۈم مېيى غەم بىلەن باغرىڭ قوشۇپ،
قەھرىۋا جامدا تۇرار مەي ساقىمەك ئالدىڭ توسۇپ.»

مىڭ سۇلالىسى شائىرى زېڭ چى «چېن ۋەنيۈەننى غەربىي دىيارغا ئۇزۇتۇش» ناملىق شېئىرىدە:

«شاھى چىقتى خەن تىلىدا بىزگە ئەيلەپ مەرھابا،
تەق ئىكەن ئۈزۈم ھارىقى كېمىر ئۆيلەردە يانا.
يۈزىدە خوتەنچە ئەتلەك رەقسى قىلدى قىزلىرى،
سازچىلار ئويناپ تۇتۇپ كۆسەن كۈيىنى قولىدا»

دەپ يازغان. چىلك سۇلالىسى شائىرى لى لۇەن شۇن«قورولدا ئالتە غەزەم» ناملىق شېئىرىدە:

«ئۆزۈم شارابىنى ئىچىپ ياتساڭ زېمىندا مەس بولۇپ،
ئاسمان كۆزگە چۈشەر گاھى ئېگىز، گاھ پەس بولۇپ»

دەپ يازغان.

7

ئۇيغۇر مەي مەدەنىيىتى چاغاتاي مۇئەللىپلىرى ئەسەرلىرىدە كۆپ سىمۋوللۇق، باي مەزمۇنلۇق پىكىر ـ ھېسسىيات ۋاستىلىرى سۈپىتىدە، جۈملىدىن خەلق مەشرەپ پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئىپچىللاشتى. ئۇنىڭغىچە، ئىبىن سىنا ئەسەرلىرىدە، كەيكاۋۇسنىڭ «قابۇسنامە» سىدە جۈملىدىن شەرق مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ رىسالىلىرىدە مەي ۋە مەي ئىچىش ئەدەپلىرى توغرىلىق يېتەرلىك بايانلار بېرىلگەن.

ئىبىن سىنا «ئۇرجۇزا»، «تىب قانۇنلىرى» قاتارلىق كىتابلىرىدا مۇنتىزىم مەيخورلۇقنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي زىيانلىرىنى سۆزلەيدۇ ۋە «مەينىڭ ئازى داۋا، كۆپى زەھەر» دەپ كۆرسىتىدۇ.

كەيكاۋۇس «قابۇسنامە» نىڭ «شاراب ئىچىش ھەققىدە» ناملىق 11 ـ بابىدا، سۆزنى «ئەي ئوغلۇم، مەن ساڭا شاراپ ئىچ ياكى ئىچمە دەپ ئېيتمايمەن» دېگەن جۈملە بىلەن باشلاپ، ئىچىشكە زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندىكى مەي ئەدەبلىرى ئۈستىدە توختالغان.

ئەرەب شائىرى ئەبۇل فەراج مەي ئىچىشكە كەسكىن ئېتىراز بىلدۈرگەن ھالدا، مەي ئىچىشتىكى تۆت خىل ھايۋانى قىياپەت ـ تىزوزدەك تاۋلىنىش، قايمۇندەك ھىجىيىش، شىردەك تەكەببۇر بولۇش، چوشقىدەك پاسكىنا ھالەتكە چۈشۈشنى تىلغا ئالىدۇ. كامىل خوجەندى بىرىنچى قەدەھ سالامەتلىك ئۈچۈن، ئىككىنچى قەدەھ كەيپىيات ئۈچۈن، ئۈچىنچى قەدەھ سۆرۈن يېقىن بولماق ئۈچۈن، تۆتىنچى قەدەھ ئەقىلدىن چىقماق ئۈچۈن ئىچىلىدۇ، دەپ يازىدۇ.

ئۆمەر ھەييام:

«ھوشيار بولسام مەندىن خۇشاللىق يىراق،
مەس بولسام ئەقلىمدىن ئاجرايمەن بىراق.»

دەپ يازسا، ئەلىشىر ناۋايى مۇنداق يازىدۇ:

«بەد مەنىلىك دەمىگە دەم مەيدىن نە بەھرە،
كى، ئادەمنىڭ قەتلىگە قەدەھ ـ قەدەھ زەھەر.»

ئېيتىش كېرەككى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ھاراق ئىچىش ئادەتلىرى سالاھىيىتىدىن تەدرىجىي قالدى. پەقەت بېزىلاردا مەشرەپلەر ئۈچۈن، توي ـ تۆكۈن ئۈچۈن مەيزاپ، مۇسەللەس ۋە دورا ھاراقلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ھېسابقا ئالغاندا، مىڭلارچە مەي، ساقى، مەيخانە ھەققىدىكى شېئىرلار شائىرلار قەلبىنىڭ ماجازى ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ ھال مەي مەدەنىيىتى ھادىسىسىنىڭ خاس شەكلىنى ھاسىل قىلدى.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەي، ساقى، مەيخانىيا (خارابات) ئىبارىلىرى پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي مەنىدە شائىر قەلبىنىڭ ئوخشىمىغان پىكىر ـ ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان قاراتمىلىقىغا ئىگە ئىدى.

مەي ئەركىنلىك، ئازادىلىك، بەھوزۇرلۇق مەنىسىدە؛ غايە، ئۈمىد، مەسلەك مەنىسىدە؛ ئىشىق، جانان، رەپىق مەنىسىدە؛ تەقدىر، ھايات، مەڭگۈلۈك بىرلىك («ۋەھدەت شارابى»)، ئۆلۈم (ئەجەل) مەنىسىدە ماجازى سىمۋوللاشتۇرۇلدى. ئۇ زۇلۇم، ھاكىممۇتلەقلىق، چىقىش يولىنىڭ توسقۇنلىرىغا قارشى ئىنسانپەرۋەر، ئىسيانكار ئىدىيىلەرنى گەۋدىلەندۈردى.

مەي كاسىسى، جام، يام، قەدەھ، قاچا ئىبارىلىرى ھەر خىل قاراتمىلىقتا، جۈملىدىن جانانىنىڭ لىۋى مەنىسىدە ئىشلىتىلىدى.

ساقى ئىبارىسى ئۇمۇمەن گۇۋاھچى، ئۈلپەت، جانان، ھەتتا «ئەجەل ساقىسى» دېگەندەك مەنىلەردە كەلدى.

مەيخانا ئالەم، راھەتخانا، مەزلۇملار دەرگاھى، ھەقىقەت قەسرى، پاك كۆڭۈللۈكلەر ئۆيى مەنىلىرىدە قوللىنىلدى.

مۇھەممەت خارازمى «مۇھەببەتنامە» داستانىدىكى ھەر بىر مەكتۇبات مەسنەۋىلەر تۈركۈملىرى ئاخىرىغا:

«كەل ئەي ساقى كەتۈرگىل بادەئى ناب،
كۆلە، ئوينايۇ ئىچسۇنلەر بۇ ئەسھاب.»

«كەل ئەي ئاي يۈزلى ساقى تۇت بىرەر كۈش،
بىرەر كۈش بىرلە قىلغىل بىزنى بىھۇش»

دېگەندەك ئۈچىنچى شەخسكە ئىلتىماس قىلىش مىسرالىرىنى قوشۇپ ئىشلەتتى.

ئاتايى، سەككاكى ۋە لۇتپىلارمۇ مەي، ساقى ئىبارىلىرىدىن پايدىلانغان. لۇتپى:

«ئاھكىم باغرىم فىراق ئوتى ئۆزە بولدى كەباب،
مەجلىسىم نۇقلى غەمۇ، ئاندۇخى كۆز ياشىم شەراب.»
«بىر جۇر ئەنى بۇخەستە قۇلىڭ يادىنە قىل نۇش،
ئول دەمكى ئەرۇر زوھرە ئۇ گۈل مۇترىبى ساقىڭ»

دەپ يازغان. ئۇ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا:

«بۇ ھالەتتە خرامان بولدى ساقى،
مەلىكزادەغە يەتتى دۇر ئاياقى»
ئاياق ئالىپ ئىچەر ـ ئىچمەستە ئول شاھ،
چاغىردا! كۆردى ئۆز ئەكسىنى ناگاھ»

دەپ يازدى. بۇ يەردە «شاراب» مۇھەببەت كۆز يېشى ۋە سەلتەنەت نۆۋىتى مەنىسىدە كەلگەنىدى.

ئەلىشىرناۋايى مەي، ساقى، مەيخانا ئىبارىلىرىدىن كەڭ ۋە رەڭدار پايدىلاندى:

«ئەي ناۋايى ئەقلۋدىن يا غىما قىلۇر دەۋران مەي،
چىق زاۋان بۇ بەزمىدىن قىلجۇنلە ھوشۇڭ باردا.»

«مەست بول ئەل مۇددۇئاسى يازى بىرلە ھەر نەپەس،
ئەلدىن ئايرۇ جامى تاپقاندا بۇ جامنى جام دېمە.»

«بۇ دىيازدا ئەيىب ئەتمە گەر مەستى خاراب ئولسام،
كىم ھەرنە ئىمارەتتۇر، دەھرى ئەنى خاراب ئەيلەر.

مەست ئەيلە ناۋايىنى ئاگلاي دىرلە ئىسەڭ كامىن،
ۋەسلىڭ تەمەئىنى خۇشيار ئەيلەرگە ھىجاپ ئەيلەر»

«يوق ئىرۇر دەۋران جاپاسىدىن قۇتۇلماق، ئەي رەپىق،
تۇتمىساڭ مەيخانەنىڭ كۇنجىنى تا ئانداقكى مەن.»

بۇ يەردە مەي زاماننىڭ ئەقىل بۇلىغۇچىسى، ئەل مۇددىئاسى، زامان جاپاسىدىن قۇتقازغۇچى مەنىلىرىدە كەلگەن. دەرۋەقە، ناۋايىي ئەسەرلىرىدىكى شۇنچە كۆپ مەي، ساقى، مەيخانا، مەجلىس، ئەنجۇمەن ئىبارىلىرى خاس تەتقىقاتقا لايىق تېما.

ئۇ يەنە مۇنداق گۈزەل بېيىتلارنى يازغان:

«مەي بىرلە يۈزىڭ تىم ـ تىم ئەخمەرمۇ ئىكەن ئايا؟
يا شۆلە ئارا بىر ـ بىر ئەخگەرمۇ ئىكەن ئايا؟»

«باش قويارمەن كۈپ ئاياغىندا مەي ئىچسەم پەيۋەست،
قېنى مۇغ دەيرىندە مېندەك يەنە بىر بادە پەرەست:»

«ساقىيا بۇغۇسسە دەفئى مەستۇ بىخۇتلۇغدۇرۇر،
تۇت شەپەقگۇن مەي تولا گەر خۇد ئىرۇر گەردۇن قەدەھ.»

«جام ئىرۇرمىن تەلبەگە قانلىغ كۆزۈمنىڭ كاساسى،
لالىلەر سەھرادا بەس گەر ئىستەسە مەجنۇن قەدەھ.»

«دەۋران ساڭا زۇلۇم ئېتسە قەدەھلەر تولا مەي ئىچ،
قان يۇتساڭ ئاياغلەر تولا دەۋرانغا نە پەرۋا.»

«سەن لەبىڭ شۇرغان سەيىن مېن قان يۇتەرمەن ئىي ھەبىب،
سەن مەي ئىچكىلكىم ماڭا خۇنى جىگەر بولمىش شاراب.»

«چەك ناۋايى نالە، كۆزمەي، بەرسۇن ئول باغرىم كاباب،
چۇن بولۇر ئول ئاي خىيالى بىزگە مېھمان ھەر كېچە.»

«مۇغەيىنى بىر ناۋانى تۈز، نەۋايى نەغمەئى كىرگۈز،
ئاياقچى تامسا تۇت توققۇز، كى دارائى جاھان كەلدى.»

«ساقىيا، كۆز بىرلە كۆڭلىمنى قارا قىلمىش خۇمار،
كەلكى، بۇ ئۆيلەرنى مەي خۇرشىدىن دەۋشەن قىلاي.»

مەشرەپ شېئىرلىرىدە مەي تۈركۈم ئىبارىلىرى يالقۇنلۇق، ئىسيانكارلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن:

«مەنسۇرى ھەللاجىدەك ئىچىپ شارابى ئەنتەھۇر،
چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرۇپمەن ئۇشبۇدەم دار ئالدىدا.»

«زاھىد ماڭا بىرە شىشەئى مەي، ساڭا نامازىڭ،
مىڭ تەقۋانى بىر شىشەئى مەيگە ساتا قالدىم.»

زەلىلى شېئىرلىرىدە بۇ ئىبارىلەر شائىر غايىلىرىگە بېقىندۇرۇلغانىدى.

«كەل ئى مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكار ئەيلەي،
ئىچىپ كۆر لالە يەڭلىغ خۇنى ھەسرەتتىن ئاياغىم بار.»

«زەلىلى پەقىرلەر مەيخانىسىدە سەلتەنەت كۆرگەچ،
تىكىپ توغىن ئەلەم مەسنەد نەشلى بارگاھىمدۇر.»

«زەلىلى زاھىد ئەھلىدىن بۇيى ئىپپەت تاپمىدىڭ ھەرگىز،
قەدەم قويغىن خارابات ئىچرە ئەرزۇيى تەۋەككۇلسەن.»

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ھازىرغىچە مەي، ساقى ۋە قەدەھ (جام) ئىبارىلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىپ راۋاجلانماقتا. بۇ يەردە بۇ جەھەتتە توختىلىش ھاجەتسىز.

8

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدىكى مەي مەدەنىيىتى يىراق قەدىمكى زامانلاردىن بېرى مەيدانغا كەلگەن ۋە داۋاملاشقان بىر پۈتۈن ئېتنولوگىيىلىك مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدە بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تۇرمۇش قارىشىغا سىڭگەن ئالەم قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى. خەنجەر بىلەن مەي ئالامەتلىرى ھايات - مامات ئالامەتلىرى گەۋدىلەنگەن بالباللار، ھەيكەللەر، رەسىملەردە نۇقتىلىق تەسۋىرلەندى. ئۇ مۇسبەتلىك ۋە مەنپىيلىك، جەڭگىۋارلىق ۋە كۆڭۈل ئازادىلىك، مۇھەببەت ۋە نەپرەت قاراشلىرىدىن پىسخىك ئەخلاقىي قاراشلارغىچە بىر پۈتۈن زىددىيەتنىڭ بىردەكلىكىنى روشەن كۆرسەتتى. ئۇ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، كۆپكە سىڭۈشلۈك مىللىي مەدەنىيەت تارىخىدا خاس فولكلور ۋاسىتىسى بولۇپ كەلدى.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى توغرىسىدا

ئابدۇۋەلى ھاموت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەزمۇنى، دائىرىسى، ئوبيېكتىپ خاراكتېرى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ تۈپ پائالىيىتى. ئىنسانىيەت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى داۋامىدا مۇكەممەللىشىدۇ، مۇكەممەللىشىش ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى قانداق شەكىل، قانداق دائىرە ياكى قانداق مەزمۇندا ئېلىپ بېرىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ مۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى؛ يەنە بىرى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى. مەن بۇ ماقالىدە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئۈستىدە توختىلىمەن.

I

ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىپتىدائىي پائالىيەتتىن تەدرىجىي ھالدا مەخسۇس پائالىيەتكە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلىم ـ پەننىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشى بىلەن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش يەنە كىشىلەر تەرىپىدىن تەدرىجىي ھالدا تونۇلۇپ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا ئالاھىدە بىر تارماق بولۇپ شەكىللەندى.

ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىپ مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان، بىلىم ئىشلەپچىقىرىدىغان پائالىيەت بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەمگەككە مەنسۇپ. لېكىن، كىشىلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرى بىردەك ئەمەس. بەزىلەر، پەقەت ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكلا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئەمگەكلەر، جۈملىدىن ئىلىم ـ پەن، مائارىپ، مەدەنىيەت ۋە سەھىيە قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە كىرمەيدۇ، ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە كىرمەيـ

دىغان ئەمگەكلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىكى ھېسابلانسا، قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ، يەنى ماددا بىلەن روھنى، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنى، سۇبيېكت بىلەن ئوبيېكتنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش كېلىپ چىقىدۇ، دەپ قارايدۇ. روشەنكى، بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنى تۈرلۈك ساھەلەرگە بۆلۈۋېتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقان ئىشى ئوخشاشلا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىنى ئالىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزى بولسا ئوخشاشلا ئەمگەكچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ياكى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىگە مەنسۇپ ئەمەس دېگەن قاراش توغرا ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

بىرىنچىدىن، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىش تەقسىماتى شەكىللەندۈرگەن ھەر قانداق ساھە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى بولىدۇ. چۈنكى، ئىش تەقسىماتى ئەمگەكچىلەرنى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە بۆلۈۋېتىدۇ. مەسىلەن، سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى زىيالىيلارنى ئالساق، ئۇلار جىسمانىي ئەمگەكچىلەردىن پەقەت ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەنلا پەرقلىنىدۇ. جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئەمگەكچىلەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا جەمئىيەت ئۈچۈن مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان بۇ خىل ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنىۋى پائالىيىتىمۇ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدىكى ئەمگەككە مەنسۇپ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچىدىن، تارىخنى خەلق ئاممىسى يارىتىدۇ. خەلق ئاممىسى تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان سىنىپ ۋە تەبىقىلەردىن تەركىبلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يەنىلا ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەقلىي ۋە جىسمانىي ئەمگەكچىلەر بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. ماركسىزم كلاسسىكلىرى ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى بايلىقىنى خەلق ئاممىسى يارىتىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى نۇرغۇن ئالىم، مۇتەپەككۇرلەرنىڭ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ھەرگىز ئىنكار قىلمىغان. ئەمەلىيەتتىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئېسىل مەنىۋى بايلىقىنى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولغان، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر يۈزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن ياراتقان ۋە توپلىغان. بۇنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنى ئىنكار قىلغانلىق خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي رولىنى ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ زىددىيىتىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدىن قارىغاندا، ئېلىمىزدە ھازىرقى شارائىتتىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قالاقلىقى بىلەن خەلقنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، خەلقنىڭ ماددىي ھەم مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان ئەمگەك مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئاساس قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچە-

قىرىش كۈچلىرى ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بولمايدىكەن، شۇنىڭغا ماس ھالدا مەنىۋى ئېھتىياجنى قاندۇرۇشمۇ بولمايدۇ. دېمەك، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. شۇڭا، بۇنداق پائالىيەت تەبىئىي ھالدا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. مانا بۇلار مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشقا بىرخىل ھادىسە ئەمەس، بەلكى دەل ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەمگەككە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمال قىممىتى ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى پائالىيەت بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسى بولىدۇ. ئۇنى پەقەت مەنىۋى بايلىق ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىدۇ دەپ قويۇش بىلەنلا چەكلەنسەك، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسى ھەقىقىي تۈردە ۋە مۇكەممەل دەرىجىدە مۇئەييەنلەشمىگەن بولىدۇ. شۇڭا ئۇنى توغرا مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئادەتتە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىدىغان ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ، ئەمما مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇ ياراتقان مەھسۇلات مەنىۋى مەدەنىيەتنى تولۇق قاپلاپ كېتەلمەيدۇ ۋە ئۇنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەت دېگەندە، ئىككى ياقلىما مەزمۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ: ئۇنىڭ بىرى، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت، بىلىم، ئەقىل - پاراسەت ئەھۋالى، يەنى ئىلىم - پەن، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، سەھىيە، تەنتەربىيە قاتارلىق تەرەپلەر، يەنە بىرى، جەمئىيەتنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق قىياپىتى، يەنى ئۆرپ - ئادەت، دۇنيا قاراش، ئېتىقاد، غايە، كەيپىيات قاتارلىقلار. ئەمما بۇ ئىككى تەرەپنىڭ مەيدانغا كېلىش ۋە راۋاجلىنىش ئۇسۇلى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق، ئېتىقاد، غايە ۋە كەيپىيات قاتارلىقلار ئاساسەن تەبىئىي ۋە ئىستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىپ راۋاجلانسا، ئىلىم - پەن، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت، سەھىيە، تەنتەربىيە قاتارلىقلار مەقسەتلىك تۈردىكى ئىجادىيى ئەمگەك، يەنى كەڭ زىيالىيلار ۋە ئالىملارنىڭ جاپالىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ ۋە راۋاجلىنىپ بارىدۇ. شۇڭا، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش دېگەندە، بىز ئىستىخىيىلىك ھالدا مەيدانغا كېلىدىغان تەرەپلەرنى ئەمەس، بەلكى زىيالىيلار ۋە ئالىملارنىڭ ئىلىم - پەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە ئۇنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېلىپ بارغان ئاڭلىق، مەقسەتلىك تۈردىكى ئىجادىي ئەمگىكىنى كۆزدە تۇتىمىز.

2

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش گەرچە ئەقلىي ئەمگەكنى ئاساس قىلىپ مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان، خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ئالاھىدە پائالىيەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان ھالدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ماركس، ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «ئىدىيە، كۆز قاراش ۋە ئاڭنىڭ ھاسىل بولۇشى دەسلەپكى چاغلاردا كىشىلەرنىڭ ماددىي پائالىيىتى بىلەن، ماددىي ئالاقىسى بىلەن، رېئال

تۇرمۇشتىكى تىل بىلەن بىۋاستە گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. كۆز قاراش، تەپەككۇر ۋە كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئالاقىسى بۇ يەردە يەنىلا كىشىلەرنىڭ ماددىي مۇناسىۋىتىنىڭ بىۋاستە مەھسۇلى»، «كىشىلەر ئۆز كۆز قارىشىنى، ئىدىيىسىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ياراتقۇچىلاردۇر. لېكىن بۇ يەردە ئېيتىلغان كىشىلەر، پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان كىشىلەر رېئال كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىياتىنىڭ ۋە بۇ تەرەققىياتقا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئالاقىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ.» ① ماركس، ئېنگېلسنىڭ بۇ سۆزىدە بىرىنچىدىن، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئالاقىسى ئۇلارنىڭ ماددىي مۇناسىۋىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى، ئىككىنچىدىن، مەنىۋى بايلىق يارىتىدىغان كىشىلەر رېئال كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە مۇئەييەن ماددىي ئالاقىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقى، ئۈچىنچىدىن، مەنىۋى مەھسۇلات ماددا ۋە مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكى روشەن ھالدا كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ جەريان ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ مەنبەسى، جەريانى، نەتىجىسى ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشقان ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ماددىي مۇناسىۋەت ئىكەنلىكى ھەمدە ئۇ ماددىي مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىدىغانلىقى يەكۈنلەنگەن. دېمەك، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ساپ سۇبيېكتىپ ھادىسە ياكى ساپ سۇبيېكتىپ جەريان ئەمەس، بەلكى مۇقەررەر ئوبيېكتىپ جەرياندۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر نۇرغۇن تەرەپلەر ئوبيېكتىپ بولىدۇ دېگەندە، ئۇنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا ئەقلىي تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ سىڭىدىغانلىقىنى ۋە بۇ ئەقلىي تەپەككۇر پائالىيىتىنىڭ يېتەكچى رول ئوينايدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈنۈمى قاتارلىقلارنىڭ ئوبيېكتىپ بولىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرمەي تۇرالمايمىز. ئومۇمەن، مەنىۋىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئوبيېكتىپ بولىدۇ دېگەندە، تۆۋەندىكى بىر قانچە كونكرېت مەسىلىلەر ئاساس قىلىنىدۇ:

بىرىنچى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەشتىكى ئەڭ مۇھىم تەركىب بولغان مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوبيېكتىپ بولىدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوخشاش قۇرۇلمىغا ئىگە. ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي تەركىبى ھېسابلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە تېخنىكىلىق ئەمگەك ماھارىتىگە ئىگە ئەمگەكچى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئاساس قىلغان ئەمگەك ۋاسىتىلىرى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگۈزۈلگەن ئەمگەك ئوبيېكتىدىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغانغا ئوخشاش، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ ئەمگەكچى (ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار)، ئەمگەك ۋاسىتىسى (ئەسۋاب - ئۈسكۈنە، كىتاب - ژۇرناللار) ۋە ئەمگەك ئوبيېكتى (ئەمەلىيەت جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەتقىقات تېمىسى) دىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۈچ ئامىلى يەنى ئەمگەكچى، ئەمگەك ۋاسىتىلىرى ۋە ئەمگەك ئوبيېكتى رېئال، ئوبيېكتىپ نەرسىلەردۇر. مەنىۋى ئىشلەپ-

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1- توم، 51- بەت.

چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنى ئىپادىلەشتىكى تىپىك گەۋدىلىك تەرەپ شۇكى، ئىنسانلار تۇغۇلۇش بىلەنلا تەييار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى شارائىتىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنى خالىغانچە يارىتالمايدۇ ۋە ئەركىن تاللىيالمايدۇ. دېمەك، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدۇ.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئوبيېكتىپ بولىدۇ دېگەندە شۇ نەرسە كۆزدە تۇتۇلىدۇكى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىلەر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئىلمىي خىزمەت جەريانىدا مۇئەييەن شەكىلدە ئۆزئارا بىرلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىقى ئۇلار ئومۇمىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، يەنى ئوبيېكتىپ ماددىي مۇناسىۋەت ئىچىدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىلەر ماددىي مۇناسىۋەت ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارالايدۇ. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئوبيېكتىپلىقى قانداق بولسا، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئوبيېكتىپلىقىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتە، بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ جەريانى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىككىنچى، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ھامان ئىجتىمائىي شەرت-شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسى ۋە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ. مۇئەييەن شەكىلدىكى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا مۇئەييەن بىر ئېھتىياجنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىشى، مۇئەييەن مەنىۋى بايلىق يارىتىشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇ ھەرقانداق ۋاقىتتا ھەرقانداق بىر يېڭىلىقنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىشى ۋە خالىغانچە مەنىۋى بايلىق يارىتىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ دەل مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى ۋە مۇئەييەن قانۇنىيەتنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق بىر قانچە تەرەپنىڭ چەكلىمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ: بىرىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتىغا بولغان ئېھتىياجنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋردە كىشىلەرنىڭ مەنىۋى مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنداق ئوبيېكتىپ ئېھتىياج ئەمەلىيەتتە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئىككىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا قارىتىلغان ئوبيېكت ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىش دەرىجىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. چۈنكى كونكرېت ئوبيېكت ئۆز قانۇنىيىتى ۋە ئۆز ئەتراپىدىكى نۇرغۇن شەيئىلەر بىلەن باغلانغان بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتىپ شارائىت تەمىنلىگەن ماددىي ۋاسىتىلەر ۋە تېخنىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. تۆتىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش يەنە ئۆزىنىڭ شەرت-شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە، يەنى مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، تەپەككۇر ئۇسۇلى، سىياسىي ئىدىيىسى ۋە فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھۋاللار جەمئىيەتتە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانداقتۇ قانۇنىيەتسىز، تەرتىپسىز، خالىغانچە بولىدىغان پائالىيەت بولماستىن، بەلكى قانۇنىيەتلىك، تەرتىپلىك بولغان ۋە مۇئەييەن تەرەققىيات يۆنىلىشى گەۋدىلەندۈرۈلىدىغان ئوبيېكتىپ

پائالىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۈچىنچى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەتىجىسى ۋە ئاخىرقى ئۈنۈمى ئوبيېكتىپ بولىدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۆزىنىڭ نەتىجىسى جەھەتتە يېڭى كۆز قاراش، يېڭى ئىدىيە، يېڭى لايىھەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، كەشىپ قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، ئەمما بىلىشنىڭ مەزمۇنى ۋە دىئالېكتىكىلىق جەريانىدىن قارىغاندا، ھەرقانداق بىلىش ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ ئوبيېكت بىلەن سۇبيېكتنىڭ بىرلىكىنى ئىپادىلىگەندىن باشقا، ئاساسلىقى، ئەمەلىيەتكە قايتىشى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا تەدبىقلىنىشى، دۇنيانى ئۆزگەرتىش مەقسىتىگە يېتىشى لازىم. بۇ جەرياندا ئۇ ماددىي كۈچكىلا ئايلىنىپ قالماستىن، بەلكى رېئال ماددىي نەتىجىلەرنىمۇ بارلىققا كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق بىر قانچە تەرەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ: بىرىنچىدىن، مەنىۋى مەھسۇلات ئوبيېكتىپ ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە. ئۇ بەلگىلىك جەمئىيەت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىش بىلەن كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىدا رېئال ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەنىۋى مەھسۇلات ئامما تەرىپىدىن ئىگىلەنگەندىن كېيىن، ئۇ ئاممىنىڭ رېئال پائالىيىتىگە، يەنى دۇنيانى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىگە ئايلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى ئاممىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق رېئال دۇنياغا تەسىر كۆرسىتىپ، رېئال ئۆزگىرىشلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەتىجىسى ۋە ئاخىرقى ئۈنۈمى ئوبيېكتىپ بولۇپ، ئۇ رېئال تەسىرلەرنى ۋە رېئال ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

3

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇنى مۇنداق ئىككى جەھەتتە روشەن كۆرگىلى بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش گەرچە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرى چېتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مەنىۋى مەدەنىيەتنى ھاسىل قىلغان تەركىبلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋە مۇھىم قىسمىنى بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىدىغان تەشەببۇسكار پائالىيەتتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئىلىم - پەن، مائارىپ، ئەدەبىيات، سەنئەت، سەھىيە ۋە تەنتەربىيە قاتارلىق تەرەپلەر يەنە بىر تەرەپنىڭ يەنى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي ۋەزىپە قىلمايدىغان ئۆرپ - ئادەت، ئېتىقاد ۋە ئىجتىمائىي كەيپىيات قاتارلىقلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسى بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشكە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ،

پۈتۈن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مۇھىم ھالقىسى. ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە پۈتۈن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالغا سىلجىتىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. مەسىلەن، XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا ئەنگلىيىدە يىپ ئىگىرىش ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان سانائەت ئىنقىلابى باشلىنىپ، مۇھىم سانائەت تارماقلىرىدا قول ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ماشىنىلار ئىگىلەپ، ئىپتىدائىي كاپىتالىزمنىڭ مانۇفاكتۇرا سانائىتى ماشىنا سانائىتىگە تەرەققىي قىلغىنىغا ئوخشاش، ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشىدا قولغا كەلتۈرگەن پەن - تېخنىكا ۋە باشقا جەھەتتىكى يېڭىلىقلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە تەدبىقلىنىش بىلەن پۈتۈن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالغا سۈرىدىغان ماددىي كۈچكە ئايلاندى. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى بۇنداق مۇھىم ئورنىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتتىكى مۇھىم ئورنى ئەمەلىيەتتە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنداق بولسا، قانداق قىلغاندا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغىلى ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ؟

بىرىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى زور كۈچ بىلەن تەربىيىلەش ۋە يېتىشتۈرۈش لازىم. خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مۇقەررەر ھالدا ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنىڭ سانى، سۈپىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دەرىجىسى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. مەنىۋى ئېھتىياج قانچە يۇقىرى بولسا، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىلەرنى شۇنچە كۆپەيتىشكە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى شۇنچە ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىر تەرەپتىن، مەنىۋى ئېھتىياج مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشىنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن جىسمانىي ئەمگەكنىڭ ئورنىنى ماشىنىلارنىڭ ئېلىشى مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھالبۇكى، بىزدە ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ھازىر زور كۆلەمدە تەربىيىلىنىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يېتەرلىك ئەمەس. بەزى تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، 80 - يىللار بىلەن 90 - يىللار ئارىسىدا ئېلىمىزدىكى زىيالىيلار تەخمىنەن 25 مىليون ئەتراپىدا بولۇپ پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 25 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بۇ سان جۇڭگودەك چوڭ دۆلەتتە، بولۇپمۇ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاتلانغان ھازىرقى كۈندە ھەرگىز كۇپايە قىلمايدۇ. شۇڭا مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، زور بىر تۈركۈم ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈش لازىم.

ئىككىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ شانلىق نەتىجىسىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، يەنە بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلار قوشۇنىنى قۇرۇپ چىقىش ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت مېخانىزمىنى جانلاندۇرۇش، ئەمەلىيەتتە، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش-

تىكى مۇھىم بىر ھالقا ھېسابلىنىدۇ. لېكىن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مۇرەككەپ سىستېما بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچىلەردىن باشقا، يەنە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىنى ۋە ۋاسىتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەمگەكچىلەرنىڭ زېھنىي قابىلىيىتىنى ئېچىش قاتارلىق تەرەپلەرگىمۇ چېتىلىدۇ. شۇڭا بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتىنى كېڭەيتىش، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى يېڭىلاش ۋە ئۇنى ئەڭ يېڭى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش ھەمدە مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ زېھنىي قابىلىيىتىنى ئېچىش قاتارلىق تەرەپلەرگە بىردەك ئەھمىيەت بېرىش لازىم. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار ۋە مەخسۇس كەسپىي ئورگانلار بىلىم ۋە تېخنىكا خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىشقا مەبلەغ سېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ھازىر دۇنيادا دۆلەت دەرىجىلىك ۋە دۆلەتتىن ھالقىغان بىر قىسىم چوڭ كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنى ئۆزگەرتمەكتە. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش گورۇھىدىن تەپەككۇر گورۇھىغا قاراپ ئۆزگىرىش ياساپ، قانداق قىلغاندا يېڭى مەھسۇلات، يېڭى ھۈنەر-سەنئەت بەرپا قىلغىلى بولىدىغانلىقى، قانداق قىلغاندا باھا ئۈستۈنلۈكى ۋە سۈپەت ئۈستۈنلۈكىدىن تېخنىكا ئۈستۈنلۈكىگە ئۆتكىلى بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ئىزدەنمەكتە ۋە تەدبىر قوللانماقتا. مەسىلەن، ياپونىيىدىكى 50 چوڭ تىپتىكى كارخانىنىڭ ئۈچتىن بىرىنىڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋە ئېچىش ئىشىغا سالغان مەبلىغى ئۇلارنىڭ ئۈسكۈنە ۋە مەھسۇلاتقا سالغان مەبلىغىدىن ئېشىپ كەتكەن. چۈنكى ئۇلار يۇقىرى تېخنىكىنى يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئېچىشنىڭ «ئاچقۇچى» دەپ بىلگەن. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى ئالدى بىلەن پەن-تېخنىكا ئۈستۈنلۈكىگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار كۆز ئالدىدىكى ئىنتايىن كىچىك مەنپەئەت بىلەن چەكلىنىپ قالماي، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇزاق ستراتېگىيىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، پەن-تېخنىكىغا مەبلەغ سېلىشنى چىڭ تۇتۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى زور دەرىجىدە ئالغا سۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۈنۈمىگە ئىگە بولغىلى ۋە بۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ.

تۆتىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىقلاش قەدىمىنى تېزلىتىپ، ئېھتىياج بىلەن تەتبىقلاشنى ماسلاشتۇرۇش لازىم. چۈنكى تەتبىقلاش بولمىسا، ئېھتىياجمۇ بولمايدۇ. تەتبىقلاش قانچە ئۈستۈن بولسا، ئېھتىياجمۇ شۇنچە ئۆسۈپ بارىدۇ. مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجنى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى تەتبىقلاش بىلەن قاندۇرۇش مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم بىر شەرت ھېسابلىنىدۇ. تېخنىكا مەسىلىسى ماھىيەتتە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى تەتبىقلاش مەسىلىسىدۇر. بۇ مەسىلە بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش

مەھسۇلاتلىرىنى ئېتىبارلاش قەدىمىنى ماسلاشتۇرۇش بىر پۈتۈن مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش بىلەن باغلىنىشلىق بولغان زور مەسىلە.

بەشىنچىدىن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، يەنە مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىجادچانلىق روھىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىجادچانلىق روھىغا ئەھمىيەت بېرىشتە، ئالدى بىلەن ئۇلارنى ماددىي جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە قىلىش لازىم. ماددىي جەھەتتىن كاپالەتلەندۈرۈش ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاشتىن باشقا، يەنە ئۇلارنى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سەرپىيات ئىزدىنىش شارائىتى ۋە تۈرلۈك ماددىي شارائىتلار بىلەن تەمىنلەشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا دادىل ئىزدىنىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش كەيپىياتىنى تىرىشىپ بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئىلىم ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنىڭ روھىي قاتىمالىقتىن قۇتۇلۇشىغا زېمىن يارىتىپ بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئىجادىي ئەمگەكنىڭ ئۆزىنى نەزەردە تۇتماي، نوپۇز ۋە مۇناسىۋەتكە قارايدىغان، باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ئىنكار قىلىپ، ھوقۇق ۋە مەرتىۋىنى پەش قىلىدىغان روھىي كېسەلنى پاچاقلاپ تاشلاپ، مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇپ، ئىجادچانلىق روھىنى جانلاندۇرۇپ، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەقىقىي تۈردە تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

زامان ۋە زامانىۋى ئادەم

ئىسلامجان شېرىپ

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، دۇنيا مىقياسىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىنسانىيەت تۇرمۇشى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، زامانىۋى ئادەم بولۇشنىڭ شەرتلىرى، ئاساسلىقى، ئادەمنىڭ ئۆزىنى يېڭىباشتىن بىلىپ يېتىپ، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىش يۈزىچە يۈكسەكلىككە ئىنتىلىشى سۆزلىنىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپ كېتىۋاتقان زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۆتكەن تارىخنىڭ ھەرقانداق باسقۇچىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرقاندىقى پەيدا قىلغان زىلزىلىلەرگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان تەسىرى بىلەن يەر شارىنى قاپلىدى. ئۇنىڭ دولقۇنى ئېلىمىز ۋە دۇنيا خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي تەرەققىيات ھادىسىسى بولدىكى، ئۇ تۈرلۈك تۈزۈمدىكى تۈرلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي يۇلتۇزى بولۇپ، ھەممە كىشىنى نۇرانە يېڭى يۇلتۇزغا — XXI ئەسىرگە تەلپۈندۈردى. تۈرلۈك ئەللەردە، تۈرلۈك شەكىللەر بىلەن كېتىۋاتقان زامانىۋىلاشتۇرۇش پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تۇرمۇش ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىدا مۆلچەرلىگۈسىز نۇرغۇن دەرىجىدە يۇقىرى سەكرەش ھاسىل قىلىپ، ئادەمنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئادەمدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، تەبىئەت ياراتقان ئادەمنى كامالەتكە يەتكۈزۈشكە تېخىمۇ كەڭ ئىمكانىيەتلەرنى بەردى. كۆز ئالدىمىزدىكى جىددىي ئۆزگىرىشلەرگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمايدىغان بىخەستە ھەم بىخۇتلارنى تارىخ ئېقىمىدىن شاللىۋېتىدىغان ۋە ئەقىل ھەم بىلىم بايلىقىنى ھەر قاچان لەپىلدىتىپ ماڭىدىغانلارنى قەدىرلەيدىغان ۋەزىيەت ئەنە شۇنداق ئىمكانىيەتلەر بويىچە قانات يايغان ئىقتىسادىي رىقابەتنىڭ ئومۇمىي سىگنالى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق قەدىمىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا يەنە 100 يىللىق گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرىشى زامانىۋىلاشتۇرۇش دۇنياۋى ئېقىمىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بەختلىك بىر دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىمىزنىڭ بەلگىسى. بۇ ماقالىدە، مۇشۇنداق رىقابەت ئاستىدا شەكىللىنىۋاتقان بەختلىك پۇرسەتلەرنى بەختسىز مىنۇتلارغا ئايلاندۇرۇۋەتمەيدىغان زامانىۋى ئادەملەردىن بولۇش ئۈچۈن، زامانىۋىلاشتۇرۇش دولقۇنى بەرگەن ئىمكانىيەتلەرنى تېخىمۇ تولۇق تونۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، ئىنسانلىق كامالىتىمىزنى ئۈزلۈكسىز يارىتىش، زاماننىڭ

مۇناسىۋەتلىرىغا مۇناسىپ ھالدا ئىدىيە، مەيدان ۋە مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ئۇسۇللىرىنى ئۆستۈرۈش، بولۇپمۇ روھىي دۇنيادا ئادەم بولۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ مەرتىۋىگە قاراپ قەدەم تاشلاش ھەققىدىكى بەزى پىكىرلەر سۆزلىنىدۇ.

1

زامانىمىزنىڭ سترېلكىسى XXI ئەسىرنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. بىز ھەقىقەتەن بەختلىك بىر دەۋرگە قەدەم قويدۇق. بىز زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆرلەۋاتقان ۋەتىنىمىزگە خىزمەت كۆرسىتىدىغان سىناق مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلالىغانلىقىمىز ۋە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان يېڭى ئېقىمدا ئىنقىلابىي دولقۇنغا كۆكرەك كېرىپ يۈزلەنگەنلىكىمىز ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھازىرقى زامان تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلىرىنىڭ كۈنسايىن يېڭىلىنىپ تۇرغان ئەھۋالىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئىزدىنىش ۋە ھەقىقەتنى بىلىش جەريانىدىكى ئەگرى-توقايلىقلارغا نەزەر تاشلاپ، مەنىۋى جەھەتتىكى قىياپىتىمىزنى يېڭىلاپ، ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ ۋە ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدىغان، ھازىرقى زامان دۇنياسىنى ئەقىل قۇدرىتى بىلەن تىزگىنلەيدىغان زامانىۋى ئادەملەردىن بولۇشنىمۇ ئەخلاقىي بۇرچىمىز دەپ بىلىمىز.

دەرھەقىقەت، ھەر زاماندىكى ھەر خىل مىللىي ئىنگىلىك شۇ زامان ئېتىبارىدىكى ئىلغار مىللىي روھ بىلەن يۇغۇرۇلغان مەنىۋىيەت جەھەتتىن تەمىن ئېتىلگەندە گۈللىنىدۇ. ھەرقانداق دۆلەت، مىللەت ياكى شەخس مەنىۋىلىكنىڭ ئالدىنقى ئاملىرى بولغان ئىناقلىق، ئەخلاق، بىلىم، ئۇچۇرنى ھەمدە ئەقىل بايراقدارلىرىنى ئۇلۇغلاش ھەم جانلىق تەتبىقلاش ئارقىلىق ھالاكەت تەرەپتىن گۈللىنىش تەرەپكە ئۆتىدۇ. ھازىرقى كۈندە، كىشىلەر نادانلىق ئالۋاستىسى — ساۋاتسىزلىق ۋە مەدەنىيەت بىلەن زىتلىشىدىغان جاھىللىقتىن ئادا-جۇدا بولغاندا، كېلەچىكىمىزنى ئىلاھىي تەقدىر ئەمەس، پاراسەت ھەم ھەرىكىتىمىز بەلگىلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى بىلىپ يەتكەندە، كونىلىقنى ساقلاشتىن يېتىپ كېلىدىغان ھالاكەت تەرەپتىن يېڭىلىق يارىتىشتىن بارلىققا كېلىدىغان گۈللىنىش تەرەپكە ئۆتەلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ زامان تەلىپىدىكى ئۆزى ئۈستىدە قايتا بىلىش پاراسىتى ۋە ھەرىكىتىدىن ئىبارەت مەنىۋى ئۈستۈنلۈك ئىنسانلىق قەدىر-قىممىتى ۋە تەقدىرىنى يۈكسەكلىككە كۆتۈرىدۇ. زامان تەلىپىدىن يىراقلاشقان خۇراپىيلىق، ھەتتا زامانىۋى خۇراپىيلىقمۇ كىشىلەرنىڭ بەختىگە زامىن بولىدۇ. مۇشۇلارنى كاللىمىزدىن بىر-بىرلەپ ئۆتكۈزگىنىمىزدە سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىزگە بەرگەن بەختىيار ھاياتىمىزدىكى ئۈستۈنلۈكلىرىمىزنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ ۋە مەنىۋى قۇدرەتنىڭ بولۇقى بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىش روھىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنىڭ نەقەدەر زۆرۈرلۈكىنى بىلىپ يېتەلەيمىز.

سىماچيەننىڭ ئوردىدا جازاغا ئۇچراپ «تارىخىي خاتىرىلەر» نى يېزىشى، سۈن بىڭنىڭ

ئېيىگىنى كېسىۋېتىش جازاسىغا ئۇچراپ «ئۇرۇش ئۇسۇلى» نى يېزىشى، بېتخوۋېننىڭ گاس بولۇپ قېلىپ داڭلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلىشى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوردا سىقىلىشى ئارقىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشى ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ تارىخىي دەۋردىكى كۈچلۈك ئالغا ئىنتىلىش روھىنىڭ تۈرتكىسىدىن بولغان. بۈگۈنكىدەك رىقابەت زامانىدىكى ئالاھىدە ئىنتىلىش روھى ھەرقانداق خەلق ۋە شەخسنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولىدۇ.

ئادەمگە ئۇلۇغلار ئالدىدا تازىم قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلاردىن ئېشىپ كېتىشكە ئىنتىلىشمۇ كېرەك. ئادەمنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن بەخت ھەم خەتەر يوشۇرۇنغان مۇشۇ ۋەزىيەتتە، سىزمۇ كىشىنى دۇنيادا نەتىجىسىز ياشاشتىن ئىبارەت تەتۈر ئاقىۋەتكە قالدۇرغۇچى قالاقلىق، نادانلىقتىن ئۈسۈپ چىقىدىغان قارانىيەت، ساختا شۆھرەت، ھاكاۋۇرلۇق، ئىنساننى گۈزەللىكتىن جۇدا قىلىدىغان ئىناقسىزلىق، غەيۋەت - شىكايەت، ئاراز - ئاداۋەت، ئۆزگىلەرگە زىيان سېلىشتىن باشلىنىپ ئاخىرىدا ئۆزىنىمۇ يۇقتىدىغان ھەسەتخورلۇق، ... قىسقىسى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ۋە زامانىۋى ئادەم بولۇشقا يات چېرىك ئىدىيە ۋە رەزىل ھەرىكەتلەرگە لەنەت ياغدۇرۇپ، ئالغا ئىنتىلىش روھىنى ئۇرغىتىپ، ئەجدادلار قويۇپ بەرگەن ئىلمىي ياستۇقلاردا ئۇخلاشقا يۈگۈرمەي، ئۇنى يېڭى ئىجادىيەت مېۋىلىرى بىلەن ئېگىزلەپ، كېلەچەك بەختىمىز ئۈچۈن دادىل قەدەم تاشلاشنى ئارزۇ قىلمىدىغانسىز؟ پالچىلارنىڭ سىرلىق ھەم ئېزىتقۇ گەپلىرىگە قارشى كېلەچەكشۇناسلار ئۇلۇغ ئارزۇلار بىلەن ئىجادىيەتكە يۈزلەنگەن، كۆڭلىگە خەلق پۈكۈلگەن، ۋەتەن مۇھەببىتى بىلەن ئۆزىنى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئاتىغانلارنىڭ كەلگۈسىنى ئۇلۇغلايدۇ.

بىراق، بىزنىڭ ۋۇجۇدىمىزدا زامانىمىزنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىگە ۋە ئىجادىيلىققا، ئىلغارلىققا زىت بولغان يۇقىرىقىدەك ئىللەتلەردىن باشقا، بىزەڭلىك، ئەزمىلىك، ھورۇنلۇق، سۆرەلمىلىك، بوشاڭلىق، ئۆزىنى پەس كۆرۈش، بۇرنىنىڭ ئۇچىنى كۆرۈش، ئىچى تارلىق، كىچىككىنە ئىشقا ئۆپكىسى يوقلۇق قىلىپ ئۆزىنى تاشلىۋېتىش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتتا توغرا يول ۋە ئۇسۇل تاللىيالماسلىق، ئوبيېكتىپنى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدىغان ئوڭ ھەم «سول» ئىدىيىۋى ئېقىملارغا ئەگىشىپ كېتىپ ۋاقتىنى، پەيتىنى كەتكۈزۈۋېتىش، قىسقىسى، بىلىم، ئەقىل ۋە ئىنسان گۈزەللىكى بولغان ئىناقلىققا قارشى ئاجىزلىقلار تۇرغان شارائىتتا، كۈچلۈك ئىنتىلىش روھى بىلەن زامانىمىزنىڭ مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە رېكورت يارىتىدىغانلاردىن بولالمايمىز. سالتىكوۋ شىدرىن مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسان ھاياتىنى يىرگىنچلىك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشنىڭ يولى تولا، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەشەددىيسى ئىنساننى پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاش، «مەن»نى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش، ئۆزىدە مەنىۋىيەتنىڭ ھەرقانداق دولقۇنىنى بەربات قىلىش ۋە ئۆزىنىڭ سىرلىق ھاياتىنى قۇرساقنىڭ غېمىدە مېڭىش ھەمدە ھەر قاچان بىكار كۈن ئۆتكۈزۈش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇشتۇر.» روشەنكى، پىسخىك ھەم پەزىلەت ئاجىزلىقلىرىمىزغا ئۆزىنىلا ئويلاش ۋە قۇرساقنىڭ غېمىدىلا يۈگرەپ يۈرۈش، «مەن»نى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش قوشۇلسا، بىزنى راھەت - پاراغەتنى قوغلاشقۇچى ھايۋانىي غايىنىڭ قۇلى قىلىۋېتىش مۇمكىن.

سوتسىيالوگلار: ئىجتىمائىي تەرەققىيات، ئاخىرقى ھېسابتا، ئادەمنىڭ تەرەققىياتى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈپ سەۋەبكارى ئادەم، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئادەمنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات؛ ئادەم تەرەققىي قىلمايدىكەن، قالغان جەھەتتىكى تەرەققىياتلار تېزلا پۇختا، ئىشەنچلىك بولمايدۇ ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش تولۇق ئەمەلگە ئاشمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بىز سوتسىيالوگلارنىڭ ھۆكمىنى ئويلىغىنىمىزدا، پسىخىك ئاجىزلىقلارغا جىددىي قارىيالايمىز؛ ھەقىقىي ئىنسانلىق مەسئۇلىيىتىگە بولغان سېزىمچانلىقىمىزنى ئۆستۈرۈپ زامانغا يۈزلىنەلەيمىز. ئۆزىمىزنىڭ دۇنياغا ئۇلۇغ ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمىزنى قايتا بىلىپ زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنەلەيمىز.

2

زامانىمىز ئۆتۈپ كەتكەن دەۋرلەر بىلەن كەلگۈسى ئوتتۇرىسىدا تۇرۇۋاتقان زاماندۇر. ئۆتمۈشكە نەزەر سالىدىغان بولساق، قەدىمكى زامان ئىگى قاتتىق سىنىپىي توقۇنۇشلارغا يارىشا جەڭلەرگە كىرىشىش باشقا، چوڭ تەبىئەتكە باش ئېگىش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئىدى. يېقىنقى زامان ئىگى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئۇنىڭغا قارشى ئىشچىلار ھەرىكىتىدىن باشقا، چوڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە چوڭ تەبىئەت بويسۇندۇرۇلسىلا ئىنسانىيەت خاتىرجەم كۈن كەچۈرەلەيدۇ دېگەندىن ئىبارەت بولدى. ھازىرقى زامان ئىگى قەدىمكى زامان ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەدەنىيەت مۆجىزىلىرىنى مۇزېي قىلغان ھالدا ئىنسانلارنىڭ تەقدىرىنى ئالەمنىڭ تەقدىرى بىلەن ئورگانىك باغلىدى؛ ئىنسانىيەتنىڭ ۋە مىللەتنىڭ ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىدىكى يادنامىلار ئۈستىدە تاللاش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى يېڭىچە ئىلمىي روھتا تەرەققىي قىلدۇرۇشنى بەلگە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن زامانىمىزدا باشقا ھېچقانداق دەۋرلەرگە ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچىلىكلەر پەيدا بولدى.

كېلەچەكشۇناسلارنىڭ پەرىزىچە، زامانىمىزدا شەكىللىنىپ بولغان ئۆزگىچىلىكلەر ئۇزاققا بارماي تۆۋەندىكىدەك يېڭى ئالاھىدىلىكلەر بويىچە تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ:

بىرىنچى، كىشىلەرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئۆسىدۇ. ئەقلىي قابىلىيەت مىسلىسىز دەرىجىدە ئازاد بولىدۇ ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. خۇددى سانائەت ئىنقىلابىدەك «كىمكى ئەقلىسىز بولسا، ئۇ ئادەم ئەمەس، ھايۋان» دېگەن ئىدىيە تىكلىنىپ، ئادەمنى ھەرقايسى تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچىمىدىن ئۆلچەشتىن باشقا، ئەقىل ھەم بىلىم بىلەن ئۆلچەش تارازا بولۇپ قالىدۇ.

ئىككىنچى، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا بۇرۇنقى زامانلاردىكىدەك كاپىتاللا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىماستىن، بەلكى ئۇچۇر، بىلىملەر ۋە يېڭىلىق يارىتىش پاراسىتى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. بىلىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە، رىقابەت قابىلىيىتىگە ۋە ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىلىغا ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاپىتالغا

چوقۇنۇشنىڭ ئەقىل ۋە ئەخلاق مىزانلىرىغا قىلىنغان بۇزغۇنچىلىقلىرى چەكلىنىپ، زامانىۋى ئاڭدىكى بىلىملىك ئادەمگە، مىللەتكە ئايلىنىش بەيگىسى كۈچىيىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىجادىي بولغان ئەقلىي پائالىيەت كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولىدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇچۇرلىشىشى جەمئىيەتنىڭ سانائەت قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىدۇ، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى كىچىكلەيدۇ.

تۆتىنچى، كىشىلەرنىڭ دىققەت قىلىدىغىنى كەلگۈسىدىكى ئۇچۇر ئۆزگىرىشى بولىدۇكى، يېزا ئىگىلىك دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە، سانائەتلىشىش دەۋرىدىكىگە ئوخشاش كۆز ئالدىدىكى ئېھتىياج بولمايدۇ.

بەشىنچى، ئۇچۇرلىشىش كىشىلەرنىڭ زامان، ماكان كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئۇچۇر ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسى كۈنسايىن كېڭىيىپ بارىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر خۇددى دۇنيا چوڭىيىپ كېتىۋاتقاندەك ھېسسىياتتا كېلىدۇ، بىراق ئۇچۇرلارنىڭ باغلىنىشى قولايلىق ۋە يۇقىرى سۈرئەتلىك بولغانلىقتىن، كىشىلەر دۇنيا چوڭىيىپ كېتىۋاتقاندەك ھېسسىياتتىن دۇنيا كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئۆتىدۇ؛ خىزمەت ئۈنۈمىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشى بىلەن بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان بۇيۇملار زور دەرىجىدە كۆپىيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ۋاقىت بىرلىكى ئۇزىراپ كېتىۋاتقاندەك ھېسسىياتتا كېلىدۇ، ئەمما بىر تۈرلۈك خىزمەتنى ئورۇنداشقا كېتىدىغان ۋاقىتنىڭ زور دەرىجىدە ئازلاپ كېتىشى بىلەن ۋاقىت بىرلىكى بارغانسېرى قىسقىرىپ كېتىۋاتقاندەك ھېسسىياتقا ئۆتىدۇ.

ئالتىنچى، ئۇچۇرلىشىش كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشىنى ئۆزگەرتىدۇ، كىشىلەر ئەمدىلىكتە قىممەتنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىنى ماددىي بۇيۇملارنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بىلەن، ئادەمنىڭ قۇدرىتىنى ئادەمنىڭ سانى بىلەن ئۆلچىمەيدۇ، بەلكى قىممەتنى ئۇچۇر، بىلىم، ۋاقىتنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بىلەن، ئادەمنىڭ قۇدرىتىنى ئۇزاق ياشاشتىن توغرا ياشاشنى قەدىرلەيدىغان ئەقىللىق ئادەملەر سانى بىلەن ئۆلچەيدۇ.

يەتتىنچى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كەلگۈسى جەمئىيەت كۈندىن-كۈنگە بىلىملىشىش تەرەپكە قاراپ مېڭىۋېرىدۇ، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر كۈندىن-كۈنگە ئەقلىيلىشىش تەرەپكە قاراپ مېڭىۋېرىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋال ئۇچۇر دەۋرىنىڭ ئومۇمىي ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. ھالبۇكى، بىلىملىشىش ۋە ئەقلىيلىشىشنىڭ ماھىيىتى ئىجادچانلىق بولغاچقا، جەمئىيەت بارغانسېرى ئىقتىدارلىق ئىجادىي ئادەملەرگە موھتاج بولىدۇ.

قىسقىسى، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، ئادەم بىلەن تېخنىكىنىڭ بارغانسېرى يۇقىرى سەۋىيە بىلەن بىرلىكىشى ھاياتلىق دۇنيامىزغا بولغان تەلىپىنى مىسلىسىز دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى، بۇنىڭ بىلەن زامانىمىز يېڭى ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولدى، بۇنىڭدىن كېيىن، بۇنداق تەلەپكە ئۇيغۇنلاشقۇچىلارنىڭ ھاياتلىق ئۈنۈمى، ھاياتىي كۈچى، رىقابەت قابىلىيىتى، ياشاش ئۈستۈنلۈكى ھەسسىلەپ ئۆسۈپ، كۈچىيىپ، تاكامۇللىشىپ بارىدۇ، ئۇيغۇنلاشمىغانلارنىڭ ئاقىۋىتى توختاپ قېلىش،

قالاقلىشىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۆزىنى بەربات قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق مىللەت ۋە شەخس ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ھەقىقىي ھۆرمىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، زامانىمىزنىڭ ئادەم ھاياتىنىڭ فورماتسىيىسىگە ۋە ھاياتلىق ئۇنۇمىگە بولغان تەلىپى بويىچە يېڭى مۇسابىقىگە چۈشۈشى كېرەك.

بىز يەر شارى بويىچە ئادەم پاراسىتىدە تۈرلۈك ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان ۋە بۇنداق ئۆزگىرىش بارغانسېرى جىددىيلىشىپ ئارقىدا قالغانلارغا تەھدىت سېلىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، زامانىۋى ئادەم بولۇش مۇسابىقىسىگە چۈشكەن بولساقمۇ، لېكىن ئارىمىزدىكى بەزىلەردە ساقلىنىۋاتقان قاتماللىق، ھورۇنلۇق، ھەسەتخورلۇق، بارىغىلا شۈكرى قىلىدىغان قانائەتچانلىق، قىيىنچىلىقتىن قورقىدىغان جىگەرسىزلىك، كەلگۈسى ھاياتنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇشقا ئىنتىلمەيدىغان ئۈمىدسىزلىك، ئىجادىي ئىش - ھەرىكەتلەرگە ۋە ياخشىلارغا يار - يۆلەك بولۇشتىن ھەمدە جاھالەت بۇلۇتلىرىغا تاقابىل تۇرۇشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدىغان جان باقارلىقتەك پەسكەش پىسخىك ئاجىزلىقلارمۇ يانىدىن كۈچ كۆرسىتىپ، خەلقىمىزنىڭ جۇشقۇن روھ بىلەن دۇنيانىڭ ئىلغار بەيگىسىگە چۈشۈشىگە، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ھاياتىي كۈچىنى تولۇق نامايان قىلىشىغا دەخلى قىلماقتا. بۇنداق پىسخىك ئاجىزلىقلارنى كۆرمەسكە ياكى كۆرسەكمۇ كۆرمەسلىككە سالساق، زامانىمىز بەرگەن ئىمكانىيەتلەردىن تولۇق پايدىلىنالمايمىز - دە، تەرەققىياتىمىزدا «مۇزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىقىچە» دېگەندەك ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. چۈنكى، ھەربىر پائالىيەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىجابىي ھەم سەلبىي تەرەپلىرىنى يەكۈنلىگىلى بولسىمۇ، ئادەم ئۆز ھاياتىنى ياشاپ بولۇپ، يەنە باشقىچە ياشاش ھەققىدە پىلان تۈزەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ يىللىرى ۋە ئېيىغىلا ئەمەس، ھەر كۈنى، ھەر سائىتىگىمۇ ھاياتلىقنىڭ ئۇنۇمى، قەدىر - قىممىتى جەھەتتە ۋاقتى - ۋاقتىدا جاۋاب بېرىپ تۇرىدۇ. دۇنيادىكى يەتتە چوڭ مۆجىزىنىڭ بىرى بولغان يۇنان ئاگامىمنون ئىبادەتخانىسىغا تۇرغۇزۇلغان قەبرە تېشىغا: «ھەي ئادەم، ئۆزۈڭنى بىلىپ يەت» دېگەن سۆزنىڭ بۇرۇنقى زاماندىلا ئويۇپ قويۇلۇشى شۇ زاماندىكى دانىشمەنلەرنىڭ ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئەتراپلىق بىلىشىنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىپ يەتكەنلىكىدىن بولغان. بىزدە «ئادەم ئۈچۈن ئۆزىنى بىلىش ئەڭ قىممەتلىك» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار، بۇ سۆزنى ماۋزېدۇڭمۇ قايتا تەكىتلىگەن. شۇڭا، بىز مۇشۇنداق ئۇزاق تارىختا ئۇلۇغلىنىپ كەلگەن ئۆزىنى ئەتراپلىق بىلىش بويىچە پىسخىك ئاجىزلىقلىرىمىزغا نەزەر سالىمىز.

پىسخولوگلارنىڭ قارىشىچە، ھازىرقى زاماندا كىشىلەر ئۈچۈن ئەڭ قورقۇنچلۇق بولغىنى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىدىغان جاھاندار پالۋانلار، دىنىزاۋۇرغا ئوخشاش ئاغزىدىن ئوت چاچىدىغان دەھشەتلىك ياۋايى ھايۋانلار، ئىنسانلار ئىلىم بىلەن قوراللىنىشتىن ئاۋۋالقى بوي ئەگدۈرگىلى بولمايدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ياكى ئاندا - ساندا بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ روھىنى بولغاۋاتقان ناچار پىسخىك ھالەتلەردۇر. پىسخولوگلارنىڭ بۇنداق قاراشلىرىنى تۇرمۇشىمىزدىكى ۋەقەلەرگە

سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن توغرا ئېيتقانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ئارىمىزدا دۇنيادا بولۇۋاتقان ئاجايىپ يۈكسىلىشلەرگە پىسەنت قىلمايدىغان، باشقىلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايدىغان، مەيدانغا كەلگەن بىرەر ياخشى ئىشقا چىن دىلىدىن خۇشال بولمايدىغان، بىرەر يامان ئىشقا خاپىمۇ بولۇپ كەتمەيدىغان كىشىلەر بار. ئۇلار گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، ئالىيجانابلىق بىلەن شەرمەندىلىك ئوتتۇرىسىدا لىغىلداپ تۇرۇۋېلىپ «يېنىمدا كىم تۇرسا چىرايلىقىڭ شۇ، بېشىمنى كىم سىلىسا ماشايىقىڭ شۇ» دېگەننى ئەقىدە قىلىۋېلىپ، بىرسى: «باشقىلار سومكا كۆتۈرسە، بىز دېگەن خورجۇن يۈدىدىغان خەق، ياخشى نەرسىلەرنى خورجۇننىڭ ئالدىغا سېلىپ، يامان نەرسىلەرنى خورجۇننىڭ ئارقىسىغا سېلىۋېتىپ، خورجۇننىڭ ئالدىنى كۆرۈپ، كەينىنى كۆرمىسەكلا ئۆمرىمىز ئۇزۇن بولىدۇ» دېسە، يەنە بىرسى: «ئاغزىڭغا ناۋات، ئادەم دېگەن مانا سەندەك بولسا ئۇزاق ياشايدۇ، بۈگۈن كۈن ئۆتسە، ئەتىسىگە خۇدايىم بار ئەمەسمۇ؟» دەپ دوست تارتىدۇ. ئۇلار ئاشۇ ئەقىدىسىنى ئاساس قىلىپ، ئەتراپىدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرۇۋاتقان گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، ئالىيجانابلىق بىلەن شەرمەندىلىك تەرەپلىرىنىڭ قايسىسى كۈچلۈك بولسا، شۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىۋېرىدۇ. ئىستىقبالىمىزنى يورۇتۇۋاتقان پارتىيىمىزگە ۋىجدان بىلەن ئەقىدە قىلماستىن، «يا خۇداغا بەندە ئەمەس، يا شەيتانغا لاخشىگىر» دېگەندەك، ئۆمرىدە يا بىر كىشىنى خۇش قىلمايدىغان، يا بىر كىشىنى خاپا قىلمايدىغان، قاياقتا پايدا بارلىقىنى بىلسە، ئاچكۆزلۈك بىلەن شۇ ياققا ئىنتىلىپ يۈرىدىغان، بۈگۈن قورسىقىغا ئاش بەرگەن ۋاپادارىنى ئەتىسى بىر ناننى ئارتۇق بېرىدىغان يەنە بىرسىگە تەڭ قىلمايدىغان، مۇبادا بىرەر نەپ ئالىدىغانلىقىغا كۆزى يەتسىلا، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى بىلەن ھېساپلاشمايلا مۇشتلىشىپ بولسىمۇ، باشقىلارنىڭ قولىدىكى ناننى تارتىۋېلىشنىلا ئويلايدىغان بۇنداق كىشىلەر كۆپىيىپ كەتسە نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق - ھە؟!

— دوزاقنىڭ ئەڭ دەھشەتلىك جايلىرى بۈيۈك مەنىۋىلىكنى سىنايدىغان مىنۇتلاردا بىتەرەپ تۇرىدىغان ئادەملەرگە قالدۇرۇلغان، — دېگەنىدى ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش دەۋرىدىكى ئۇلۇغ شائىر دانتې. بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇن ئىنسانپەرۋەرلەر تەرىپىدىن قارشى تۇرۇلغان بۇنداق بىتەرەپلىك بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدىكى بەزى كىشىلەردە ئۆز پېتىچە ھەتتا ئۇنىڭدىن بەكرەك ھارامزادىلىك بىلەن ئىپادىلىنىۋاتسا، بىز پىسخىك ئاجىزلىقلار كەلتۈرىدىغان بالايى - بەتەرلەرنى تۆۋەن مۆلچەرلىسەلەمدۇق؟

بىز بىر قىسىم كىشىلىرىمىزدە ساقلىنىۋاتقان مەدەنىيەتسىزلىك ئاساسىدىكى پىسخىك ھالەتكە قاراپ باقايلى، بۇنداق پىسخىك ھالەتنى كۆزگە كۆرۈنگەن ماددىي نېمەتلەرگىلا قارايدىغان ئاچكۆزلۈك دېمىگەندىمۇ، يېڭى تىپتىكى مەدەنىيەت بىلەن زىتلىشىدىغان تەتۈرلۈك دەپ ئاتاشقا بولىدۇ، بۇ ھالەت ھەر كۈنى دېگۈدەك كىشىلەرنى ئازدۇرۇپ، پەنگە، زامانغا، كەلگۈسىگە يۈزلىنىشكە كاشىلا بولماقتا. بىزنىڭ دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتەلمەسلىكىمىز، ھېچبولمىغاندا ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەسلىكىمىز، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىزنىڭ روھىي ھالىتىمىزدىكى ئاشۇ ئىللەتلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

ئالايلۇق، مەدەنىيەتنى پەس كۆرۈش روھىي ھالىتى؛ بىزدىكى بەزى كىشىلەر

مەدەنىيەتنىڭ قىممىتىگە دەماللىقتا ئىستېمال قىلىش نۇقتىئىنەزەرى بىلەن قاراپ، ئۇنى ئېلىنىپلا يېيىشكە بولىدىغان نانغا ۋە ياكى ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدىغان بىر ئوتلام سۇغا ئوخشىتىدۇ. مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يەر تېرىش، باغ ئېتىش، مال بېقىش، تىجارەت قىلىش، كۈندىلىك خىزمەتلەرنى ياخشى قىلىش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ئۇلارنىڭ نەزەرىدە، پۇل خەجلەپ بالا ئوقۇتۇش ۋە ئۆزى ۋاقىت سەرپ قىلىپ كىتاب ئوقۇش «گۆش كۆتۈرمەيدىغان ئىش»، شۇڭا، بىز بەزى يېزىلاردا ۋە شەھەرلەرنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا ئوقۇتقۇچىلار ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ ئوقۇغۇچىلارنى مەكتەپكە چاقىرىپ كېلىدۇ. باشقىلاردا مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانلىرى جىددىي ئورۇنلىنىۋاتسا، بىزدە تېخى ساۋاتسىزلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا، بۇنداق ئەھۋاللار مەدەنىيەتنى پەس كۆرۈش پسىخىكىسىنىڭ بىزدە يەنىلا ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

يەنە ئالايلۇق، مەدەنىيەتتىن قۇرۇقشىغان روھىي ھالىتى، بىزدە بىلىمگە تەشنا ھەم مەدەنىيەتنى قەدىرلەيدىغان زور بىر تۈركۈم ئىلغارلار بار. بۇلار خەلقىمىزنىڭ غۇرۇرى. ئەمما، زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى تەنقىدىي يوسۇندا يېڭىباشتىن رەتلەشكە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشىلەر بار. ئۇلار ئۆزلىرىنى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدىن قاچۇرۇپ، خاتىرجەم يۈرمەكتە. 70 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆتۈرۈلگەن «مەدەنىيەت ئەسقاتمايدۇ»، «كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى يوق» دېگەن پەتۇر قۇيۇننىڭ تەسىرى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسىدا ئۆزىنى كۆرسەتمەكتە.

مەدەنىيەتكە يات بولغان يۇقىرىقىدەك ئىللەتلەر تۈزىتىلمىسە، باش شۇجى جياڭ زېمىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە ئېيتقانىدەك: «پۈتۈن مىللەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنى تەربىيىلەش»نى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. بۇنداق قالاق ۋە بىكىنمە پسىخىك ھالەتتىن ئۈزۈل ـ كېسىل ئازاد بولمىغان، «قۇدرەتلىك مەنىۋى تۈۋرۈككە ئىگە بولمىغان مىللەتنى دۇنيا مىللەتلىرى ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرالايدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ». شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئاچچىق ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، توختاپ قېلىش نۇقتىئىنەزىرىگە، ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدىغان نۇقتىئىنەزەرىگە، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ تۆۋەن ھالىتىدىن مەغرۇرلىنىدىغان ۋە قانائەتلىنىدىغان تەلۋىلىك نۇقتىئىنەزەرىگە خاتىمە بېرىشىمىز، پسىخىكىمىزدىكى قالاق تەرەپلەرنى تۈگىتىشىمىز، مەنىۋى تۈۋرۈكنى ھازىرقى زامان ئېڭى ئۈستىگە قۇرۇشىمىز، زامانىمىزنىڭ ئىقتىدارلىق ئادىمى بولۇپ ئىنسانلىق ھۇزۇرىتنى سوزۇش ئۈچۈن جان پىدا قىلىپ، زامانىۋى ئادەملەر ئۆلچىمىگە يېتىشكە تىرىشىشىمىز كېرەك.

ھازىرقى مەدەنىيىتىمىزدە، بەزىلەر بىردەم ئەنئەنىۋى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش، خىزمەت ئۇسۇلىنى ھازىرقى زامان ئادەملىرى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك دەپ تونۇۋالسا، يەنە

يەزلەر رېئال ھاياتىمىزدىن ھالقىپ تېخى بىز بارمىغان كەلگۈسى جەمئىيەتتە ياشايدىغان ئادەملەر توغرىلىق ئۇتوپىيە قىلىپ يۈرىدۇ. بۇنداق قاراشلار ئۆز نۆۋىتىدە، مەلۇم ئاساسلارغا ئىگە ۋە ئۆزىمىزنى چۈشىنىشتە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، زامانىۋىلاشقان ھازىرقى ئادەملەرنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى بويىچە تەربىيىلىنىش بىز ئۈچۈن ئەڭ جىددىي بولغاچقا، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشنى ئالدى بىلەن ھازىرقى رېئال زامانىۋى ئادەملەرنى توغرا بىلىش بويىچە توغرىلايمىز، ئەلۋەتتە.

چۈنكى، بۈگۈنكى ئادەملەر تۈنۈگۈنكى ئادەملەر ئەمەس، ئەتىكى ئادەملەرمۇ بۈگۈنكى ئادەملەردەك بولمايدۇ. ئەتىكى ئادەملەردىن بولىمەن دەپ، بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرۇشنى ئويلىمايدىغان ئادەملەر ئاز بولسىمۇ، ئۇنى پەقەت كەلگۈسى بىر گىگانت ئوبراز تەرىقىسىدە تەسەۋۋۇر قىلىپ، شۇنداق بولۇشقا ئىنتىلىدىغان يۈزلىنىش ئوبيېكتىپ قىلىشقىلا بولىدۇكى، شۇ ھامانلا شۇ تەسەۋۋۇردىكى گىگانت كىشىلەرگە ئايلىنىۋالغىلى بولمايدۇ.

دانىشمەنلەر چۈجىنى كۈزدە ساناشنى تەشەببۇس قىلغاندا، كەلگۈسىدىكى ئىشلارنى ياخشى قىلىش ئۈچۈن، تۇرلۇك خام خىياللاردا بولماي، كۆز ئالدىدىكى ئىشلارنى ياخشى قىلىشقا ماھىر بولۇشنىمۇ كۆزدە تۇتىدۇ. مۇشۇنداق ئويلىغاندا، روشەنكى، تاكامۇل ئادەم ئۆتمۈشتىدىكى ئادەملەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، ھازىرقى زاماننىڭ تەلىپىدىكى ئىشلارنى كېلىشتۈرۈپ قىلالايدىغان لاياقەتلىك ئادەم، كەلگۈسىدىكى ئادەم بولسا، ئىدىيە، ئېتىقاد ۋە ھەرىكەتتە كەلگۈسىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئۇيغۇنلاشقان ئادەمدۇر. ئەمما، كەلگۈسى ئادەممۇ سىرلىق دۇنيا ئەمەس، كىشىلەر زامانىۋى ئادەملەرنىمۇ ئەنئەنىۋى ئادەملەر ئوبرازىنىڭ خاتىمىسى ۋە كەلگۈسى ئادەملەرنىڭ ئوبرازىنى نىشان قىلىپ قەدەم تاشلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكەن ھامان، كەلگۈسى ئادەملەرنىڭ زامانىۋى ئادەملەردىن ياتلىشىپ كېتىش ھادىسىسىمۇ كىشىلەر تۇيغۇسىدىن غايىب بولىدۇ. دېمىسىمۇ، ئارىمىزدىكىلەردىن ئۆتمۈشتە ياشاۋاتقانلار يوق، كەلگۈسىگە بېرىپ ياشاۋاتقانلارمۇ يوق. مۇشۇ زامان ھەقىقەتەن بىزنىڭ ھاياتىمىزنىڭ بىردىنبىر شەكلى.

دۇنيا مىقياسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دولقۇن كەبى بولۇۋاتقانىكەن، دۆلەت، مىللەت ياكى ھەربىر ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىرمۇنچە ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرگىمۇ مۇھتاج بولىدۇ. زامانىۋى ئادەم بولۇش ئەلۋەتتە دۇنيانىڭ ئىلغار مەدەنىيەت شەكىللىرى ۋە مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوبرازىنى يارقىنلاشتۇرۇشنى چەتكە قاقمايدۇ، ھەتتا قارشى ئالىدۇ. ئەمما، ئالدى بىلەن ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرنى ھەزىم قىلغۇدەك ئادەم بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرنى دۆلەتلەشتۈرۈش، مىللەتلەشتۈرۈش، سوتسىيالىزملاشتۇرۇش ئاساسىدا ئۆستۈرۈش كويىدا بولماي، ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپلا زامانىۋىلىشىشنىڭ باغچىسىغا كىرىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان بىلەن، بۇنداق زامانىۋىلاشتۇرۇش ئاخىرى بېرىپ، مۇئەللەق راۋاقتا چۈش كۆرگەندەك بىر نېمە بولۇپ قالىدۇ ياكى چەت ئەللەشتۈرۈش، ئەجنەبىيلەشتۈرۈش بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، زامانىۋىلاشتۇرۇشتا بىز ئالدى بىلەن، پىسخىك ئاجىزلىقلارنى تۈگىتىش ۋە فېئودالىزمنىڭ مەرەزلىرىنى چىقىرىپ تاشلاشنى تەكىتلەيمىز. ئەمما، زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، مىللىي

ن مەدەنىيەتلىك ئېتىقادىنى، مىللىي خاراكتېرىنى، مىللىي غورۇرنى ئۆستۈرۈپ بارالمىغانلىقى، لە ھەرگىز ئاتالمىش ئىمپورت زامانىۋىلاشتۇرۇشقا مىللىي روھنى سىڭدۈرۈشكە يەتمەيدۇ. ىي ئالاھىدىلىكى، يەنى بىر دۆلەت زامانىۋىلىشىشقا كېرەكلىك بولغان پەن-تېخنىكىنى چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈش، ئىلغار دۆلەتلەرنىڭ تونۇش ئۇسلۇبىنى، بولۇپمۇ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى، باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى ئەينەن كۆچۈرۈش، ماتېرىيال تۇرمۇش ئۇسۇلىنى، ھەتتا چەت ئەللىكلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تەقلىد قىلىپ ئىشلىتىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. لېكىن، باشقىلارنىڭ شەيئىلىرىدە ئۆزىنىڭ يېڭىلىقىغا ئۇيغۇن شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، تەرەققىياتنى تاپقان دۆلەتلەرگە قارىتا كىرمەكچى بولغان بۇنداق دۆلەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى مەغلۇب بولدى.

ئەمەلىيەتتە، شۇنداق ئەھۋالنى كۆرگەن ۋە زامانىۋىلىشىشقا قاراپ كېتىۋاتقان دۆلەتلەر ئىمپورت قىلىنمىش پەقەت زامانىۋىلىشىشنىڭ قاتتىق دېتاللىرىنى، بىر دۆلەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرگە جان كىرگۈزۈپ تۇرغۇچىدەك زامانىۋى پىسخىكا ئاساسى بولمىسا، ئىمپورت قىلىنغان زامانىۋى نەرسىلەرنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسى، ئىدىيىسى، پوزىتسىيىسى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلى زامانىۋىلىشىشقا قاراپ ئۆزگەرمىگەن بولسا، زامانىۋىلىشىشنىڭ مەغلۇب بولىدىغانلىقىنى ياكى غەيرىي نورمال تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. دېمەك، ئادەم زامانىۋىلاشمايدىكەن، ھەرقانداق مۇكەممەل تۈزۈم، باشقۇرۇش ئۇسۇلى، ئىلغار تېخنىكا بولغان تەقدىردىمۇ ئۇلارنىڭ قالاق پىسخىكىلىق كىشىلەرنىڭ قولىدا ۋەيران بولىدىغانلىقى ھازىرقى دۇنيانىڭ كۆپچىلىك مىللەتلىرىگە ئايان بولدى.

مۇشۇنداق ساۋاقلاردىن كېيىن، تەتقىقات ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىسىدا كىشىلەر دۆلەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى، ئاپپاراتلارنىڭ زامانىۋىلىشىشى، ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى بىرلىكتە باغلىنىشلىق بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۈچىدىن ئالغاندا، ئادەمنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئاپپاراتلارنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە دۆلەتنىڭ زامانىۋىلىشىشىنىڭ بويىچە تېزلىنىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. مۇشۇ بويىچە قارىغاندا، زامانىۋىلىشىش ھەم ئىدىيولوگىيە ساھەسىدىكى، ھەم ئىجتىمائىي ئىسلاھات مەسىلىسى بولۇپ، ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، زامانىۋىلىشىش ئادەمنىڭ پىسخىكىسىنىڭ مەدەنىيەت زامانىۋىلىشىشى بولىدۇ.

ئىنسانىيەت شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، زامانىۋى ئادەملەرنىڭ تۈرلۈك تۈزۈمدىكى دۆلەتلەردىكى يۈزلىنىشلىرىدىن قارىغاندا دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن، مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشمۇ پەرقلىق بولىدۇ. پىسخىكا خاراكتېر جەھەتتە، باشقىلار بىلەن بىرلا ئۆزگىرىپ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئوخشىمايدىغان تۈزۈمدىكى دۆلەتلەرنىڭ پەقەت زامانىۋىلىقنىڭ ئېنىقلانغان بولغان ئورتاق تەلەپلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ زامانىۋى ئادەملىرى ئۆلچىمىنى ئىلمىي تۈزۈپ چىقىشى، قوللىنىشى ئەمەلىيەتكە مۇۋاپىق ئېلىش.

ئىنسانىيەت ھازىر شۇ ھەقىقەتنى دۇنيادىكى تۈرلۈك ئەللەردە تۈرلۈك ئەمەلىيەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەرەققىي كۈچلۈك بولغان ئەللەرنىڭ ئالمىكىسى، ئىنسانىيەت ۋە داۋىد ئىسمىتلارنىڭ تەلىماتىدۇر. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، زامانىۋىلىشىشنىڭ تەرىپى كىشىلەرنىڭ روشەن جايلىرى، قىلىدۇرالايدىغان بىر قانچە ئەندىزە، شۇنداقلا مەلۇم ئومۇمىي بىلەن ھەرىكەت قىلالايدىغان ئىنسان خىل يۈزلىنىش بولۇشى، كېرەك. شەخسلەرنىڭ زامانىۋىلىقى ئوخشىمايدىغان شەكىل ۋە ئەندىزىلەردە

ئىپادىلىنىدىغان ئۆزگىرىش بولسا، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت پەزىلىتى بولۇپ، ھەرگىزمۇ نوقۇل بىر خىل ئۆزگىچىلىك ئەمەس. ئۇلار خۇسۇسىيەتلىك نۇقتىنەزەرنى ئاساس قىلىپ، زامانىۋى ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى ئون تۈرلۈك خاراكتېر بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

1. يېڭى ئىش-ئەھۋاللارنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. بۇ زامانىۋى ئادەملەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى يۈزلىنىشىدۇر.

2. ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى قوبۇل قىلىشقا تەييار تۇرىدۇ. يەنى ئۇلار يېڭى نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرمايدۇ. ھەرقانداق كىشىنىڭ يېڭىلىق يارىتىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

3. پىكىر يوللىرى مول، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولىدۇ. ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلىلەرگىلا ئەمەس، بەلكى ئەتراپىدىكى نەرسىلەرگە ۋە پۈتكۈل دۆلەتنىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ئۈستىدە پىكىر بايان قىلىدۇ. مەرتىۋىسى ئۆزىدىن ئۈستۈن ياكى تۆۋەن كىشىلەرنىڭ پىكىرلىرىنى بىردەك مۇستەقىل ئويلاپ كۆرىدۇ. ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئاڭلاشقا ماسلىشالايدۇ.

4. ۋاقىتقا چىڭ رىئايە قىلىدۇ. رىئاللىققا ۋە كەلگۈسىگە يۈزلىنىدۇ.

5. ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىگە تولۇق ئىشىنىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە ئىنسانىيەت كۈچلۈك بولىدۇ. ئادەمنىڭ مۇھىتنى ئۆزگەرتەلەيدىغانلىقىغا ۋە ئۇنىڭ قۇلى بولۇپ قالمايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئۆزىدىن كۈچلۈكلەرنىڭ مونوپوللىقىغا ئۇچرىمايدۇ. خىزمەتلەردە ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇش ئىستىكىدە بولىدۇ.

6. ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانى بولىدۇ. ھەرقانداق ئىش يۈز بېرىشتىن ئاۋۋال شۇ ئىشنىڭ كەلگۈسى ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلەيدۇ. پىلانسىزلىق بىلەن قارىغۇلارچە ئىش قىلمايدۇ.

7. گېپىدە تۇرىدۇ. باشقا كىشىلەرگىمۇ ئىشىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ غورۇرىغا ھۆرمەت قىلىدۇ، ئادەمنى ئەتىۋارلايدۇ.

8. بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدۇ. كاجلىق قىلمايدۇ، خام خىيال ۋە تەلۋىلىكلەرگە سەل قارىمايدۇ. يېڭى بىلىم ئىگىلەيدىغان بىلىم ساھەسى ئۈستىدە ئىزدىنىدۇ.

9. ماتېرىيالنى ئەھمىيەتلىك تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە كىشىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرىدىغان ئۈنۈملۈك ۋە پايدىلىق ۋاسىتە دەپ قاراپ، ماتېرىيال ئىشلىرى ۋە كەسپىي ئىشلىرىدا غايە بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ماتېرىيالغا ئەھلى قاراشنى ۋە ئۇنى ۋەيران قىلىشنى مىللىي مەسئۇلىيەتسىزلىك ۋە جىنايەت ھېسابلايدۇ.

10. ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلىدۇ. ھۈنەر-سەنئەتنى مەلىكىلىك دەرىجىدە ئىگىلەشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەككە ۋە ئۆز كەسپىگە مۇناسىۋەتلىك قانۇنىيەتلەرنى بىلىشكە ئاكتىپ ئىنتىلىدۇ.

ئۇلاردا يەنە ئۈمىدۋار بولۇش، ۋە ئەمەلىيەتچىلىك قىلالايدىغانلىقتەك پەزىلەتلەرمۇ بولىدۇ.

ئامېرىكا ھارۋارد داشۆسىنىڭ خەلقئارا ئىشلار تەتقىقات مەركىزىمۇ ناھايىتى كۆپ تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق زامانىۋى ئادەملەرنىڭ ئون تۈرلۈك خاراكتېرىنى ئوتتۇرىغا

قويغان، ئۇنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىقىدەك ئىككى ئالىمنىڭ قارىشىغا يېقىن كېلىدۇ. پارتىيىمىز بۇ مەسىلىنى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويدى. «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى قائىدىسى توغرىسىدا قارار»دا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالايدىغان، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان سوتسىيالىستىك پۇقرالارنى يېتىشتۈرۈپ، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئىدىيىۋى — ئەخلاق ساپاسى ۋە پەن — مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، پارتىيىمىز ئادەمنىڭ ئىقتىدار ۋە پەزىلەت قۇرۇلۇشىنى مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئالدىنقى ئورنىغا قويغان.

ھازىر جەمئىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئىككى چوڭ ئۆزگىرىشكە دۇچ كەلمەكتە. بىرى، دۇنيادىكى تېخنىكا ئىنقىلابى، ئۇچۇر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، پەن — مەدەنىيەتتە ئەدەبىيات — سەنئەت ۋە ئادەملەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىدا بىر قەدەر زور ئۆزگىرىش بولۇۋاتىدۇ؛ يەنە بىرى، ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش فاكتورىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلاندۇرۇلۇشى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىدىيىلىرىنى يېڭىلاۋاتىدۇ ۋە بىر تۈركۈم يېڭى ئادەملەرنى يېتىشتۈرۈۋاتىدۇ. روشەنكى، زامانىۋى ئادەملەرنىڭ پەزىلىتى مۇشۇ ئىككى خىل يۈزلىنىش بىلەن باغلىنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا ئاساسەن. بىزدىكى سوتسىيالىستىك زامانىۋى ئادەملەرنىڭ ئاساسلىق خاراكتېرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

1. زامانىۋى ئادەملەر شەخسىي، كوللېكتىپ ۋە دۆلەتنى زىچ بىرلەشتۈرگەن بولىدۇ، ئۇلار دۆلەت مەنپەئىتى ۋە كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا، ئۆز مەنپەئىتىنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويىدۇ، ئۆز كۈچىگە چوڭ تارتمايدۇ. ئۇلاردا ئىنتىزامچانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىپچىلىق روھى بولىدۇ، ئۇلار تارمەھكەمچىلىككە بېرىلمەيدىغان، ھەتتا پارتىيىمىزنىڭ سىياسەتلىرىگە باھانە تېپىپ تاقابىل تۇرىدىغان ئىللەتلەردىن خالىي بولىدۇ.

2. زامانىۋى ئادەملەرنىڭ پەزىلىتىدە ۋەدىگە ۋاپا قىلىش، ئاددىي — ساددىلىق، كەمتەرلىك، سەمىمىيلىك، ۋىجدانلىق، نومۇسچانلىق، راستچىللىق، ئاجىز — مەجرۇھ، غېرىب — غۇرۋالارنى قوغدايدىغان مەردانىلىق، ئىشچانلىق، باتۇرلۇق، جاپاغا باش ئەگمەسلىك، مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ كۈرەش قىلىشتەك ئېسىل پەزىلەتلەرنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

3. زامانىۋى ئادەملەرنىڭ نەزەرىدە ھەم تارىخ بولىدۇ، ھەم رېئاللىق بولىدۇ. كەلگۈسى تېخىمۇ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ زېمىنىدىكى تارىخىي ۋەزىپىسىنى چۈشىنىدۇ. كۈچلۈك ئىجتىمائىي جاۋابكارلىق ۋە مەجبۇرىيەت بىلەن ياشايدۇ. شۇڭا، جەمئىيەتنىڭ مۇقىم ھەم ئامانلىقىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. كونا ئادەتلەر ئۈستىدە سەركەشلىك قىلمايدۇ، ھەممىدە ئالدىغا قارايدۇ.

4. يېڭىچە شەيئىلەرگە ۋە يېڭى شەيئىلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغان يول ئېچىپ مېڭىش، ئىلگىرىلەش، يېڭىلىق يارىتىشقا قارىتا قۇچاق ئېچىش پوزىتسىيىسىدە بولىدۇ.

جتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا، تولۇق ئىدىيىۋى تەييارلىقلاردا بولىدۇ، ھەمدە ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن ياكى كۈتۈلمىگەندە كۆرۈلگەن ۋەقەلەردىن چۆچۈپ كەتمەيدۇ. ھەرقانداق شامال چىقىشىدىن قەتئىينەزەر، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىدا چىڭ تۇرىدۇ.

5. ئۆزىگە ئىشىنىدۇ. ئەركىنلىككە ئىنتىلىش ۋە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئېڭى كۈچلۈك بولىدۇ. پسىخىك جەھەتتە باشقىلارغا بېقىنمايدۇ ياكى يۆلىنىۋالمايدۇ، مۇستەقىل ئادەملىك ئىززەت نەپسى بولىدۇ، لېقىنىپ خۇشامەت قىلىشنى ۋە ياكى باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىنى ئەپسەندە قىلىپ، خۇشامەت تاما قىلىشنى ئادەمگە رەزىللىكتىن چىققان، ئەخلاقتا يات ئىش دەپ بىلىدۇ. تۈرلۈك قىسمەتلەرنىڭ شەخسكە ۋە جەمئىيەتكە بولغان بېسىمىنى بىپەرۋالىقتىن ھەزەر قىلىپ، كۈتۈلمىگەن بەختسىزلىكنى كۆرەش بىلەن يېڭىشقا تىرىشىدۇ.

6. خەلقنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى قىياپىتىنى دۆلەتنىڭ مۇھىم بايلىقى دەپ قاراپ، مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كۈچىنى مەدەنىيەت تارىخىغا، ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەدەنىي مىراسلىرىغا ھۆرمەت قىلىدۇ. شۇ تۈپەيلىدىن بىلىملىككە تەشنالىق بىلەن قارايدۇ ۋە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كۆپلىگەن بىلىملەرنىڭ بارلىقىنى ئۆگىنىش ئىستىكى بىلەن ئۆمۈرۋايەت ئىجتىھات قىلىدىغانلىقىنى تىلەك قىلىپ توختاپ قالمايدۇ. نامرات ھەم مەدەنىيەتتە توۋەن ھالەتتە تۇرۇۋاتقان بىغەم يۈرۈشنى روھىي چۈشكۈنلۈك دەپ ھېسابلاپ، ھەر قاچان جانپىدالىق بىلەن ئۆگىنىدۇ، زامانىۋى بىلىملەرنى ئۆگىنىش يولىدىن قايتمايدۇ. بىلىمگە ۋە ئىقتىدارلىقلارغا ھۆرمەت قىلىدۇ. ئىلىم-پەن ئىچىپ بەرگەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەر بويىچە ئىش قىلىدۇ.

7. كىشىلەرگە باراۋەر ۋە ئادىل مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئۇقابەتلەرگە باراۋەرلىكنىڭ ئەھمىيىتى ۋە مەرتىۋىسى بىلەن قاتنىشىدۇ. ئىشچىلارنىڭ جىسمانىي غەيرىتى ۋە ئىمكان ئىسسەپ تۇرغان دېھقانلارنىڭ پىشانە تەرى، تەرتىپنى قوغداش ئۈچۈن سەپكە ئاتلانغان ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلاپ، ھوقۇق كۈچىگە، ئۇرۇن مەرتىۋىسىگە قاراپ تەبىقە ئايرىشنى ۋە جەمئىيەتتىكى ئايرىمچىلىقنى تەقسىم قىلىشنى پەس كۆرىدۇ. باشقىلارنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا پايدا ئالىدىغان شەخسىيەتچىلىككە ۋە ئەمگەكچىلەرنى بوزەك قىلىدىغان كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىدۇ.

8. زامانىۋى ئادەملەردە ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بولىدۇ. ئادەملەرنى ئەتىۋارلايدۇ، قەدىرلەيدۇ. باشقىلارغا كۆڭۈل بۆلىدۇ. «باشقىلار مەن ئۈچۈن، مەن باشقىلار ئۈچۈن» دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ بېشىغا كەلگەن چىقىشقانلىقتا جاپاكەشلەرگە ياردەم قىلىدۇ ۋە ھەققانىي تەرەپتە تۇرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتىنى سۆيۈشنى ھەقىقەتنى سۆيۈش دەپ بىلىدۇ.

9. خەلققا راۋاجلىق ئالىپ ئاشتۇرۇش ئىدىيىسىدە بولىدۇ. ھەرقانداق ئادەم بىلەن بېرىشىپ-كېلىشەلەيدۇ ۋە ئۆزىنىڭكىدىن تەرەپلىك، ئىنباۋەت، ئۆچ-ئۇۋال ئالمايدۇ. ئالدىراپ، باشقىلارنى ئەيىبلىمەيدۇ. باشقىلارنىڭ ئۇتۇقلىرىغا ئىچى يامانلىق قىلىپ ھەسەت قىلمايدۇ. خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا، ئاۋانكارلىقنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا جۈرئەت قىلىدۇ. مىللىيەتچىلىك، گېگەمونىزم ۋە ئاۋانتۇرىزمنىڭ ئىجتىمائىي قائىدىنى بۇزىدىغان ئەخلاقسىزلىق دەپ بىلىدۇ.

[illegible] يۈكسەك دېموكراتىيە ئېڭى [illegible] قارشى تۇرغۇچىلىق ئىقتىدارى بولۇشى، [illegible] قارىغۇلارچە
چوقۇنمايدىغان، ئۆزلىكىنىڭ تەقدىرىنى [illegible] باشقىلارغا بېقىنىپ [illegible]
ئۆزىنىڭكىدىن ئايرىلىپ [illegible] كەچمەيدىغان، قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانمايدىغان، قانۇن بويىچە [illegible]
يۇقىرى [illegible] بىر [illegible] شۇڭا [illegible] ئەخلاقىنى [illegible]
مۇناسىۋەتلىك [illegible] قانۇنلارغا [illegible]

[illegible] تەجرىبە [illegible] ھەممىسى [illegible] ئادالەت [illegible]
[illegible] ئالماپتۇ [illegible] تا [illegible]
تا [illegible] قاچان [illegible] پاراشقا [illegible]

12. ئۇلۇغۋار غايە ۋە ئىرادە [illegible]
قوۋۋەت [illegible]

[illegible] زامانىۋى [illegible] ئادەملەرنىڭ پەزىلىتى [illegible] ئادەمنىڭ [illegible]
[illegible] زامانىۋى [illegible]
تۇرمۇش [illegible] ئۇلارنىڭ [illegible] تەرەققىيات [illegible]
[illegible] بولىدۇ [illegible] تارىخ [illegible] قىلىش [illegible]
ئەمەلىيەت [illegible] دۇنيا [illegible] چوڭقۇر [illegible]
بىلىم [illegible] زامانىۋى [illegible] قاشالىق [illegible]
زامانىۋى ئادەملەرنىڭ پەزىلىتىگە توغرا كەلمەيدۇ.

پۈتكۈل ئىنسانلار دۇنياسىنى نەزەردە تۇتقاندا، زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ [illegible]
دۆلەتلەردە زامانىۋى ئادەملەر [illegible] ئۇلار [illegible] ئىنسانلار [illegible] قىلغان [illegible]
تېخنىكا [illegible] تولۇق [illegible] تەرەققىيات [illegible]
كۈچ بىلەن [illegible] تۇرمۇش [illegible] قاراپ [illegible] تەرەققىي
تاپقان دۆلەتلەردە [illegible] تېخنىكىسى [illegible] تۈرتكە بولۇپ [illegible]
بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەنئەنىۋى سانائەتنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقىپ، «ئۈچىنچى
دولقۇن» دېگەن [illegible] بىر دەۋرنى شەكىللەندۈرۈۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغان ئەللەردە
ئاچارچىلىق، ئۇرۇش، ۋابا ۋە ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر [illegible]
[illegible] تەرەققىي [illegible] دۆلەتلەر [illegible]
[illegible] چوڭ [illegible] دۆلەت [illegible]
[illegible] تۇرمۇش [illegible] بولىدۇ
[illegible] كۆرگىلى بولىدۇ [illegible] دۇنيادا [illegible] ئادەملەرنىڭ [illegible] تەرەققىيات [illegible]
خىللىق پەيدا بولىدۇ. ئەمما، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، تۇرمۇش [illegible]
[illegible] ھەرقايسى
ئەللەرنىڭ زامانىۋى ئادەملەر [illegible]
[illegible] كۈچ [illegible]
[illegible] زامانىۋى ئادەملەرنىڭ [illegible]
ھەر بىر [illegible] كۈچكە [illegible] دۆلەت [illegible]

جاپالاردىكى زامانىۋى ئادەملەردىمۇ كۆپ خىللىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما ئالىملارنىڭ قارىشىچە، زامانىۋى ئادەملەرنىڭ تەرەققىياتىدا كۆپ خىللىق ئۆسۈپ بارغان بىلەن، تۈرلۈك ئىقلىملاردا ياشاۋاتقان زامانىۋى ئادەملەرنىڭ تەرەققىياتىدا بىر خىل ئورتاقلىق بار، ئۇ بولسىمۇ ئىجادىيلىقتۇر. بۇ خىل ئورتاقلىق بونىگەدىن كېيىنمۇ تۈرلۈك زامانىۋى ئادەملەرنىڭ ئورتاق ماھىيىتى بولۇپ قېلىۋەردى. زامانىۋى ئادەملەرنىڭ ئۆز جايلىرىدا ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدا تەسىرلىك ئادەملەرگە ئايلىنىشى ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ ئورتاقلىقنى قانچىلىك ئۈستۈرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، مەيلى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز، بىلىپ ياكى بىلمەي، پاراسەتنى بوغۇش، مۇستەقىل ئىجادىيلىقنى ھالاكەتكە ئۇچرىتىش ھەرقانداق دۆلەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، تەدرىجىي ئىلگىرىلەشنىڭ مېخانىزمىنى تاشلىۋەتكەنلىك بولىدۇ. شەخسىي ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھاياتنىڭ قىممىتىنى دەپنە قىلىۋېتىپ، ئىسكىلىت گەۋدىسىنى ساقلاپ قېلىش بولىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك زامانىۋى ئادەملەرنىڭ شەرتلىرىنى ئۆزىمىزدە ھازىرلاش جەريانىدا، ئىجادىيلىقنى گەۋدىلەندۈرۈش ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشنى ناھايىتى بەك قەدىرلىشىمىز كېرەك!

يۇقىرىقى تەھلىللىرىمىزدە، بىز تەكىتلىگەن ـ ئەتە تەربىيىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي ساپانى چۆرىدەپ بارىدىغان بارلىق تەرەپلىرىنى ئەمەلىيەتكە ئېلىپ، سوتسىيالىستىك جۇڭگودا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئادەم ئىقتىدارىنى بېرىپ باغلاش، ئادەملەرنى ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق سوتسىيالىزمنىڭ مەقسىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى كۆزدە تۇتىمىز. بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ماركسىزمدىكى ئىبارە ـ ئېيتقاندىكى ئىدىيىنى ئۆزگەرتىدۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، شەخسلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىشىنىمۇ ئۇلۇغلىغانلىقىمىزدىن ئۇچۇن، تەربىيىلەنگۈچىلەرنىڭ ئالدى بىلەن ئۆز ئىقتىدارلىرىنى ئۈستۈرۈپ ئاتۇرلۇق بىلەن تونۇتۇش ئېلىپ بېرىشنى، ئاندىن ھازىرقى ئۆزىنى ئىزدىگەن ئىجادىيلەردىن مۇدا ئىلمەتتە تونۇشتۇرۇشنى ئەزەردىن ئاساسەن قىلمايمىز. ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئارقىلىق ئادۇنقىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات تېخىمۇ تولۇق بولۇشى ئۈچۈن جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەر بىر ئەزاسىنى جەمئىيەتنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن پېشقەدەم ئاجىز ئىقتىدارلارغا ياكى چىڭ ئىلمىي مەنىۋىلىككە باش ئەگمەستىن، سوتسىيالىزمنىڭ مەقسىتىنى بىلىپ ئۆزىمىزنى تەربىيىلەپ ھەمدە دۇنياغا يۈزلىنىدىغان جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك ئادەملىرىدىن بولۇشىمىزنى ھاياتىمىزنىڭ شەرتى قىلىشىمىز ئەلۋەتتە!

مانا بۇ بىزدىكى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيىتىمىزنى ھۆرمەتلىگەن قىلىنغان ئەقىدە.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

مەھەممەت ئېلى تۇردى

ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، قانداق بىر يېڭى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئورناتقاندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەڭ يۇقىرى چەكتە تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ؟ دېگەن بىر ئۆتكۈر مەسىلە بىزنىڭ ئالدىمىزغا جىددىي ھالدا قويۇلدى. پارتىيىنىڭ مەملىكەتلىك 14 ـ قۇرۇلتىيى دۆلىتىمىزنىڭ 14 يىللىق ئىسلاھات نەتىجىسى ۋە دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى ئورنىتىشنىڭ ستراتېگىيىلىك ھەل قىلغۇچ تەدبىرىنى بەلگىلىدى. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەلپىنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە سىياسەت، شۇنداقلا پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بېرى سوتسىيالىستىك ئىقتىساد نەزەرىيىسى جەھەتتە قىلىنغان 2 ـ قېتىملىق بۆسۈش.

دۆلىتىمىزدە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ مەركىزى پىلان بىلەن بازارنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى بولۇپ، ئىلگىرى بىز پەقەت پىلاننىڭ ئاكتىپ رولىنى ۋە بازارنىڭ پاسسىپ رولىنىلا كۆردۇق، ئەمما پىلان تۈزۈلمىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغىدىغان تەرىپىنى ھەم بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى كۆرەلمىدۇق، تېخىمۇ مۇھىمى، پىلان بىلەن بازارنىڭ ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمدە ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئىككى خىل ئىقتىسادىي ۋاسىتە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمىدۇق. يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1992 ـ يىلى ئەتىيازدا جەنۇبتىكى سەپىرىدە قىلغان سۆزىدە: «پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىزم دېگەنلىك ئەمەس، كاپىتالىزمدىمۇ پىلان بار؛ بازار ئىگىلىكى كاپىتالىزم دېگەنلىك ئەمەس، سوتسىيالىزمدىمۇ بازار بار، پىلان بىلەن بازارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادىي ۋاسىتە»، «پىلاننىڭ كۆپرەك بولۇشى ياكى بازارنىڭ كۆپرەك بولۇشى سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ئەمەس» دېگەن مۇكەممەل بىر ئىلمىي ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ھۆكۈم بازار ئىگىلىكى بىلەن پىلانلىق ئىگىلىكنى جەمئىيەتنىڭ تۈپ تۈزۈمىگە مەنسۇپ دەپ قارايدىغان ئىدىيىۋى قاتماللىقنى تۈپ

ماتىمىزدىن چىقىرىپ تاشلاپ، پىلان بىلەن بازارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدىكى تونۇشىمىزدا يېڭىدىن زور بۆسۈش ھاسىل قىلدى.

بىر ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۇتۇقلۇق ياكى مەغلۇبىيەتلىك بولغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولغان ـ بولمىغانلىقى، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولغان ـ بولمىغانلىقى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ـ بولمىغانلىقى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تولۇق ئازاد قىلىپ، كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئورۇنلار ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى، ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشى، دۆلەتنىڭ بايلىقىنى ئاشۇرۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھازىرقى زامان ماددىي ئاساسقا ئىگە سوتسىيالىستىك كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇپ چىقىشنىڭ ئېھتىياجى. بۇ خىل ئېھتىياج ۋە زۆرۈرىيەتنى تۆۋەندىكى ئامىللار بەلگىلىگەن دەپ قارايمەن:

1. دۆلىتىمىزدە بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىشنىڭ ئېھتىياجى. يولداش جاڭ زېمىن پارتىيىمىزنىڭ 14 ـ قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ: «سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ... ئورتاق بېيىشقا يېتىش» دەپ كۆرسەتتى. دۆلىتىمىزنىڭ ئۆتكەنكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى 50 ـ يىللاردىكى مەھسۇلات ئىگىلىكىنىڭ تەلىپى بويىچە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسى ـ پىلان، بولۇپمۇ بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان، پىلاندىن پايدىلىنىش بازارنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلگەن. ئۇزۇندىن بېرى دۆلىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بۇ خىل نامۇۋاپىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تەرەققىي قىلالماي قالماي، بەلكى زور دەرىجىدە بوغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇ ھال كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى قاتماللىقىنى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ئايرىلىپ كېتىشىنى، ئىقتىسادىي ھاياتىي كۈچنىڭ كەملىكىنى، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھاسىل قىلىش سۈرئىتىنىڭ ناھايىتى ئاستا بولۇشىنى، تەبىئىي بايلىق مەنبەسىدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. دۆلىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي ئاساسى بىر قەدەر ئاجىز، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر قالاق بولغان ئەھۋالدا، ئۇ خىل تۈزۈلمە دۆلىتىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئاز بولمىغان قىيىنچىلىق ۋە ئاپەت ئېلىپ كەلدى. مانا بۇ ئەھۋاللار ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بەلگىلىدى. ئەگەر بىز ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي

تۈزۈلمىدە يەنىلا چىڭ تۇرىدىغان بولساق، ئىسلاھاتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. پەقەت بازار ئىگىلىكىنىڭ ھەرىكەت فورماتسىيىسىگە تايانغاندىلا، ئاندىن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتا، قانداق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە ھەرىكەت فورماتسىيىسىنى قوللىنىش، قانداق كونكرېت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات ئۇسۇلىنى قوللىنىش مەسىلىسىدە، ئەلۋەتتە دۆلىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە ئىقتىسادىي ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىش كېرەك. يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتنىڭ كونكرېت ئىشقا ئېشىش شەكلى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئاندىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئازاد قىلىشقا پايدىلىق بولغان، دۆلىتىمىزنىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەت شەكلىنى تۇرغۇزغىلى بولىدۇ. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرغىلى، خەلقنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

2. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش ماددىي مەنپەئەتنى ئاساس قىلغان دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرارا مەنپەئەت تەقسىماتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىشنىڭ ئېھتىياجى. ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى دۆلەت ئىچى ياكى شەخسلەرارا مەنپەئەتكە بۆلۈنۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەنپەئەت ئاساسىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ ئاساسىنى قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ماددىي مەنپەئەت ئاساسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىز سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەكشى بولمىغان، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، پىلان ۋە بازاردىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىقتىسادىي ۋاسىتىدىن ئورتاق پايدىلانغاندىلا، ئاندىن ھەر قايسى ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ مەنپەئەتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى، ئىجتىمائىي تەقسىماتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەت ۋە ئىش تەقسىماتى بازارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەت ۋە ئىش تەقسىماتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، پىلان ۋە بازار ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي تەقسىماتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ كاپالىتى. ئۇلار (يۇقىرىدىكى ئىككى خىل شەرت ۋە ئىككى خىل ۋاسىتە) بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا بازار ۋاسىتىسىدىن پايدىلىنىشنىڭ شەرت-شارائىتى ئوبيېكتىپ ھالدا مەۋجۇت. شۇڭا، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى يولغا قويماي بولمايدۇ.

3. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. تاۋار ئىگىلىكى

بىلەن باھا ئىگىلىكىدە بېكىتىلگەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇلار ئىزچىل ئاشۇرۇلدى، بولۇپمۇ تاۋار ئىگىلىكى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەمەلىيىتى، تۇرمۇشقا يۈزلىنىپ ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەرتلىك ئاساسى بازار ئىگىلىكى بولغان تاۋار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ تۈپ بەلگىسى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى.

بازار ئىگىلىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى جەمئىيەتتە ئالدى بىلەن قوللىنىلغان ئىقتىسادىي ۋاسىتە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇن مۇددەت كىشىلەر دائىم بازار ئىگىلىكىنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە باغلاپ قويۇپ كەلدى. ئەمەلىيەتتە بازار ئىگىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ مەنبەسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئەمەس، بەلكى ئۇ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. پەقەت ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكى مەيلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئۇل قىلغان ياكى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئۇل قىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بازار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ ھەرىكەت فورمىسىدىن ئايرىلالمايدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئىجتىمائىيلاشقان ۋە بازار كۆلىمى خەلقئارالاشقان. بىز سوتسىيالىزم شارائىتىدا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئېتىراپ قىلغانىكەنمىز، ئۇنداقتا تاۋار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش بازار ئىگىلىكىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بارغان 10 نەچچە يىل مابەينىدە بىز تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور تەرەققىياتقا ئېرىشتۇق. شۇنداقلا بىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىمىز بارغانسېرى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ توسالغۇسىغا ئايلىنىپ، ئۇ يېڭى ئەھۋاللارغا ماسلىشالمايلا قالماي، بەلكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا ئايلىنىپ قالدى.

ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش كارخانىلارنى بازارغا يۈزلەندۈرۈشنىڭ ئېھتىياجى، دۆلەت ئىگىلىكنى باشقۇرۇشتا، بىۋاسىتە باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىشتىن ۋاسىتىلىق باشقۇرۇشنى ئاساس قىلىشقا ئۆتۈشنىڭ شارائىتى. بازار مېخانىزمى مىكرو جەھەتتىكى جانلاندۇرۇش ۋە ماكرو جەھەتتە باشقۇرۇشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى بولىدۇ. بىز سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانىكەنمىز، ئۇنداقتا مۇكەممەل بولغان بازار شارائىتى بولۇشى كېرەك. چۈنكى ساغلام بولغان بازار سىستېمىسى كارخانىلارنى جانلاندۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم تاشقى شارائىتى، شۇنداقلا كارخانىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش مۇھىتى، ھەم كارخانا ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇكەممەل بولغان بازار ۋە بازار سىستېمىسى كارخانىلارنىڭ رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دۆلىتىمىزدىكى كونا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ تۈپ يېتەرسىزلىكىنىڭ بىرى شۇ بولدىكى، ئۇ بازار ۋە سىستېمىسىنىڭ رولىنى ئىنكار قىلدى، كارخانىلارنىڭ رىقابەت ئىقتىدارىنى

بوغۇپ قويۇپ، كارخانىلارغا كىرىزىس تۈيغۇسى ۋە بېسىم ئېلىپ كەلمىدى. بۇ كارخانا ھەرىكىتىنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى، جانلىقلىقىنىڭ كەم بولۇشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشتا كارخانىلارنى بازارغا يۈزلەندۈرۈپ، ئۇنى رىقابەت جەريانىدا ھاياتلىق ۋە تەرەققىياتقا ئىگە قىلىدۇ. كارخانىلارنى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى ياخشىلاپ، تىرىشىپ تەننەرقىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش يۆنىلىشىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق تەڭشەش، ئېھتىياجغا ئۇيغۇن بولغان مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇكەممەل بولغان بازار سىستېمىسى كارخانىلارنىڭ پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان شارائىتى. كارخانا پايدىسى كارخانا كىرىمىنىڭ تەننەرق بىلەن باج، چىقىم تۆلىگەندىن كېيىنكى ئاشقان قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كارخانا پايدىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى كارخانا ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات باھاسى بىلەن، شۇنداقلا كىرگۈزگەن ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بازار ۋە بازار سىستېمىسى ساغلام بولمىغان ئەھۋالدا، مەھسۇلات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى قانۇنسىز ھالدا بازاردا مۇئامىلە قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ باھاسىمۇ قانۇنسىز ھالدا قىممەت قانۇنىيىتى بويىچە شەكىللەنمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، پايدا كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەتىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەسلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. كارخانىلارنىڭ پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشىمۇ قىيىن بولىدۇ. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ئورنىتىلغان، بازار سىستېمىسى ساغلاملاشقان شارائىتتا، باھادىن كەلگەن نامۇۋاپىق ئامىللارنى چىقىرىپ تاشلىغىلى بولىدۇ؛ كارخانىلارمۇ پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان شارائىتقا ئىگە بولىدۇ.

5. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش كۈنسېرى خەلقئارالىشىۋاتقان دۇنياۋى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىشنىڭ ئېھتىياجى. نۆۋەتتىكى خەلقئارا ئىقتىساد بولسا بازار ئىقتىسادىدۇر. دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى خەلقئارالىشىشقا يۈزلەنگەن بولۇپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىكى خەلقئارا رىقابەت جەريانىدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلماقتا. دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى خەلقئارا ئىقتىسادنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق ناھايىتى زور. خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن. شۇڭا، دۆلىتىمىزنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئېچىۋېتىشنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، كارخانىلارنى خەلقئارا بازارغا يۈزلەندۈرۈپ، خەلقئارا بازار رىقابىتىگە قاتنىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، دۇنيا بازىرىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان بىر قاتار پرىنسىپلارغا ھۆرمەت قىلىشىمىز كېرەك. كارخانىلار پەقەت بازار ئىگىلىكى پرىنسىپى بويىچە قۇرۇلغان ۋە باشقۇرۇلغاندىلا، ئاندىن خەلقئارا بازار رىقابىتىگە قاتنىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ. بازار ئىگىلىكى - ئومۇمىيلىق، سوتسىيالىزم - ئالاھىدىلىك؛ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بولسا ئومۇمىيلىق بىلەن ئالاھىدىلىكنىڭ بىرلىكى. بازار ئىگىلىكىدە «كاپىتالىزم» ياكى «سوتسىيالىزم» دېگەن خۇسۇسىيەت بولمايدۇ. ئۇ بىر-

ئىقتىسادنى ۋاسىتە، خالاس. نۆۋەتتە، هازىرقى زاماندىكى ئىجتىمائىيلاشقان ئىرىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىلغار ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى ۋە ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىش، كاپىتالىزمنىڭ نەرسىلىرىگە قارىتا ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنىڭدىن توغرا پايدىلىنىش سىياسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ كاپىتالىزمنىڭ «ماتېرىيالى» دىن پايدىلىنىپ، سوتسىيالىزمنىڭ «بىناسى»نى قۇرۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر. سوتسىيالىزم ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بارلىق مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى دادىللىق بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن كاپىتالىزمدىنمۇ يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ۋە كاپىتالىزمنىڭكىدىن يۇقىرى ئەۋزەللىككە ئىگە بولالايدۇ. نۆۋەتتە دۆلىتىمىز ئوبيېكتىپ ھالدا كاپىتالىزم ياراتقان بارلىق ئىلغار نەرسىلەرگە موھتاج، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ پايدىلىق نەرسىلىرىنى قانداق قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش بىز ئۈچۈن بىر سەنئەت. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئالدى بىلەن دۇنياۋى بازارغا كىرىشىمىز، خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇسابىقىسىگە قاتنىشىشىمىز كېرەك. بۇ بىزدىن ئىقتىسادىي تۈزۈلمە جەھەتتە هازىرقى زامان جەمئىيىتىگە ئورتاق بولغان ئىقتىسادىي ۋاسىتىدىن پايدىلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئورتاق بولغان ئىقتىسادىي ۋاسىتە دەل ــ بازاردۇر. دۆلىتىمىز بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورناتقاندىلا، ئاندىن خەلقئارا بازارغا كىرەلەيدۇ. خەلقئارا ئىش تەقسىماتىغا قاتنىشالايدۇ. بازار قانۇنىيىتىنى تونۇش، بازار قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا رىقابەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولالايدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنىڭ تەلىپى. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى بولسا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇش بولسا بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ زۆرۈر يولىدۇر.

ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا

ئالىم قادىر، ئەركىن ئابدۇراخمان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ قانداق ھادىسە ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش - تىكى سەۋەبلىرى، جىنايەت ئۆتكۈزۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

80 - يىللاردىن، بولۇپمۇ يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، دۇنيا بويىچە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى داۋاملىق ئۆرلىمەكتە. ئادەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىكى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭكىدىن ئۈستۈن بولماقتا.

ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەبىئىي شارائىتلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، كىشىلەرنىڭ جىسمانىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتلەردىن ئۆسۈپ يېتىلىش ئەھۋالىمۇ مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىق بولىدۇ. شۇڭا ھەرقايسى دۆلەتلەردە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ياش چەكلىمىسىگە قويۇلغان ئۆلچەممۇ ئوخشاش ئەمەس. دۆلىتىمىزدە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ياش چەكلىمىسى توغرىلىق بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم يوق. ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ نىزامنامىسىدە 14 ياشتىن 28 ياشقىچە بولغانلارنىڭ ياشلار ھېسابلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن، جىنايى ئىشلار قانۇنىدا 18 ياشتىن ئاشقانلارنىڭ بالاغەتكە يەتكەنلەر ھېسابلىنىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئەمەلىيىتىگە دائىرما تەبرىيا للار 15 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان دەۋر ئاسانلا جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان خەتەرلىك باسقۇچ بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشى ئۇلارنىڭ شۇ باسقۇچتىكى فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇلارنىڭ پسىخىكىسىدىكى ناچار ئامىللار بىلەن سىرتقى مۇھىتتىكى ناچار ئامىللار ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئالايلۇق، شىنجاڭ رايونىنىڭ نۆۋەتتىكى ستاتىستىكا ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ ماڭغان.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، باشقۇنچىلىق قىلىش، نەشە چېكىش، باسقۇنچىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش، ئالدامچىلىق قىلىش قاتارلىق جىنايەتلەر ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ. جىنايەتچىلەرنىڭ سانى ئاشقان.

1991-يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدىلا، ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي - قانۇن ئورگانلىرى جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق شەھۋانىيلىققا بېرىلىش، زەھەرلىك چېكىملىك ئىستېمال قىلىش، قىمار ئويناش قاتارلىق «ئالتە خىل زىيانلىق قىلمىش»قا دائىر بىر قىسىم ئەنزىلەرنى پاش قىلغان. بۇ ئەنزىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ياش - ئۆسمۈرلەر سادىر قىلغان. بىز 1 مىليارد 115 مىليون ئاھالىگە ئىگە چوڭ دۆلەت. ئاھالىلەرنىڭ ياش قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، ياش دۆلەت دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. 30 ياشتىن تۆۋەن كىشىلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 60 پىرسەنت ئەتراپىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇن يىللىق قالايمىقانچىلىق ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە زور زىيان يەتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىپادىسى ياخشى بولدى.

بىز دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزمچىلارمىز. ئەلۋەتتە، ياخشى تەرەپنى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ساقلانغان مەسىلىلەرنى، بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. ئەمما بەزى كىشىلەر ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مەسىلىسىنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراۋاتىدۇ. بۇ ئىنتايىن خاتا قاراش، كۆپچىلىككە ئايانكى، جىنايەت بىر خىل تارىخىي ھادىسە. ماركسىزمنىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك پەيدا بولغاندىن كېيىن، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ يەنە سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ يوقىلىشى بىلەن بىللە يوقىلىدۇ. ئەمما كوممۇنىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم شارائىتىدا جىنايەت ھادىسىلىنى تۈپتىن يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇشىمىز كېرەككى، سوتسىيالىزم تۈزۈمى جىنايەت پەيدا قىلمايدۇ. ئۇنداقتا، سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت سادىر قىلىشىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ بۇنى بىر قاتار ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەر بەلگىلىگەن.

1. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتمىگەنلىكى، لېكىن سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردىكى ياش - ئۆسمۈرلەر ئارىلىسىدا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئاشقۇنلۇق يۇقىرى ئىستېمالىق بۇرژۇئازىيىچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئەزگىپ قىلىش، قوغلىشىش ئەھۋالى مەۋجۇت.

ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا ئۇلارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك فۇنكسىيىسى پىشىپ بارىدۇ ۋە دۇنيا قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى شەكىللىنىپ بارىدۇ، ئەمما تېخى تولۇق يېتىلمىگەن بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ياخشى - يامانلىنى، توغرا - خاتانى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى تۆۋەن بولىدۇ. ئۇلار ئادوراشنى ياخشى كۆرىدۇ، مودا قوغلىشىدۇ، ياخشى بولمىغان ئادەتلەرنى ئۆزىگە

ئاسانلا يۇقتۇرۇۋالىدۇ. بەزى ياش - ئۆسمۈرلەر جەمئىيەتتىكى پۇلپەرەسلىك، راھەتپەرەسلىككە ئوخشاش ناچار ئادەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا يەپ - ئىچىپ ئويناشنى، خالىغانچە پۇل خەجلەشنى ئارزۇ قىلىدۇ، لېكىن ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل تاپاۋەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولمىغانلىقتىن، ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش يولىغا قاراپ ماڭىدۇ.

2. ئاتا - ئانىلارنىڭ نىكاھىدىن ئاجرىشىپ كېتىپ، پەرزەنتلىرى بىلەن كارى بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ياش - ئۆسمۈرلەر ئاسانلا جىنايەت سادىر قىلىش يولىغا مېڭىپ قالىدۇ. بەزى ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرمەي، ئۆز ئىشلىرى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، پەرزەنتلىرىنىڭ نېمە ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەنلىكى بىلەن كارى بولمايدۇ، ھەتتا پەرزەنتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىق مېھرىدىن بەھرىمەن قىلالمايدۇ. بەزى ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىنى ئوچۇق - ئاشكارا خارلايدۇ، ھاقارەتلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن پەرەنتلەر كىچىكىدىن باشلاپلا ئائىلىنىڭ، ئاتا - ئانىنىڭ مېھىر - شەپقىتىگە مۇيەسسەر بولالمايدۇ، نەتىجىدە ئۇلار تاشقى مۇھىتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىۋېلىپ، جەمئىيەتتىكى يامان كىشىلەرگە ئارىلىشىپ، جىنايەت يولىغا مېڭىپ قالىدۇ.

3. شەھۋانىيلىق، زوراۋانلىق ۋە قاتىللىقنى تەرغىپ قىلىدىغان، مەزمۇنى ساغلام بولمىغان كىنو، تېلېۋىزور، سىنئالغۇ، كىتاب، ژۇرناللارنىڭ يامراپ كېتىشى ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئاسانلا جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ.

ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدىن ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويىدىغان 15 - 16 ياش ئۆپچۆرىسىدىكى قىز - ئوغۇللاردا غەيرىي جىنسىي ئالامەتلەر كۆرۈلۈپ، جىنسىي تەرەققىياتى پىشىپ يېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار غەيرىي جىنسلىقلار بىلەن يېقىنلىشىشنى خالايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئەخلاق ۋە قانۇنچىلىق كۆز قارىشى ئاجىز بولغان بەزى ياشلارنىڭ جىنسىي تەلىپىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارى ئاجىز بولغاچقا، ئۇلار شەھۋانىي كىنو، كىتاب، ژۇرنال ۋە باشقا قولىيازمىلارنى كۆرگەندىن كېيىن، ئوڭايلا شەھۋانىي ھەۋىسى قوزغىلىپ، جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر مەكتەپنىڭ بىر ئوغۇل ئوقۇغۇچىسى باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ، «قىزنىڭ قەلبى»، «تويىنىڭ تۈنجى كېچىسى» قاتارلىق شەھۋانىي قولىيازمىلارنى كۆرگەندىن كېيىن، جىنسىي تەلىپىنى كونترول قىلالماي، قوشنىسىنىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلغان، نەتىجىدە قانۇننىڭ جازاسىغا تارتىلغان.

4. ياش - ئۆسمۈرلەر ھېسسىياتچان كېلىدۇ، ئوڭايلا ھاياجانلىنىدۇ، كۆپ ھاللاردا ھېسسىياتقا تايىنىپ ئىش كۆرىدۇ. نۆۋەتتە جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەر مۇرەككەپ، ئۆتكۈر بولۇۋاتقان ئەھۋالدا ياش - ئۆسمۈرلەر بىرەر ئىشقا ئاسانلا قىزىقىدۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ تۇيۇقسىز جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويۇشى ئەنە شۇنىڭدىن بولىدۇ. مەسىلەن، 18 ياشلىق بىر بالا ئۆز دادىسىنىڭ ئېتىز بېشىدا قوشنىسى بىلەن گەپ تالىشىپ ئۇرۇشۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جوتۇ بىلەن قارشى تەرەپنىڭ بېشىغا ئارقا - ئارقىدىن ئىككىنى چېپىپ، شۇ كىشىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە قانسىراپ

ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان. ياش ــ ئۆسمۈرلەر ئۆشتۈمتۇت جىنايەت ئۆتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش مۇددىتىمۇ ئۆزگىرىشچان بولىدۇ.

5. ئاتا ــ ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا ھەددىدىن زىيادە ئامراقلىق قىلىشى بالىلىرىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى. بەزى ئائىلىلەردە ئاتا ــ ئانىلار بالىلىرىغا ھەددىدىن ئارتۇق ئامراقلىق قىلىپ، ئۇلارغا بولغان تەربىيىگە سەل قاراپ، ئۇلارنى جەمئىيەتنىڭ داۋالغۇشلىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. بۇ خىلدىكى ئاتا ــ ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىگە ھەددىدىن ئارتۇق كۆيىدۇ، بالىلىرى نېمە قىلىپ بەر دېسە، شۇنى قىلىپ بېرىدۇ، ئورۇنسىز تەلەپلىرىنىمۇ شەرتسىز ئورۇندايدۇ، ھېچقانداق تەلەپ قويمايدۇ. بالىلىرىنى ئەركىلىتىپ، يامان ئىشلاردىن توسىمايدۇ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ قويسا، قانات ئاستىغا ئېلىپ يوشۇرىدۇ. بۇنداق بولۇش پەرزەنتلىرىنىڭ قايتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىغا يول ئېچىپ بېرىدۇ.

مەكتەپ تەربىيىسىنىڭ ياخشى، مۇكەممەل بولماسلىقى ياش ــ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ئادەم بىلەن كارى بولماسلىقى، ئىمتىھاندىن ئۆتسىلا ياخشى ئوقۇغۇچى دەپ قاراپ، ئۇنىڭ ئىدىيە ھالىتى، پوزىتسىيىسى ۋە ئەخلاقى بىلەن كارى بولماسلىق ئەھۋاللىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ جىنايەت يولىغا مېڭىشىغا شارائىت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. ئوقۇغۇچىلار دەرسنى يادلاپلا بەرسە، ئۇنىڭ قانچىلىك دەرس ئۆزلەشتۈرۈشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ياخشى باھالىنىدۇ. ئۇلارنىڭ دەرستىن كېيىنكى ھەرىكەتلىرىنى باشقۇرۇش تۇرۇپ، ئەتراپلىق تەربىيىلەش كەمچىل بولغان. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلار ئارىلىقىدىكى ئاتالمىش «مۇناسىۋەت» مەسىلىسىگە بولغان تەدبىرى مۇكەممەل بولمىغانلىقتىن، بەزى ئوقۇغۇچىلار ئىستىبدات چىرىكلىشىپ، ئىستىقبالىغا تەسىر يەتكۈزگەن.

ياش ــ ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشى ئېغىر ھەم مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مەسىلە. بۇنى پەيدىنپەي ئازايتىش ۋە ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ــ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ بۇ توغرىسىدا رەھبەرلىكى ئاستىدا ھەر قايسى ئورۇنلار تارماقلار يېقىندىن ماسلىشىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئۇنىۋېرسال تۈزەشكە توغرا كېلىدۇ.

يۇقىرىدا بىز يولدىن ئازغان ياش ــ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىكى سەۋەبلىرى توغرىسىدا توختالدۇق. ئەمدى ياش ــ ئۆسمۈرلەرنى ياخشى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاشنىڭ ئۇسۇللىرى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئالدى بىلەن ياش ــ ئۆسمۈرلەرگە قارىتا كوممۇنىستىك غايە، ئەخلاق تەربىيىسىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش كېرەك. ئۆسمۈرلۈك دەۋر ئادەمنىڭ پىشىپ يېتىلىشىدىكى ئەڭ ھالقىلىق مەزگىل بولغاچقا، ئۇلارغا بولغان غايە تەربىيىسىنى، ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنى توغرا دۇنيا

قاراش ۋە توغرا تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە قىلىپ يېتىشتۈرۈش ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق تەدبىرلەرنىڭ بىرى. بىز ھازىرقى ياش - ئۆسمۈرلەرگە بولغان تەربىيىدە ئۇلۇغۋار غايە ۋە توغرا ئەخلاق كۆز قارىشىنى تۇرغۇزۇشنى ئىدىيىۋى تەربىيىنىڭ ۋە سىياسىي خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىشىمىز، ياش - ئۆسمۈرلەرگە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلدۈرۈشىمىز، ئۇلارنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشنى بېيىتىشقا بولغان ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈشىمىز، ئۇلارنىڭ ياخشى بىلەن ياماننى ۋە ھەق بىلەن ناھەقنى ئايرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشىمىز، ئۇلارنى قانۇنغا رىئايە قىلىدىغان يېڭى ياشلاردىن قىلىپ تەربىيىلىشىمىز كېرەك.

2. مەكتەپ، ئائىلە، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاراسالىق ئىملالەت ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتىلغان تەربىيە خىزمىتىنى ياخشى تۇتۇش كېرەك.

مەكتەپ ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەيدىغان مەخسۇس ئورۇن، يەنى ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرىدىغان ئورۇن. ئوقۇغۇچىلىق تۇرمۇش ئۇلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى بەلگىلەيدىغان ھەل قىلغۇچ باسقۇچ. ئۇلۇغ ئالىم ئېينىشتېين ئېنىق قىلىپ: «ئىقتىسادىي تۇرمۇش زامانىۋىلاشقانسېرى قاراپ راۋاجلانغانلىقتىن، ئەنئەنە ۋە تەربىيە سىڭدۈرگۈچى ئائىلە ئاجىزلىشىپ باردى، شۇڭلاشقا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ داۋاملىشىشى ۋە ساغلاملىقى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە مەكتەپلەرگە تايىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەكتەپ تەربىيىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى پەزىلىتى ۋە ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ يېتىلىشىدە ئاساسىي يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. ئۇنداق دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، ھازىر مائارىپنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەكتەپلەرنىڭ بۇنداق ئاساسىي يېتەكچىلىك رولى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەكتەپلەرنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرگە بولغان تەربىيىسىنى چىڭ تۇتۇپ، مەكتەپلەرنىڭ دۆلەتكە ئىختىساسلار تەربىيىلەپ بېرىش ۋەزىپىسىنى چوقۇم ئايدىڭلاشتۇرۇش، مەكتەپ تەربىيىسىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ۋە ناتوغرا ئىشلارنى تۈگىتىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئوقۇشقا بولغان قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇپ، كىتاب ئوقۇش بىلەن سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، مائارىپقا بولغان رەھبەرلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مائارىپ ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، مائارىپ سۈپىتىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش كېرەك.

ئائىلە شارائىتى، ئائىلە ئەزالىرى، ئائىلە تەربىيىسى كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇنجى مەكتەپ. ئائىلە ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ مىجەز - خۇلقىنىڭ، پەزىلىتىنىڭ ۋە ئىدىيىۋى كەيپىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ، شۇنداقلا ئۇلارغا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئائىلە تەربىيىسى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا پەۋقۇلئاددە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئائىلە كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇنجى مەكتەپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا - ئانا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇنجى

ئوقۇتقۇچى بولسا بىلىنىدۇ. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىغا تەربىيە بېرىشتە، ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىدىكى ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، پەرزەنتلىرىنى بېقىش - تەربىيىلەش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتمەسلىكى ھەم ئۇلارنى تاشلىۋەتمەسلىكى لازىم.

جەمئىيەتنىڭ تەربىيىلىشى ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرگە بولغان تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت، تەشۋىقات تارماقلىرى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بىر مەدەنىيەت، تەشۋىقات خىزمىتىگە بولغان باشقۇرۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتىشىمىز، نەشرىيات، ئاخبارات، رادىئو، تېلېۋىزور، گېزىت - ژۇرنال قاتارلىق ئاخبارات ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بەلگىلىشىمىز، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە يامان تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەسەرلەرنىڭ جەمئىيەتتە تارقىلىپ يۈرۈشىنى قەتئىي چەكلەپ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ياخشى ئەسەرلەرنى كۆپلەپ تارقىتىشىمىز ۋە ئاڭلىتىشىمىز لازىم.

بىز ئائىلە تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسى ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي تەربىيىلەرنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان، بىر - بىرىگە ماسلىشىدىغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان، بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان مۇداپىئە سىستېمىسى ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، قوللىنىشقا بولىدىغان تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشىشىمىز لازىم.

3. ئازغان ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى ئىشلەش كېرەك.

ئازغان ياش - ئۆسمۈرلەرگە ياردەم بېرىش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەپ قۇتقۇزۇۋېلىش چېتىشلىق دائىرىسى كەڭ، مۇرەككەپ بىر خىزمەت. جەمئىيەتتە ئىززەت - ھۆرمەت ۋە مېھىر - شەپقەتنى قوبۇل قىلالمايدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارغا خاس مەنىۋى ئېھتىياج. بۇنىڭ ئىچىدە ئىززەت - ھۆرمەت ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ بىر مۇھىم ئەۋزەللىكى ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىشى، بىر - بىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشى، بىر - بىرىنى ئاسرىشىدا ئىپادىلىنىدۇ.

دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر ئۆزگىرىدۇ ۋە مۇئەييەن شارائىتتا ئۆزىنىڭ ئەكس تەرىپىگە ئۆزگەرمەي قالمايدۇ. بۇ دىئالېكتىكىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. ئازغان ياش - ئۆسمۈرلەرمۇ ئۆزگىرىدۇ، ئۇلار ياخشى تەرەپكىمۇ ئۆزگىرىدۇ، يامان تەرەپكىمۇ ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، يېڭى ۋەزىيەتتىكى تەربىيىلەپ قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنىڭ يېڭى يوللىرى ئۈستىدە كۆپلەپ ئىزدىنىپ، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك.

جىنايەت ئۆتكۈزگەن ياش - ئۆسمۈرلەرگە مەيلى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى تۇرمۇش جەھەتتىن بولسۇن، ھەر ۋاقىت غەمخورلۇق قىلىشىمىز، ئۇلارنى كەمسىتمەسلىكىمىز،

ئۇلاردىن بىزار بولماسلىقىمىز، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشىمىز لازىم. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئوقۇشتىن چېكىنىپ كەتكەن، خىزمەتتىن بوشىتىلغان ياش - ئۆسمۈرلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۇلارنى مەكتەپكە بېرىش، خىزمەتكە ئورۇنلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىشى، خىزمەت تېپىپ ئىشقا ئورۇنلىشىشقا ئىلھاملاندۇرۇشى، ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ يېيىشقا ئىلھاملاندۇرۇشى كېرەك.

4. ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن ۋە تەكرار جىنايەت ئۆتكۈزگەن ياش - ئۆسمۈرلەرنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياش - ئۆسمۈرلەرگە جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلىنى ئۆگەتكەن ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە تارتقان، ياش - ئۆسمۈرلەرنى جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە كۈشكۈرتكەن جىنايەتچىلەرنىمۇ قانۇن بويىچە قاتتىق جازالىشىمىز كېرەك.

جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئۇنىۋېرسال تۈزەش، جىنايەت ئۆتكۈزگەن ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ قۇتقۇزۇۋېلىش، ياشلارنىڭ ئىستىقبالىغا ۋە دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. شۇڭا، پۈتۈن جەمئىيەت، بارلىق ئائىلە، ئاتا - ئانىلار، مەكتەپ ۋە ئوقۇتقۇچىلار، ئۇستازلار، بارلىق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە خەلق ئاممىسى بىردەك ھەرىكەتكە كېلىپ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە بولغان تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈشتەك ھەر خىل سەۋەبلىرىنى تۈگىتىپ، ئۇلارنى ھازىرقى يېڭى جەمئىيەتنىڭ ۋە كەلگۈسىنىڭ ئېھتىياجلىق كىشىلىرىدىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى لازىم.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى تەتقىقاتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئىقبال تۇرسۇن

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى مېتودولوگىيە، ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن ئاپتورنىڭ نۇقتىئىنەزەرىنىڭ مۇناسىۋىتى، ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئەسەر ئىدىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە تەتقىقات يۆنىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئەگرى - توقاي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بۈگۈنكى كۈندە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىنى كۈچلۈك جەلپ قىلىدىغان مۇھىم بىر تەتقىقات تۈرىگە ئايلاندى. بۇ تۈر تەرەققىياتى داۋامىدا ساغلام يۆنىلىش بويىچە راۋاجلىنىپ ماڭدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە كۆپلىگەن قىممەتلىك تەجرىبە ساۋاقلارغىمۇ ئىگە بولدى.

نۆۋەتتە، خەلقارا ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت ئىلمى تەتقىقاتى ئۆزلۈكسىز تۈردە يېڭى يۈكسىلىشكە يۈزلىنىپ سىستېمىلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقان يېڭى شارائىتتا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى، يۆنىلىشى ۋە ئومۇمىي سىستېمىسى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئالاھىدە بىر خىل تارىخىي جەرياننى باشتىن كەچۈرگەن، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئامىللىرىغا ئىگە ئەدەبىيات بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تۈرلۈك مەسىلىلەر ھازىرغىچە مۇنازىرە ئۈستىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ھەقتىكى نەزەرىيىۋى تەتقىقاتمۇ ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. شۇڭا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش مەقسىتىدە، ئۆزۈمنىڭ بۇ ھەقتىكى دەسلەپكى قاراشلىرىمنى قويماقچىمەن.

1. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى مېتودولوگىيە مەسىلىسى

ھەرقانداق بىر پەننىڭ مۇستەقىل قانۇنىيىتى، ئىچكى - تاشقى ئالاھىدىلىكى بولىدۇ، شۇنداقلا باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇئەييەن ئورتاقلىقمۇ بولىدۇ. بۇنداق خاسلىق ھەم

ئۇ ئورتاقلىق مۇناسىۋىتىنى (ھەرقايسى پەنلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات جەريانى بەلگىلىگەن. جۈملىدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، قانۇنىيىتى ۋە بىر پۈتۈن سىستېمىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي جەريانى بەلگىلىگەن. شۇڭا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا، ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر بويىچە بۇ ئاساسىي مېتودولوگىيىلىك پرىنسىپنى يېتەكچى قىلغان ھالدا پەلسەپە، تارىخ، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، فولكلور، ئېتنوگرافىيە، دىن، مەدەنىيەت ئارخېئولوگىيىسى، ھەم پسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەر ئۈستىدىمۇ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى ئۇزۇندىن بۇيان كىشىلەر تەرىپىدىن كۆپ تەكرارلانغان مەسىلە. ئەمما بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى چۈشەنچىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالمايتۇرۇپ، بۇندىن كېيىنكى تەتقىقاتنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرگىلى بولمايدۇ. تەنقىدىي ۋارىسلىق پرىنسىپىغا چېتىلىدىغان مەسىلە ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ رېئال ئەھۋالىغا بىۋاسىتە باغلانغان مەسىلىدۇر. قەدىمكى مەدەنىي ھاياتقا مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بۈگۈنكى زامان كىشىلىرىگە ئۆتمۈش ھاياتىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. بىزمۇ بۈگۈنكى يېڭى تەپەككۇر ھەم دۇنيا قارىشىمىز بىلەن تۈرلۈك پەنلەرنىڭ ياردىمىدە ئەجدادلارنىڭ مەنىۋى ئوبرازى، شۇ دەۋرلەرنىڭ تەسۋىرىي كۆرۈنۈشى ئۈستىدە ئىزدىنىمىز، پىكىر يۈرگۈزىمىز. ئەمما بىزگە مەلۇم بولغىنى شۇ دەۋرنىڭ ۋە شۇ دەۋرلەردىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى ئەمەس. بۇ بىزگە قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتقا باھا بەرگەندە، ئۇنىڭغا تارىخىي نۇقتىدىن باھا بېرىش زۆرۈرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مۇبادا نۇرغۇن مەسىلىلەرگە بۈگۈنكى ئاڭ تەلىپى ھەم ئىلمىي ئۆلچەم بويىچە پىكىر يۈرگۈزسەك، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ دەۋر خاراكتېرى، كلاسسىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىگە ھەقىقەتەن بەزى پرىنسىپلىق مەسىلىلەرنى چىقىرالاش ۋە توغرا ئىزاھلاش قىيىن بولۇپ قالىدۇ.

كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا دەسلەپ نوقۇل ۋارىسلىق قىلىش تەكىتلىنىپ، تەنقىدىي مۇئامىلىگە ئېتىبارسىز قارالدى. ئەكسىچە بەزىدە بولسا ۋارىسلىق قىلىشنى «خۇراپىيلىق»، «كونىلىققا يېپىشقانلىق»، تەنقىد قىلىنىشى بولسىلا «ئىلغارلىق» دەپ قارالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، مەۋلانە لۇتفى، سەككاكى، ئەلشىر ناۋائىي، خىرقىتى، ئابدۇرەھىم نىزارى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى قاتارلىق مۇتەپەككۇر، ئەدىب-شائىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تارىخىي مۇھىتنى چەتنىگەن ھالدا باھا بېرىلىپ، مۇتلەق كۆپ ئەسەرلەر قىممىتى يوق دىنىي ھېكايەتلەر دەپ ئىنكار قىلىندى. كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە قەدىمىي مەدەنىيەتكە بولغان بۇنداق سوغۇق مۇئامىلە مىللىي مەدەنىيەتكە تۇتۇلغان مەنسىتمەسلىكنىڭ ھەم مىللىي ئىنكارچىلىق پوزىتسىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋارىسلىق مەسىلىسىنى توغرا ھەل قىلىشتا، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەرەققىيات جەريانى، ئىچكى — تاشقى مۇناسىۋەتلىرىنى، ئۇنىڭ ھەربىر دەۋردىكى ئىدىيە تەرەققىياتى ھەم ئۆزگىرىشلىرىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەرگە

ئېتىقاد قىلىش تارىخى ۋە تۈرلۈك دىنلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ئەكس ئېتىشى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇھىم بىر ئۆزگىچىلىكىدۇر. ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق ۋە تۆتېمچىلىقنىڭ شۇنىڭدەك شامان، مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى رولىنى ھەرگىز تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۇددىزم تەرجىمە شەرھىيچىلىكى ۋە ئىسلام ئىدىيولوگىيىسىدىن تارتىپ باشلانغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دىندىن مۇستەسنا دەپ قاراش مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى تەنقىدىي ۋارىسلىق مەسىلىسىدە ئېنىقلىۋېلىش زۆرۈر بولغان نۇقتىنىڭ يەنە بىرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى ئەنئەنىنىڭ داۋاملىشىشى ھەم كلاسسىكلارنىڭ تەربىيىلىنىش يولى مەسىلىسىدۇر. ھەرقانداق دۆلەت ياكى مىللەت ئۆز مەدەنىيىتىنى دەۋردىن دەۋرگە ئېلىپ كېلىش داۋامىدا ھامان ئۆز يىلتىزى ۋە مەنبەسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا باشقا رايون ۋە خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تەجرىبىسى، ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىدىكى ئىجابىي ئامىللارنى ئۆگىنىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيە ـ سەنئەتچىلىكى، تېمىسى ۋە سيۇژېت ئەنئەنىسىمۇ ئالدىنقىلارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئىجابىي ئامىللارنى ئۆرنەك قىلىش ئاساسىدا بېيىتىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، تارىخى ۋە تۇرمۇشىغا دائىر دىنىي چۈشەنچە بىلەن باغلانغان ئەپسانىلەر، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يازما داستانچىلىق ژانىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، ئۇنىڭ سيۇژېت، قۇرۇلما، تىل ماھارىتىگە تۈرتكە بولغان.

فارابىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت پەلسەپىسى بىلەن بىلىش نەزەرىيىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇر، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانىغا تەسىر كۆرسەتكەن. شېئىرىيىتىمىزدىكى ئارۇز ۋەزنى ۋە غەزەل ژانىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى كلاسسىكلارنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەردىن، زامانداش كامالەت ئىگىلىرىدىن ۋە باشقا رايون خەلقلىرىدىن ئىزچىل تۈردە تىرىشىپ ئۆگىنىپ، بىر قەدەر پۇختا تەربىيىلىنىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بىزنىڭ مۇنداق نەزەرگە سەۋەب بولۇۋاتقان مەسىلىلەرمۇ قانداقتۇر مەقسەتلىك، تەسادىپىي ئوتتۇرىغا قويۇلماستىن، بەلكى ئۇنىڭ كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە ماھىيەتلىك مەسىلە ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ.

2. كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئەسەرنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى

كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى يېتەرلىك نەزەرىيىۋى چوڭقۇرلۇققا يۈزلەندۈرۈپ، ئۇنى ئىلمىي سەۋىيىگە يەتكۈزۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى نۇقتىئىنەزەر بىلەن بىۋاستە ماتېرىيال مەنبەسىنى زىچ بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا ئەسلى مەنبە بىلەن ئۇنىڭغا دائىر تۈرلۈك

ماتېرىياللار ئەتىقاتچىلارنىڭ ئەزەرىيەۋى كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەمەلىي ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئەتىقاتتا ئەسلى مەنبە، مۇھاكىمە، ماتېرىياللىرى ۋە نەزەرىيەۋى كۆز قاراشنىڭ بىرلىكى بىر - بىرىگە ئۆزئارا باغلانغان بىر پۈتۈن گەۋدىدۇر. ئەگەر مەلۇم مەسىلە ھەققىدىكى ئەتىقاتتا ئەسلى مەنبە بىلەن تولۇق ماتېرىياللار ئىچىدە سىڭدۈرۈلۈپ تەكشۈرۈلمىسە، ھەل قىلىنغان چىقىش يۈزىسى بىر تەرەپلىمە بولۇپ قالىدۇ، كۆز قاراشتا ئالاھىدە خاتالىق چۈشەنچە بولمىغان تەقدىردىمۇ، ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى پەقەت ئابستراكت تونۇشلار [illegible] بولۇپ قالىدۇ. خالاس. [illegible]

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەتىقاتىنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى ئەسىرلەردىن بېرى خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن يازما تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە سېھىرلىك تەزكىرىلەر، كلاسسىك دىۋانلار، قولكىتابلار، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار، ھەرقايسى يىللاردىكى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي تەتقىقات ۋە باشقا ھەقىقىي تونۇشتۇرۇش، تەكشۈرۈش، جەدۋەل، رەسىملەردىن ئىبارەت. ماتېرىياللارنى [illegible] ئەنە شۇلارنى يىغىش، رەتلەپ تەھلىل قىلىش شۇنداقلا بۇ ھەقتىكى يادىكارلىقلارنىڭ [illegible] تارىخىي ئاساسى، ئىلمىيلىكى، دەللىكى، [illegible] ئۇيغۇر [illegible] ئىشەنچلىكلىكىنى [illegible] ماتېرىياللارنى [illegible] نەزەرىيەۋى قاراش [illegible] تۇغۇلىدۇ. [illegible] تەھلىل قىلىش، [illegible] ئەتىقاتچىلار [illegible] قىلىش [illegible] قاراشنىڭ [illegible] نۇقتىئىنەزەر [illegible] كلاسسىك ئەدەبىيات [illegible] ماتېرىياللارنى قاراشتا [illegible] ئەسلى مەنبەنىڭ مۇھىملىقىنى ئەل [illegible] قاراپ، 2 - ، 3 - قول ماتېرىياللارغا ياكى بەزى ۋاسىتىلىك بايانلارغا ئاساسلىنىش [illegible] چەكلەنگەنلىكتىن، بەزىبىر گەۋدىلىك مەسىلىلەردە مۇھىم ئىلمىي [illegible] قويغان. [illegible] ئەسلى مەنبە ماتېرىياللارنى كۆرۈپ، تەكشۈرۈشمۇ ئۇنى تەتقىقاتتا [illegible] ئەمەلىيەت [illegible] ئۇيغۇر [illegible] ئۇيغۇرنىڭ تەتقىقاتنى باش [illegible] ماتېرىياللار دۆۋىسىگە [illegible] قويغان.

[illegible] ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئەتىقاتى ئىلمىيگە قارىغاندا غەرب ئەللىرىدە خېلى بۇرۇن باشلانغانلىقى بەرھەق. ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن كلاسسىك ئەدەبىيات يادىكارلىقلىرىنى ئۇلار مۇپەسسەل تەتقىق قىلدى دېيىش تېخى بالدۇر. چۈنكى بۇ ساھەدە ئۇلار ئۇچۇن پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرمۇ بار، شۇنىڭدەك پايدىسىز ئامىللارمۇ بار. پايدىلىق ئىمكانىيەت ئۇلارنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە ئوغرىلىغان يادىكارلىق، قول يازمىلارنى ئۆز دۆلەتلىرىگە ئېلىپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇنى خەلقئارا تەتقىقات ئۆلچىمى بويىچە تىل، تارىخ، مىللەت نۇقتىلىرىدىن تونۇشتۇرۇپ دەسلەپ بىر ئاساس تىكلىگەندۇر. پايدىسىز ئامىللار شۇكى، غەربنىڭ شەرقشۇناس، تۈركولوگ، ئۇيغۇرشۇناسلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك تۈپ مەسىلىلەرنى ياكى بىر ئۇچۇن ئەڭ زۆرۈر بولغان تىلنىڭ ئىنچىكە بىر دەك چۈشىنىشى ناتايىن. چۈنكى ئۇلار بۇ قەدىمىي مەدەنىيەت ۋە

ئەدەبىيات يارالغان تۇپراق بىلەن ۋە بۇ خەلقنىڭ پسىخىكىسى، دۇنيا قارىشى، مەدەنىيەت يىلتىزى بىلەن تا ئىپتىدادىن ئۇيغۇنلىشىپ، شۇڭا بۇ مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىمكانلىق ۋە ئۆزئارا ئالاقىنى تونۇشتا يېتىشمەيدىغان قىلىپ، شۇنداق بولۇشقا يارىمايدۇ. بىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت تەتقىقاتچىلىرىمىز چەت ئەللىكلەرنىڭ غەيرىي ئاتالغۇلىرىنى ھاجەتسىز بولسىمۇ تەكرار ئىشلىتىشكە، كۆز قاراشنىڭ كونا ئىزىغا تىقىلىپ قېلىشقا ئادەتلىنىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىمىز، ھەتتا ھەدەپ چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈشكە ئادەتلىنىپ قالغانمەن. ھالبۇكى قانداق نەقىل ئالماسلىق كېرەك دېمەكچى ئەمەسمەن، مەلۇم مەسىلىنى ئېنىقلاش، دەلىللەشتە نەقىل ئېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ. چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قارىشىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ماقالىگە كىرگۈزۈشتە ئۇلارنىڭ چەت ئەللىك بولغىنى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئۇ پىكىرنىڭ يېڭى ھەم ئىلمىي، پاكىت ئىسپاتلىقلىقىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. مانا بۇ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر تەرەپلىمىلىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى چوڭ مەسىلىلەرگە يالغۇز پۈتۈنلەي توسقۇنلۇق پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭ روشەن بىر مىسالى شۇكى، يولدىكى ھەرقايسى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خاراپلىشىشىنىڭ سەۋەبى مەسىلىسىدە ئۇزۇندىن بۇيان مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، تېخىچە بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان ئىلمىي قاراش ھاسىل قىلىنمىدى. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»دىكى گۈللىنىش دەۋرى ھەققىدە پەقەت ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشى ۋە قالايمىقانچىلىقنىڭ توختىشىدىن تەھلىل ئېلىپ بېرىلدى. ئېنىقكى، قاراخانىيلار ۋە كېيىنرەك يەكەن ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى شۇ دەۋر ئىقتىسادىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارالدى. تارىخ بىلەن ئەدەبىيات ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتى بار. شۇڭا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى گۈللىنىش ئەدەبىيات سەنئەتكە تۈرتكە بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىياتنىڭ جانلانغان مەڭگۈلۈك جەمئىيەتنىڭ كەسكىن زىددىيەتلەرگە تولغان مەزگىللىرىدۇر. دۇنيا ئەدەبىياتى ۋە ئېلىمىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ نادىر نەمۇنىلەر ئاشۇنداق دەۋرنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق شائىرلار ۋە ئەسەرلىرى تۇغۇلغان، يۇقىرى پەللىگە چىققان ۋاقىت ھەقىقىي مەنىسىدە سىياسىي تۈزۈم مۇكەممەل بولغان، ئىقتىساد تازا گۈللەنگەن پەيت ئەمەس، بەلكى ئىقتىساد چېكىنگەن، جەمئىيەت ئۆتكۈر زىددىيەتلەر بىلەن تولۇپ، سىياسىي تۈزۈم تەۋرىنىپ قالغان دەۋردۇر. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچقان تۇنجى گۈللىنىش دەۋرىگە مەنسۇپ مەشھۇر ئەسەرلەردىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش كۈچىيىپ ئوردا قىرغىنچىلىقى يۈز بېرىۋاتقان شارائىتتا يېزىپ چىققان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىشىغا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى ئاجىزلىشىپ، تەرەققىيلىكتىن توختاپ كېتىشى سەۋەب بولغان. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»مۇ شۇنداق جەمئىيەت تەقەززاسىدىن مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىنىڭ ئاساسىي شەرتى دەپ مۇتلەقلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ. بۇ توغرىدا خىرقىتى، زەلىلى، نىزارى، گۇمنام، نوۋبىتى، موللا بىلال قاتارلىق شائىرلارنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز مىڭ يىللىق يىلنامە بىلەن نۇقتىئىنەزەرنىڭ چىنلىقى مەسىلىسىدە ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىنىڭ رولىنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. يېقىنقى ئون يىلدىن بېرى تارىم مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. قەدىمكى يىپەك يولى لىنىيىسى بويىچە يېزىقتىن ئاۋۋالقى ھەم يازما تارىخقا ئائىت مەدەنىيەت - سەنئەت يادىكارلىقلىرى، شۇنىڭدەك ھەممە جايلاردىن تېپىلىپ تەتقىقاتنى مۇھىم پاكىتقا ئىگە قىلدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئېگىزلىك ھەم ئويمانلىقلاردىكى خارابىلەردىن تېپىلغان تاش قورال ۋە بىرونزا مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق ماددىي بۇيۇملار، دېمەك مەدەنىيەت - سەنئەت ھۆججەتلىرى، كلاسسىك داستانلار، ھەر خىل يېزىقتىكى تەرجىمە ئەسەر - تام رەسىم سەنئىتى كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا بۈگۈنگە ئەھمىيەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ. قەدىمكى خەلقىمىزنىڭ دۆلەت، جەمئىيەت چۈشەنچىسى، ھاكىمىيەت ئىدىيىسى، جۈملىدىن قەدىمكى ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلىشتا مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە «دىۋان»دىكى شېئىر قوشاقلارنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيال ئىكەنلىكىدە گەپ يوق. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئەدەبىياتىنى بۇددىزم تەرجىمە شەرھچىلىكى تارىخى ئارقىلىق يورۇتۇشقا بولىدۇ. قاراخانىلار ۋە يەكەن خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئاساسىي ئىدىيىسىنى «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، ئىسلام ئىدېئولوگىيىسىدىن تاشقىرى، مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى»، ئەلىشىر ناۋائىنىڭ نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى، ئاياز شىكەستەنىڭ «جاھاننامە» داستانى، موجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» قاتارلىق ئەدەبىي ھەم تارىخىي ئەسەرلەردىن تەكشۈرۈش ئەڭ مۇۋاپىق ھەم ئىشەنچلىك. XVII — XIX ئەسىرلەر ئەدەبىياتى ھەققىدە خىرقىتى، موھەممەد سىدىق زەلىلى، ئابدۇرەھىم نىزارى ۋە موللا بىلالنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن بىللە «تارىخىي ئەمىنىيە»، «تارىخىي ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئەھمىيەتلىك.

دېمەك، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنى تەتقىقات ۋە موھاكىمىنىڭ ئۆزىگىلا دەستەك قىلغىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەتقىقاتتا ھالقىلىق رول ئوينايدىغان مۇھىم بىر ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇ.

3. ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەسەر ئىدىيىسى ھەققىدە

ئۇيغۇر تارىخىنىڭ تەسۋىرىي كۆرۈنۈشى بولغان كلاسسىك ئەدەبىيات قەدىمكى خەلقلەرنىڭ مىللىي روھىيەت مۇجەسسەمىدىكى جىلۋىلىك ئىنكاسىدۇر. ئۇنى يېڭى ئۇسۇل ھەم يېڭى تېئورىيە بويىچە تەتقىق قىلىشتىكى موھىم مەسىلىدىن بىرى كلاسسىكلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىسىنى قانداق قىلىپ توغرا چۈشىنىش ۋە بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. كلاسسىكلار ئىجادىيىتى ئۈستىدە ئەمەلىي يۈرگۈزگەندە «خەلقچىللىق» نۇقتىئىنەزەردىن تەكشۈرۈش ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىنسانلار ئىككى

سادا، تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان سىنىپسىز جەمئىيەت شارائىتىدا ئۇلار ئىجاد قىلغان مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت سادا ئىنسان تەبىئىيىتىنى ئىپادىلىگەن. سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن يازما ئەدەبىياتتىكى كلاسسىكلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھۆرلۈك، تىنچ، باياشات تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنىڭدەك ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بىلەن ئاددىي خەلق ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق قاراش ۋە ئىدىيە كەيپىياتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئومۇملۇقتىن قارىغاندا، بۇ خاھىشنىڭ مېھنەتكەشلەرگە، شەھەر خەلقىگە ياكى باشقا تەبىقە ئەزالىرىغا مەنسۇپلۇقىنى ئايرىماق تەس. چۈنكى ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ ھاياتى، كېلىپ چىقىشى مۇرەككەپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ زادى قايداقلىقىغا ئالدىراپ ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلە ئەسەرلەر ئارقىلىق بىر ئاز ئايدىڭلىشىدۇ. بۇنداق ئەسەرلەرنى «خەلقچىللىق» روھى ئارقىلىق ئىزاھلاش مەسىلىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يېقىنلىشىدۇ. بىر قىسىم ئەسەرلەردە خەلقنىڭ روھىي ھېسسىياتى، كۈلپەت ئازابى بىۋاسىتە، ئېنىق تەسۋىرلەنمىگەن. ئەمما دىداكتىكا ياكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزە يوللىرى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ چىرىك قىياپىتى، خەلقنىڭ تەلەپلىرى ئىپادىلەنگەن. سىنىپىي ئورنى، كېلىپ چىقىش جەھەتتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى، ئەلىشىر ناۋائى، فارابى، سەئىدخان، ئابدۇرەشىدخان قاتارلىقلار يۇقىرى تەبىقىدە ياشىغان. ئىزارى زوھۇرىدىن ھېكىم بەگنىڭ ئوردىسىدا «مۇھەببەت داستانلىرى»نى يازغان. ئەمما لۇتفى، سەككاكى، خىرقىتى، زەلىلى، مەشرەپ، مۇللا بىلال قاتارلىقلار تۆۋەن تەبىقىدە مۇشكۇل ھايات كەچۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئالدىنقى مەزگىلدىكىگە ئوخشاپ كەتمەيدۇ، لېكىن ھەممىسىدە خەلقچىللىق روھى بار.

كلاسسىكلارنىڭ سىنىپىي ئورنى، سىياسىي مەيدان مەسىلىسىنى ھازىرغىچە يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتارلىق ئۈچ قاتلامغا ئايرىش مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي ئۆزگىرىشلىرى كۆپرەك بولسىمۇ، ئىچكى نىزا، خانلىق تالىشىش سۈيىقەستلىرى ئاز، ئاساسىي ئېقىمى تىنچ گۈللىنىش، ئورتاق غايە ئۈچۈن ئىزدىنىش بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر دۆلەت تەشكىلاتلىرى بىر قەدەر مۇنتىزىم، سىستېمىلىق بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە كىشىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى، خۇسۇسەن شاھلار ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ ھىمايىچىلىرى، ھامىيسى ۋە تەشكىللىگۈچىلىرىدىن بولغاچقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردا مەسلىھەتچىسى بولغىنى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يۈكسەك بىر يۇرتنىڭ تۇرتكىسىدە ئۆزىنىڭ داستانى ئارقىلىق شاھقا مەسلىھەت بەردى. بۇ تۈپەيلىدىن ئۇ ۋە باشقا كلاسسىكلار ھەرگىزمۇ ئوردا شائىرى بولۇپ قالمايدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئېنىق ئوردا ئەدەبىياتى ۋە قەسىدىچىلەر كۆزگە چېلىقمايدۇ، مۇبادا بولسىمۇ بىرەرسى ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

ئەينى دەۋردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بولغاندىن سىرت، بۇ تەبىقە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەپەككۇر، دۆلەت ئۇستازى ھەم شائىرلارنىڭ دۇنيا قارىشى، تەشەببۇسلىرى بىلەن يۇقىرى ھۆكۈمران سىياسىي گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىدىيولوگىيىدە ئۆتكۈر توقۇنۇش بولغان. بۇ توقۇنۇش ئاخىرى كەسكىن

سىياسىي كۈچكە ئايلانغانلىقى كۆرۈشكە بولىدۇ. مۇتەپەككۇرلار، پادىشاھلار دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىكى، ئىقتىسادنىڭ جانلىنىشى، مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى، شۇنداقلا ئىچكى - تاشقى مۇناسىۋەتنىڭ ياخشى يولغا قويۇلۇشى ئۈچۈن يول كۆرسەتكەن. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى بىر تاياقتا ھەيدەپ، بىر سىنىپقا تەۋە قىلىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ھەق مەنپەئىتى تەرەپ تۇرغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

كلاسسىكلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىدىكى يەنە بىر تەرەپ ۋەتەنپەرۋەرلىك قارىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىش جەريانىدىن ئىبارەت. ۋەتەنپەرۋەرلىك چوڭقۇر نېگىزلىك، ئىنسانلار تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن مەزگىلىدە جامائەت تەبىقىلىرى ئورتاقلىقىدا پەيدا بولغان تۇيغۇ. مۇئەييەن جۇغراپىيىلىك ماكاندا ئۇزاق مۇددەت ياشاش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىك شەكىللەنگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن تىل، يېزىق، ئىقتىسادىي تۇرمۇش، مەدەنىيەت تۇرمۇش ئادىتى ۋە پىسخىك تۈزۈلمە بىرلىككە كەلگەن «...» مىللەتنىڭ ئۆز تۇپرىقىغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببىتى ۋە سېغىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىدىيە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادىيىتى، ئەپسانە رىۋايەتلەردە، شېئىرلىرى، تۇرمۇش، باتۇر تەكرارلانغان رىۋايەتلىرى ۋە «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئىلىك بەگ» داستانلىرىدىن مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىگىچە بولغان يازما، ئىچكى شېئىرىي جۈملىلەردە ئىلگىرى سۈرۈلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئەپسانە، ئەدەبىيات ئەنئەنىسى مۇستەھكەملەنگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆپ ئادەملەرنى ئەسىرگە ئالغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىدە ئەڭ يۇقىرى ئىپادىلەنگەن، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆزگىچە يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن، شۇڭا ئۇلارنى يالغۇز ۋەتەنپەرۋەرلىك قارىشى جەھەتتىنلا تەكشۈرۈپ قالماستىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مىللىي ئاڭنىڭ يېتىلىشى، ئۇيغۇر تۇرمۇش ئادىتى ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي قاتلامدا يېتىشكەن ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ مىللىي ئېڭى بىلەن تۆۋەن قاتلامدىكى ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى خاھىشىغا ئىنتىلىش تىمىسىدىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەسىلىلەر ھەل قىلىنسا، شەخسلەر ھەققىدىكى تەخمىنچىلىك، كۆپتۈرمىچىلىك ياكى ئىنكارچىلىقتەك ناتوغرا خاھىشنى تۈگىتىپ، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىدىيىسى، ئەدەبىيات ھەم تۇرمۇش تونۇشىنى ئەسەرلىرىنىڭ تۈپ ماھىيىتىگە ھەققانىي ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ.

4. ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتىكى يۈكسىلىش مەسىلىسى

بىر مىللەتنىڭ جۇغراپىيىۋى مۇھىتى، ئىقتىسادىي ئاساسى، سىياسىي ئىجتىمائىي ھاياتى، جەمئىيەت ئىچىدە ئەسلىي ئاڭ ۋە تۇرمۇش شەكلى، ئاشۇلارغا يارىشا مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنى شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى دىيانەت، تارىخنىڭ ئالاھىدە بىر جەھەتتىن ھېكايە بىلىنىدۇ. دۇنياۋى ئالاھ ۋە مەدەنىيەت ئىچىدە قارىشىلغۇلۇقىدا قەدىمىي خەلقلەرنىڭ يارىتا ئەدەبىياتى سىيۇرىت ئەنئەنىسىنىڭ مىللىيلىكى ئارقىلىق خاسلىقنى ئىپادىلەپ، ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان

ئۆستىنىڭ غايىسى ۋە ھېسسىياتى ئارقىلىق دۇنياۋىلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەسەرلىرىدە رومانتىك ۋە رېئالىستىك ئىجادىيەت مېتودىدا ياراتقان نۇرغۇن كۆپ خىل ژانىردىكى ئوبرازلار ۋاسىتىسى بىلەن يېتىلگەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆتمۈشتىكى ئاسىيادىكى قېرىنداش خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۈلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئەمەلىيەت كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ نەزەرىيىۋى مەسىلىلىرىگە يۈكسەكلىك بىلەن ھۆكۈم قىلىۋېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى، كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئۇنىڭ ئەمەلىيىتىدىن ئايرىۋەتمەسلىكنى، ئەدەبىي تۈرلىرى، تىل - ئۇسلۇب سەنئىتى، ئېستېتىك نەزەرىيە قاتلىمى بويىچە تۇرغۇزۇش لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى مەخسۇس مۇھاكىمە ئوبيېكتلىرىدە ھازىرغىچە تېخى بايان، ئاددىي تەھلىلچىلىك قىلىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. سېلىشتۇرۇش، يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئاساسى يېقىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش شەكىلدىكى ژانىر، ئەدەبىي تەرەققىياتىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن ئومۇمىي پىكىر، مەنتىقىلىق ھەقىقەتنى خەلقئارالىق تونۇشقا ئىگە بولىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا بولمىغان ئارتۇقچىلىقلارنى تېپىپ چىقىش، ئۇنىڭغا ئېنىق تەبىر بېرىش ئارقىلىق تونۇشتۇرغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى سېستىمىلاشتۇرۇپ، نەزەرىيە، تەتقىقاتىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشتە تەتقىقات تۈرلىرىنى دەۋرلەشتۈرۈش، تېما ۋە ئەدەبىي بۆلەكچىلەپ مەخسۇسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. دەۋرلەر بويىچە، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى (يىراق قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى)، قاراخانىيلار خانلىقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى؛ يەكەن خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قاتارلىقلار. شەكىللەر بويىچە، مەسنەۋى قەسىدەزلىك ۋە سېلىشتۇرما شېئىرشۇناسلىق، داستانشۇناسلىق ھاجەتچى ئەدىبىي سىستېمىسى تەتقىقاتى، فارابىشۇناسلىق، ناۋائىي تەتقىقاتى قاتارلىقلار. تېما بويىچە، «ئۇيغۇر بۇددىزم دەۋرى ۋە ئەدەبىياتى»، «ئىسلام پەلسەپىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «ئالتۇن يارۇق» تەتقىقاتى، «مايترى سىمىت» تەتقىقاتى، «قۇتادغۇ بىلىك» مەسىلىلىرى، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى ئوبرازلار تەتقىقاتى قاتارلىقلار ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىش تامامەن مۇمكىن. بۇ مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى قانداقتۇر كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى بۇزۇش ياكى ئارقا-قالاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى تەتقىقاتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، مەخسۇسلاشتۇرۇشنى كۆزدە تۇتىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بەدىئىي ئىستېتىكا تەتقىقاتى بىلەن كلاسسىك تارىخىي نەزەرىيىۋى ئەسەرلەر تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش بۈگۈندىن كېيىنكى مۇھىم يۈنىلىش بولىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلار ياڭغۇز قەدىمكىلەرنىڭ ئەدەبىياتقا بولغان تونۇش، چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىمۇ نامايان قىلىپ بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ تېخى ئېچىلمىغان بىر ساھە. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا زادى نەزەرىيە سىستېمىسى بارمۇ-يوق؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ ئۇنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ۋە ئىپادىلىنىش يوللىرى نېمە؟ دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەر بىزنى ئويلاندۇرىدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى بولىدىكەن، ئۇنىڭ مۇئەييەن نەزەرىيىسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئۇ ئوخشاش بولمىغان تارىخنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان ئەنئەنە ۋە مەدەنىيەت تەسىرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ ۋە ئالاھىدە پەرقلىق بولىدۇ. ئەدەبىيات نەزەرىيىسى يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئىجادىيىتى، ئەدەبىيات ھەققىدىكى تونۇشى ۋە تەتقىقاتى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسى بىلەن كلاسسىك ئەسەرلەر ھەققىدىكى تەنقىد ـ ئوبزورچىلىقنىڭ نۇقتىئىنەزەرى پەرقلىنىدۇ. تەنقىد ـ ئومۇمىي ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ۋە قانۇنىيەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولىدۇ. گەرچە كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلەر ھەققىدىكى ئوبزورلاردا بەزى نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلسىمۇ، ئەمما ئۇ كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ھەققىدىكى قاراش ئىپادىلەنگەن ئەسەرنىڭ شۇنداقلا تەنقىد ئامىللىرىغا ئىگە نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە ئەسەرلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس. «قۇتادغۇبىلىك»، ئېنىقراقى، ناۋائى دەۋرىگىچە بولغان ئەدەبىياتتا نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرەر ئەسەرنى كۆرسىتىش قىيىن. بۇ مەسىلىنى كونكرېت دەۋرلەر، تېمىلار ۋە ژانىرلار بويىچە قارىغاندا يەنىلا مەڭگۈ تاش، قۇجۇ شېئىرىيىتى، قاراخانىلار ئەدەبىياتى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخ، تەزكىرىلەردىن ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە ئېپوسچىلىقتىن باشلانغان. داستانچىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەڭ گۈللەنگەن بىر ژانىر بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن شەرق ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى ۋە ئۇسلۇبىغا ئىگە بولغان. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى رومانتىزم، رېئالىزم، سىمۋوللارنىڭ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى، ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى، ئىجادىيەتتىكى مەزمۇن، شەكىل، تىما، چۈشەنچىسى، بەدىئىي چىنلىق بىلەن توقۇلما ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تېپىپ چىقىپ يەكۈنلەش كېرەك. كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى بەدىئىي ماھارەت ھەربىر دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە ئېستېتىك قىممىتىنىڭ ئېشىشىغا تۈرتكە بولغان. كلاسسىكلار ئىجادىيىتىدىكى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەنئەنىنىڭ بەزى شەكىللىرى بىرلىشىپ كەتكەن. شۇڭا بۇمۇ كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنى تۇرغۇزۇشتىكى مۇھىم مەزمۇن سۈپىتىدە ئىنچىكە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلەردىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى گۈزەل ئەنئەنىگە ئىگە، ئۇنىڭ ناھايىتى قىممەتلىك ئىلمىي تەجرىبىلىرى بار. ئەنە شۇ ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەش ئۈچۈن كلاسسىك ئەسەرلەرنى كۆپرەك ئۆگىنىپ، ئەسەر بىلەن نەزەرىيىۋى قاراشنى سېلىشتۇرۇش، ئەسلى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى توغرا چۈشىنىپ، ئىنچىكە، دەل شەرھلەش، ھازىرقى ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى كۆز قاراشلار بىلەن قەدىمكى ئەدەبىياتنى تەھلىل قىلغاندا، كۆپتۈرۈۋېتىپ ئەسەر ئىدىيىسىگە خىلاپلىق قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنىش، نەزەرىيىۋى پرىنسىپ بىلەن كونكرېت تەھلىلنى، مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن تەنقىد قىلىشنى مۇۋاپىق ماسلاشتۇرۇش لازىم. بۇ بۇندىن كېيىنكى نەزەرىيە تەتقىقاتىدا ئورۇنداشقا تېگىشلىك بولغان مۇشكۈل ۋەزىپە.

«يىپەك يولى» ۋە غەربىي دىيار مەدەنىيىتى

قاسىم ئارشى

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭدىكى قەدىمكى «قاشتېشى يولى»دىن راۋاجلىنىپ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى ھەمدە ئەينى زاماندا ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى، ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا چوڭ رول ئوينىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىز ئىچى - تاشقى مۇناسىۋەتنىڭ راۋاجلىنىشى ھەمدە دۇنيا خەلقلىرىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن، چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ «يىپەك يولى» ئۈستىدىكى تەتقىقاتىمۇ كۈندىن ـ كۈنگە چوڭقۇرلاشتى. بۇ، بىزنىڭ «يىپەك يولى» ھەققىدىكى ئىلمىي ئىزدىنىشىمىز ئۈچۈن بىر ئىلھام.

خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئاسىيا بىلەن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقە «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان كارۋان يولى ئارقىلىق بولۇپ كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرلەردە بۇ قاتناش يولىنىڭ بىر ئۇچىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى يۇنان رايونى بىلەن تۇتاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر خىل پاكىتلارغا ئاساسەن، بۇ يولنى ئەڭ بالدۇر مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى چارۋىچى قەبىلىلەر ئاچقان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەينى چاغلاردا بۇ يول تېخى «يىپەك يولى» دەپ ئاتالمىغان، بەلكى «قاشتېشى يولى»، «برونزى يولى»، «كارۋان يولى» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئېسىمچە، نامەلۇم بىر يۇنان ئالىمىنىڭ «ئېرىتورىيە دېڭىزىدا ئۈزۈش خاتىرىسى»، ھىندىستاننىڭ «مانۇ قانۇنى» ۋە «ھاكىمىيەت ئىشلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق مىلادىيدىن بۇرۇنقى IV — VIII ئەسىرلەردىكى ئەسەرلەردىن ئۇلارنىڭ ياۋروپا، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ شەرقىدە «يىپەك ئېلى» ياكى «چىن دۆلىتى» دەپ ئاتالغان بىر دۆلەتنىڭ بارلىقىنى بىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇلار يەنە قانداق بىلگەن ۋە قايسى يوللار ئارقىلىق ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت قىلغانلىقى ھەققىدە بىرەر يازما ماتېرىيال يوقلىقىدىن، بۇنى بىلىش قىيىن بولسىمۇ، لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئالاقە يولى ئاللىبۇرۇن ئېچىلىپ، راۋاجلىنىپ ۋايىغا يەتكەن. يوللارنىڭ داۋامى، يەنى قاشتېشى يولىنىڭ دەل ئۆزى ئىدى.

غەرب ئالىملىرى يىپەك يولىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى توغرىسىدا بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ مەلۇماتلار گەرچە كۆپرەك ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرگە، كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىر مۇنچە ئېنىقسىزلىقلار ھەتتا بەزىدە چەتنەپ كېتىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈنسىمۇ، لېكىن يىپەك يولىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئاسىيانى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭغا مەركەزلەشتۈرىدۇ. ئۇلار ھازىرقى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئالېكساندرىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا قەدەر بولغان جايلار ھەققىدە بىر قەدەر توغرا مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇ يېقىنى نامسىز يەر، ئوكيان دەپ قىياس قىلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئاھالىلىرى غەربنىڭ قاشتېشىنى ئىنتايىن قەدىرلەيتتى. ئۇنى ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارايتتى. قەدىمكى زاماندا، جۇڭگونىڭ يىن (شاڭ) خانلىقى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىللار)، جۇ خانلىقى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىلىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 ـ يىل) دەۋرلىرىدە «يۈجى (توخرى) قاشتېشى»، «قاراقۇرۇم قاشتېشى» ئاتالغان ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىچكى ئۆلكىلىرىگە ئېلىپ بېرىلغانىدى. قاشتېشى كۆپىنچە غەربىي ئەلدىن كەلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئۇ چاغدا ھازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ شەرقىدىكى قاشتېشى توشۇلىدىغان جاي «قاشتېشى قوۋۇقى» دەپ ئاتالغان. ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدا شىنجاڭ ئارقىلىق غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولى بولغان. بۇ يول «قاشتېشى يولى» ئەزەلدىن «يىپەك يولى» دەپ ئاتىلىپ باققان ئەمەس.

شىنجاڭنىڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بېرىلغان قاشتېشى جابدۇقلىرى ۋە قاشتېشى ئويمىچىلىقى ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدىن تارقالغان①. شىنجاڭ قاشتېشى ساپالىقىنىڭ (جابدۇقلىرىنىڭ) تارىخىنى تاش قورال دەۋرىدىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ②. شىنجاڭ قاشتېشى ئىچىدە خوتەن قاشتېشى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. ئۇلار ... بىلەن بولغان مۇئامىلىدە قاشتېشى بۇيۇملىرىدىن پايدىلانغان ئىدى. «مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1200 ـ يىللىرى ئېلىمىزنىڭ يىن (شاڭ) دەۋرىگە مەنسۇپ «فۇخاۋ قەبرىگاھىدىن (妇好墓) 765 دانە قاشتېشى جابدۇقى تېپىلغانىكەن.

«... يىللار بۇرۇنقى جۇڭگونىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئۇرۇق ئاقساقىلى ... «قاشتېشى بىلەن ...» ... قەدىمكى زاماندا غەرب خانى ئانىسى (شىۋاڭمۇ) ... قاشتېشى ... «قومۇش تارشا ... ئاقساقال ... «غەرب خانى ئانىسى» ئوردىغا كېلىپ ... قاشتېشى جابدۇقلىرى تەقدىم قىلغانىكەن ... شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ... قاشتېشى مۇناسىۋىتى بىلەن باشلانغان ...

①② لۇ شاۋبىن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 8 ـ سان.

ئەنگلىيىلىك ۋېلىس ئەپەندى ئۆزىنىڭ «يېڭى ئاسىيا» ژۇرنىلى 6 - توم 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «غەربىي شىمال قاتناش تارىخىي ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە: «بابىلون، سۈرىيىدىكى قەدىمكى خارابىلاردىن قېزىۋېلىنغان ماددىي نەرسىلەر ئىچىدە قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارمۇ بار. بۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئارتىپ ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگىچە بېيىقالغان قاشتېشى چابدۇقلىرى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن قاشتېشى ئىدى. ئۇ، خوتەننىڭ مەھسۇلاتىدۇر»① دەپ يازىدۇ. ئۆزبېكىستان تارىخىدىن قارىغاندا، شىنجاڭ قاشتېشى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردا ئۇ يەردىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىغانىكەن. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىن ئىلگىرى پۈتكۈل ياۋروپا، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى قاشتېشى چابدۇقلىرى ئاساسەن شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن. كاۋكاز تاغلىرى ۋە ۋاپلونوي تاغلىرىدىن قاشتېشى چىقسىمۇ، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايدىن قاشتېشى قېزىلغانلىقى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، يەنى (شاڭ)، جۇ خانلىقلىرىدىن تارتىپ ئالتە سۇلالە دەۋرىگە قەدەر بولغان قەبرىلەردىن كۆپ مىقداردا قاشتېشى بۇيۇملىرى چىققان... بولارنىڭ خوتەن رايونىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى چوقۇم دەپ قاراشقا بولىدۇ. قەدىمكى زاماندا جۇڭگونىڭ قاشتېشىنى مۇنچىۋالا كۆپ مىقداردا كىرگۈزۈشىنى پەرەز قىلىش ناھايىتى تەس. مۇشۇنداق قارىغاندا، «يىپەك يولى»نى «قاشتېشى يولى» دەپ ئاتاشقان» دەپ يازىدۇ ياپونىيىلىك چاگزى خېكچۈن ئەپەندى.

ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئۆز ئەمگىكى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن مۇشۇ بۈيۈك زېمىندا ئاۋات كارۋان يوللىرىنى بەرپا قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتتىكى «يىپەك يولى» مانا شۇ شىنجاڭدىكى كارۋان يوللىرىنىڭ شانلىق نامايەندىسىدۇر.

شىنجاڭنىڭ كارۋان يوللىرى ئىچكى كارۋان يوللىرى، شىنجاڭدىن ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا بارىدىغان، شىنجاڭدىن تىبەتكە، ھىندىستانغا بارىدىغان، پاكىستان، كەشمىر، ئافغانىستانغا بارىدىغان، روسىيىگە بارىدىغان كارۋان يوللىرىغا ئايرىلاتتى. خەن سۇلالىسى خانى خەن ۋۇدى ئىككى قېتىم جاڭ چيەننى غەربكە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. جاڭ چيەن مانا مۇشۇ كارۋان يولى بىلەن مېڭىپ، پەرغانە، باكتىرىيە (ئافغانىستاندىكى بەلخ)، كاڭگىيە (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت) ۋە ئۇيسۇن (ھازىرقى ئىلى ۋادىسىدىن بالقاش كۆلى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپى)غا قەدەر بارغان. مانا شۇندىن باشلاپ بۇ قەدىمىي كارۋان يولى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي سودا يولىغا ئايلاندى. بۇ، ئىنسانلار تەرەققىياتىدىكى چوڭ ئىش ئىدى. شۇندىن باشلاپ بۇ يولدا ئەلدار-ئەلچىلەر، سودىگەرلەر كەينى-كەينىدىن ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇردى. خەن سۇلالىسى بۇ يولنىڭ راۋانلىقى ۋە تىنچلىقى ئۈچۈن ئەسكەر تۇرغۇزدى. كېيىنكى ۋاقىتتا «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان يول مانا شۇ قەدىمكى كارۋان يولى ئاساسىدا راۋاجلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شىنجاڭ مانا شۇ يىپەك يولىنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ يول چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)دىن باشلىنىپ ھازىرقى شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرى ئارقىلىق شىنجاڭ كارۋان يوللىرى بىلەن تۇتىشىدۇ.

① لۇشاۋۋېي: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى»، 1989 - يىللىق 8 - سان.

جۇڭگو تارىخىدا بۇ يول ئەڭ دەسلەپ «خەن سۇلالىسى تارىخى»دا سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، بۇ يول «قاشتېشى قوۋۇقى (يۈيمېن)»، ياڭگۇەن ئۆتكەللىرىدىن چىقىپ، غەربكە (شىنجاڭغا) ئۆتكەندە ئىككىگە ئايرىلىدۇ: پىشامشاننىڭ يېنى بىلەن تاغنىڭ شىمالى بوخې (波河) دەرياسىدىن غەربكە مېڭىپ يەركەنگە بارىدۇ. بۇ جەنۇبىي يول؛ مانا مۇشۇ جەنۇبىي يول غەربتە كۆكتارت تېغىدىن ئۆتۈپ ئۇلۇغ يۈجى، ئارشاك قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ؛ ئالدى قوش خانلىقى ئوردىسىدىن شىمالىي تاغ، بوخې دەرياسىنى بويلاپ قەشقەرگە بارىدىغان يول شىمالىي يولدۇر؛ بۇ يول غەربتە كۆكتارت تېغىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە، كانگىيە، ئانسەيگە قەدەر بارىدۇ. بەزى ئاپتورلار مانا شۇ يۇقىرىقى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپلا جەنۇبىي، شىمالىي يول ــ ھەر ئىككىسى دۇنخۇاڭدىكى ياڭگۇەن ئۆتكىلى بىلەن قاشتېشى قوۋۇقى (يۈيمېن)دىن ئايرىلىدۇ، دەپ چۈشىنىدۇ. ئادەتتە سىزىلغان ۋە چەت ئەللىك ئاپتورلار سىزغان خەرىتىلەرمۇ مانا شۇنداق سىزىلىپ كەلگەن.

بىزنىڭچە، بۇ خاتىرە پەقەت غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئەھۋالنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن بەزى ئاپتورلار مۇشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول، ئوتتۇرا يول دۇنخۇاڭدىن ئايرىلىدۇ① دەپ يازىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول دۇنخۇاڭ بىلەن قاشتېشى قوۋۇقى (يۈيمېن)دا ئايرىلغان ئەمەس. بەلكى لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى روراندىن ئايرىلغان. چۈنكى روراننىڭ غەربىدىكى تەكلىماكان چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ توسالغۇلۇقى سەۋەبىدىن، قۇملۇقنىڭ ئىككى تەرىپى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلگەن. تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 79-يىلى (خەن سۇلالىسى يۈەنفېڭ 4-يىلى) بوجېيزى پەرغانىگە بارغان، پەرغانە ئەسلىدە شىمالىي يولدا ئىدى، لېكىن روران ئارقىلىق ئۆتۈپ غەربىي شىمالغا مېڭىپ كۇچاغا، ئاندىن پەرغانىگە بارالايتتى، يەر ئاستىدىن چىققان يادىكارلىقلارمۇ بۇنى ئىسپاتلايدۇ؛ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە ئوچۇق قىلىپ: «پىشامشاندىن كۆكتارت تېغى ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە بارىدىغان ئىككى يول بار» دېيىلگەن. پىشامشان غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى روران شۇ، «بەنيۈڭ تەزكىرىسى»دە يەنە روران «غەربتە قارا شەھەر، كۇچاغا بارىدىغان يول ئۈستىدە» دېيىلىدۇ. قارا شەھەر بىلەن كۇچا شىمالىي يولدىكى مۇھىم شەھەرلەر، روران بولسا يول ئۈستىدە، ئۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، دۇنخۇاڭدىن كېيىن جەنۇبىي يول بىلەن شىمالىي يول تېزلا ئايرىلىپ كەتمەيدۇ، بەلكى رورانغا بارغاندىن كېيىن ئاندىن ئايرىلىدۇ. شۇڭا روران «ئۆتەڭلىك ئازابىنى تارتاتتى»، چۈنكى، «ئەلچىلەر مۇشۇ يەرگە چۈشۈپ ئۆتەتتى. يىلىغا كۆپ بولغاندا ئون نەچچە قېتىم ئەلچىلەر كېلىپ كېتەتتى»، «ئۆتەڭ بولغان بۇ روران يول باشلاش، سۇ ۋە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىش، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قارشى ئېلىش ۋە ئۇزۇتۇپ قويۇش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان» ئىدى.②

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھۇنلار (kuwox) قوشنى بېسىۋېلىپ، قوشنا دۆلەتلەرنى ئۇلۇغ يۈجىلەر (توخرىلار) بىلەن مۇناسىۋەت قىلدۇرمىغان... شەرق بىلەن

① ليۇ زىشاۋ: «بەيەك يولى ۋە ئۇيغۇرلار»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى»، 1981-يىللىق 1-سان.

② «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەل تەزكىرىسى».

غەربىي ئوتتۇرىسىدىكى يولنى ئۆزۈۋەتكەن»①، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا، يىپەك يولى قاتناشلىق جەنۇبىي يولنى ئاساس قىلغان، يەنى دۇنخۇاڭدىن مېڭىپ قاشتېشى قوۋۇقى (يۈيمېن)دىن روران ئارقىلىق تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي ياقىسى، قارا قۇرۇم تاغلىرى شىمالىي ئېتەكلىرى بىلەن غەربكە مېڭىپ، چەرچەن، نىيە، ئۇزۇن تات، خوتەن، پوسكام، يەكەن، تاشقورغان ئارقىلىق پامىردىن ئېشىپ ئىنەي (依耐) ۋە ئۇيرو (无雷)دىن ئۆتۈپ ئۇلۇغ يۈەجىلارغا (هازىرقى ئافغانىستان بەلخ ئەتراپىدا) بارىدىغان بولغان ئىدى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جاڭ چيەن ئۇلۇغ يۈەجىلاردىن قايتقاندا، «جەنۇبىي تاغنى بويلاپ ماڭغان» ئىكەن. ئۇ مانا مۇشۇ جەنۇبىي يول بىلەن ماڭغان بولسا كېرەك.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 104 - يىلى خەن سۇلالىسى سەنگۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ قايتقاندا «ئۇزۇن تاشتىن ئۆتكەن»؛ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 76 - يىلى فىڭ فېڭشى پەرغانە مېھمانلىرىنى ئۇزىتىپ، «مىران شەھىرىگە بارغان... يەكەنگە ھۇجۇم قىلىپ، غەربتە پەرغانىگىچە بارغان»دا②، ئۇمۇ مانا مۇشۇ جەنۇبىي يول بىلەن ماڭغان ئىكەن.

ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي يولمۇ روراندىن چىقىپ، كۆنچى دەرياسىنى ياقىلاپ، ئاۋۋال قارا شەھەرگە، ئاندىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، بۈگۈر، كۇچا، ئۇچتۇرپان، قىزىلسۇ (ئاقسۇ)، قەشقەر ئارقىلىق تېرەك باغ يولىدىن ئۆتۈپ پەرغانىگە، كانگا (كانگىيە)غا باراتتى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 103 - يىلى، لى گۇاڭلى 2 - قېتىم پەرغانىگە يۈرۈش قىلغاندا، بۈگۈرگە بېرىپ، بۇ يەردىن يەنە غەربكە قاراپ مېڭىپ، پەرغانە شەھىرىگە بارغاندا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقىمۇ شىمالىي يول بىلەن بولغان. بۇ يول بىلەن غەربكە مېڭىپ كۇچادىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە غەربكە ماڭاتتى. جاڭ چيەن ئۇيسۇنغا بارغاندا، كۇچادىن ئۆتكەن. ئۇيسۇن مەلىكىسى (جيېيۇي) قىزىنى پايتەختكە كۆچۈرۈپ (يەتتە تارلىق چالغۇ ئەسۋابى) ئۆگىنىشكە ئەۋەتكەندە، ئۇنى ئۇزىتىپ ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتىلگەن خەن سۇلالىسى نەۋكەر بېگى يۈ فېڭمۇ كۇچادىن ئۆتكەن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى (شۈەندى خان سەلتەنەت دەۋرى شىنجۆ 2 - يىلى) ھون باتۇر (غەرب تەرەپ) خانى خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇپ، خەن سۇلالىسى غەربىي ئەلدە قاراۋۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن شىمالىي يول پىچانشاندىن ئۇدۇل ئالدى قوش خانى ئوردىگاھىغا (تۇرپانغا)، ئاندىن تەكرى تېغى جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ غەربكە كېتىدىغان بولغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 37 - يىلى (يۈەندى خان سەلتەنەت دەۋرى جەنشاۋ 3 - يىلى) غەربىي ئەل ياندىش بېگى چېن تاڭ ھون تەكرىقۇتى قۇتتۇشقا يۈرۈش قىلغاندا، شەھەر دۆلەتلىرى قوشۇنلىرىنى قوزغىغان، قوش تىركەك چېرىكچى بېگى تېرىنچى سىپاھ بەگلەرنى سەپەرۋەر قىلغان. ئالتە دورغاپ قوشۇندىن ئۈچ دورغاپ قوشۇن جەنۇبتا پامىردىن ئېشىپ پەرغانىدىن ئۆتكەن، ئۈچ دورغاپ قوشۇن قاراۋۇلچى بەگنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە، ئۇچتۇرپاندىن شىمالىي يول ئارقىلىق قىزىل قورغان (赤谷)غا كىرىپ،

---

①② «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەل تەزكىرىسى».

ئۈيسۇنلار ئارقىلىق كانگا، چېگرىسىغا ئۆتكەن، تىيەنچەننىڭ غەربىگە قەدەر بارغان.①
چېن تاڭ باشلىغان ئۈچ دورغاپ ئەسكەر مانا شۇ تۇرپاندىن چىقىپ شىمالىي يول بىلەن
غەربكە قاراپ ماڭغان.

قوش (kuwoxi) دەل شىمالىي يول ئۆتىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ «غەربىي خەن سۇلالىسى ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئىش. پىشامشاندىن ئالدى قوش بارىدىغاندا قەدەر قۇملۇقنى ياقىلاپ ماڭىدۇ، ئوت-چۆپ، سۇ يوق، يۈرۈش تەس، تۆت ئەتراپى بىپايان سوزۇلغان بۇ يولنى مۆلچەرلەش قىيىن».② شۇڭا «تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى بەگ شۈي پۇ بۇ يولنى ئېچىپ، شۇ يول ئارقىلىق بەيلۇڭدۇي قۇملۇقىدىن ئۆتۈش ئازابىدىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغان. ئارقا قوش خانى قوقىي بىكەت بولۇپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەن».③ لېكىن ئۇنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولغانلىقى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە ئوچۇق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئارقا قوش خانى سۈي جىلى غەربىي ئەلگە-جەن لىك (سەنگون) كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا «قوي، كالا، ئاشلىق، يەم-خەشەك، يول باشلىغۇچى، تىلماچ يەتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ھۆددىسىدىن ئېچىقالمايمىز قىلىشىن» ئىن ئەنسىرەپ، باش قېچىپ چىقىپ قالغان. مىلادى 76-يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى جاڭدى سەلتەنەت دەۋرى جەنچۇ 1-يىلى) گېڭ گۇڭ قەشقەرنى تۇتۇپ تۇرغان ۋاقىتتا، سېرىق چاچلار (ھازىرقى تىبەتلىكلەرنىڭ ئەجدادى) خەن سۇلالىسىدىن ياردەم تىلىگەن، ۋاڭ ماڭ يۈرۈش قىلغان، گېڭ گۇڭ شەرقتە قاشتېشى قوۋۇقىغا قەدەر كەلگەن، ئۇلار شۇ چاغدا مانا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. بۇ يول ئېچىلغاندىن كېيىن، ئاندىن دۇنخۇاڭ روزاننىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولنىڭ ئايرىلىش نۇقتىسى بولغان. ياڭگۇەن ئۆتكىلى بىلەن قاشتېشى قوۋۇقى مانا شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولنىڭ بوسۇغىسى بولغان. بۇ يول دۇنخۇاڭدىن غەربكە مېڭىپ قاشتېشى قوۋۇقىدىن چىقىدۇ، «پىشامشاندىن ئۆتۈپ، شىمالدا قۇمۇلدىن مىڭ چاقىرىمچە سوزۇلىدۇ. قۇمۇلنىڭ شىمالىدىن ئالدى قوش خانلىقى — قوچۇ قەلئەسىدىن 1200 چاقىرىمچە سوزۇلىدۇ... بۇ غەربىي ئەللەرنىڭ بوسۇغىسى، شۇڭا ئۇچۇن تىركەك ۋە ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى بەگلەر ئالمىشىپ تېرىقچىلىق قىلىپ تۇراتتى».④ لېكىن روراندىن (پىشامشاندىن) قارا شەھەر، كۇچاغا بارىدىغان يول يەنىلا راۋان ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، مانا مۇشۇ يول ئاساسىدا راۋاجلىنىپ «شىمالىي يېڭى يول» پەيدا بولغان. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە جەنۇبىي يول، ئوتتۇرا يول (ئەسلىدىكى شىمالىي يول) ۋە يېڭى شىمالىي يولدىن ئىبارەت ئۈچ تارماق يول شەكىللەنگەن. يۈ خۇەن يازغان «ۋېي خانلىقى خاتىرىلىرى» (魏略) دە، يېڭى شىمالىي يول توغرىسىدا بىر قەدەر تەپسىلىي خاتىرىلەر بار، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، بۇ يول «قاشتېشى قوۋۇقى ئۆتكەللى غەربىي شىمالدىن چىقىپ، خېۋاڭكېڭدىن ئۆتىدۇ، سەنلۇڭشا ۋە لۇڭدۇي قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ ۋۇچۈەننىڭ

① «خەن سۇلالىسى تارىخى، غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى».

② «تىنچ گۈللىنىش دەۋرىدە تۈزۈلگەن دۇنيا ھەققىدە بايانلار».

③ خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى».

④ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى».

شىمالىدىن چىقىدۇ. ئاندىن قۇش چېگرىسىدىكى تىراكېك ۋە ئوتتۇرانچى چېرىكچى بەگ كونتروللۇقىدىكى قورغانغا بارىدۇ. بۇ يەردىن غەربكە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا يول بىلەن كۇچادا قوشۇلىدۇ ۋە يېڭى يول شەكىللەندۈرىدۇ». ئۇنىڭدا يەنە: «شىمالىي يېڭى يولدىكى شەرقىي سانجى دۆلىتى، ئۈرۈمچى دۆلىتى، پۇكاك، بارىكۆل دۆلىتى، مايناس دۆلىتى قاتارلىقلار ئارقا قوش خانلىقىغا تەۋە... (بۇ يول) غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، ئۇيسۇن، كانگالارغا بارىدۇ» دېيىلگەن. بۇ شىمالىي يېڭى يول ئالدى قوش خانلىقى قوجۇ قەلئەسىدىن ئارقا جىمسارغا 500 چاقىرىمچە كېلىدۇ. ئاندىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئارقا قوش خانلىقى بەگلىكلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرىنى ئايلىنىپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى بىلەن غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئۇيسۇن ۋە كانگاغا قەدەر بارىدۇ. بۇ يول ئوت-چۆپ، سۇ مول جايلارنى بويلاپ ماڭىدۇ، ئات-ئۇلاقلارنى بېقىشقا ئىنتايىن قولايلىق، بۇ يەردىكى ئاھالىلار ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەچكە، سودىگەرلەرنىڭ قاتنىشى ئۈچۈن قولايلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى مۇھىم بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىللەردە، ئۇنىڭ ئورنى بارغانسېرى مۇھىملاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يولمۇ ئېتىبارغا سازاۋەر مۇھىم يولدۇر.

يۇقىرىقى ئۈچ يول ئارىسىدا يەنە بىر-بىرىگە تۇتىشىدىغان تارماق يوللارمۇ بولغان. ئۈچ يولدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىلىرىغا ئايرىم يوللىرىمۇ بولغان. مۇشۇ يوللار ئارقىلىق ئۇلار ئۆزئارا قاتناش-ئالاقە قىلىپ تۇرغان.

يۇقىرىقى خاتىرىلەردە زىكىر قىلىنغان ئۈچ يول ھەققىدىكى خاتىرىلەردىن بىلىنىدۇكى، شىمالىي، ئوتتۇرا، جەنۇبىي يول دەپ ئاتالغان كېيىنكى «يىپەك يولى» شىنجاڭدىكى قەدىمكى قاشتېشى يولى، بىرونزا يولى، چوڭ كارۋان يولىنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ يوللار شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن ۋە بۇ يەردىن شەرق ۋە غەربكە تۇتاشقان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئا. ب. لونوۋ: «پامىر ۋە تاش قورال دەۋرىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئاسىيا رايونىدا ئولتۇراقلىشىشى» ناملىق ماقالىسىدە: «تاش قورال دەۋرىدىكى پامىر، تۈركىستان، ئافغانىستان، پەرغانە، غەربىي پاكىستان، ھىندىستان، ھازىرقى شىنجاڭ — تەڭرى تاغلىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئارا يول بولغان. ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقى شۇ يولدا شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغا قاتناپ، سودا قىلىپ تۇرغان. بۇ يول تەرەققىي قىلىپ كېيىن مەشھۇر «يىپەك يولى»غا ئايلانغان. شۇڭا رىم ۋە يۇنان ئالىملىرى تارىم ۋادىسى بىلەن زەرەپشان ۋادىلىرىنى «يىپەك ئېلى» (Seris) دەپ ئاتىغان» دەپ يازىدۇ. بۇ يول شىنجاڭدىن باشلىنىپ شەرقتە ئېلىمىزنىڭ سۈيىۋەن، گەنسۇ، چىڭخەي كېيىنكى مەزگىللەردە چاڭئەن، قاتارلىق جايلىرىغا تۇتاشقان؛ غەربتە جەنۇبىي يول يېشىل شەھەر (ھازىرقى بەلخ)، ئارقىلىق مەرۋى، ئارشاك، مېسوپوتامىيە (ئىراق)، ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتىشاتتى؛ يېشىل شەھەردىن جەنۇبقا چۈشۈپ كەيپىر تېغى (开伯尔) ئاغزىدىن ئۆتۈپ، پىشاۋار، ھىندىستانغا قەدەر باراتتى؛ يەكەندىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ، سىند (辛头) دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئۆتۈپ شىيەندۇ (悬渡)دىن ئېشىپ ھىندىستان، ۋە ئىران

قوللۇقىغا بارىدۇ؛ ئوتتۇرا يول پەرغانىدىن چىقىپ، كانگا (سەمەرقەنت) ئارقىلىق مەرۋىگە بارىدۇ، يەنىمۇ غەربكە مېڭىپ ئوتتۇرا دېڭىزغا بارىدۇ. كانگانىڭ غەربىي شىمالىي بىلەن يىغۇقىرغا ئۆرلەپ ئانسەي (ئائورسى)، كاسپىي دېڭىزغا بارىدۇ، يەنىمۇ غەربكە مېڭىپ قارا دېڭىزغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي يول سۈياب (توقماق)دىن ئۆتۈپ ئارال دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى ئايلىنىپ غەربكە مېڭىپ، قارا دېڭىزغا تۇتىشىدۇ. بۇ ئۈچ يول ئوتتۇرا دېڭىز ۋە قارا دېڭىزغا بارغاندىن كېيىن، يەنىمۇ غەربكە سوزۇلۇپ، ياۋروپا دۆلەتلىرىگە تۇتىشىدۇ. ياكى ئوتتۇرا دېڭىزدىن جەنۇبقا مېڭىپ شىمالىي ئافرىقىغا بارىدۇ. «يىپەك يولى» ئارقىلىق چەت ئەللەرگە يىپەك بۇيۇملىرى چىقىرىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە تۆمۈر، فار-فۇر بۇيۇملار، سىرلىق (سىرلانغان) بۇيۇملار، تېرە، رەۋەن (大黄) قاتارلىق نەرسىلەر چىقىرىلاتتى. پىلىنىينىڭ «تەبىئەت تەزكىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە: «چىندىن چىقىرىلغان تاۋارلار ئىچىدە تۆمۈر ۋە تېرە بار» ئىدى، «رىم بازارلىرىدا ھەر خىل تۆمۈر ئەسۋابلار سېتىلاتتى، لېكىن بۇ ھەر خىل تۆمۈرلەر ئىچىدە چىننىڭ تۆمۈرى ئەڭ ئەلا ئىدى. چىنلىقلار ئۇنى ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملار ۋە تېرە ماللار بىلەن بىرلىكتە بىزگە چىقىرىپ بېرەتتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ شاپتۇللىرى، ئۆرۈكلىرىمۇ غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا قاتارلىق جايلاردا يىلتىز تارتقانىدى» دېيىلىدۇ.①

شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى مانا مۇشۇ «يىپەك يولى» ئارقىسىدا نەسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

شىنجاڭدا يىپەكچىلىكنىڭ قاچان باشلانغانلىقى ھەققىدە ئېنىقچىلىك يازما ھۆججەتلەر بولمىسىمۇ، لېكىن بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا ئاساسەن تەخمىن قىلىش مۇمكىن. 1976-يىلدىن 1978-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي تاغ (نەنسەن) ئالغۇي جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىدىن تېپىلغان قەبرىلەردىن (بۇلارنىڭ ۋاقتى يېغىلىق دەۋرى يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 475 — 221-يىللار) قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئەسلىدىكى دوكلاتتا: بۇلار ساكلار مەدەنىيىتىنىڭ يالدامىسى دەپ يەكۈن چىقىرىلغان، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى يازغان «شىنجاڭ ئالغۇي جىلغىسىدىكى تېشىك كۆلىنىپ، ياغاچ ساندۇق كۆمۈلگەن قەبرىلەردىن قېزىش ھەققىدىكى قىسقىچە دوكلات» («مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلى، 1981-يىللىق 1-سان، 18 — 22-بەتلەر، 8-رەسىم) تا ئاخىرەتلىك بۇيۇملا ئىچىدە يىپەك بارلىقى ئېيتىلغان. يىپەكتىن توقۇلغان تورلار چىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچۇق كۆرگىلى بولىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى شىنجاڭنى «يىپەك ئېلى» دەپ چۈشەنگەن ھەم ئۇلار ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە كۆپ مەلۇماتلارنى بەرگەن.

① بەزى خەنزۇ ئاپتورلار غەرب ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «چىن» سۆزىنى «جۇڭگو» دەپ چۈشىنىدۇ، ھەر خىل توقۇلما ۋە تېرىلەرنى جۇڭگودىن چىقىرىلغان دەپ قارايدۇ. لېكىن جۇڭگو چارۋىچىلىق دۆلىتى بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ سىرتقا تېرە چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇنىڭدەك ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەر جۇڭگونىڭ خاراكتېرلىك مېۋىلىرى ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ئېيتىلغان نەرسىلەر مانا مۇشۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىن چىقىرىلغان. بۇ يەردە غەرب ئاپتورلىرى ئىشلىتىۋاتقان «چىن» ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا قارىتىلغان.

«يىپەك ئېلى» ھەققىدە دۇنيا ئالىملىرى بەرگەن مەلۇماتلار تارىخىي رېئاللىققا ئىگە. مەيلى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن بولسۇن، مەيلى يىپەك ئېلىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ چىراي تەسۋىرىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك بەلگىلەر جەھەتتىن بولسۇن، قەدىمكى غەرب مەنبەلىرىدە كۆپ زىكىر قىلىنغان. بۇ «يىپەك ئېلى»، شەك - شۈبھىسىزكى، شىنجاڭدىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان يەكەن، خوتەننى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە ئېلىمىزنىڭ ئالىمى چيەن بوچۈەن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى غەرب ماتېرىياللىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، يىپەك ئېلى (سېرىس) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھىندىستان بىلەن ستىيان (Say:hians) ئارىلىقىدا ئەمەس ھەمدە تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغانمۇ ئەمەس، باكتىرىيىلىكلەرنىڭ تەسىرى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنمۇ ئەمەس، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ چېچى قىزىل، كۆزى كۆكمۇ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەينى ۋاقىتتا غەربلىكلەر جۇڭگونى باشقا نام بىلەن ئاتايتتى... پاكىتلاردىن كۆرۈش تەس ئەمەسكى، سېرىس (يىپەك ئېلى) سۇلې (قەشقەر)دۇر...»①

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى كونا ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپلا ئۆزلىرىنىڭ تىرىشچان ئەمگىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتى بىلەن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، شانلىق مەدەنىيەت يارىتىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە چوڭ ھەسسە قوشتى. قىيا تاش سىزمىلىرىمۇ مانا مۇشۇ مەدەنىيەت جۈملىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، قۇتۇبىي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان تەڭرى تاغ ئىچىدىكى قىزىلتاش (康家石门子) دېگەن يەردىكى قىيا تاش سىزمىلىرى دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ يەردىكى قىيا تاشقا سىزىلغان رەسىملەردە ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەزگىلىدىكى جىنسىي تېۋىنىش ئادىتى ناھايىتى روشەن ئىپادە قىلىنغان. بۇ ھەقتە ۋاڭ بىڭخۇا ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىز ئۇچراتقان ماتېرىياللارغا ئاساسەن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇ، بۈتۈندىكى شۇنچىۋالا زور كۆلەملىك تاش ئويما رەسىملەرنىڭ مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم بايقىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ جىنسىي ئەزاغا تېۋىنىش ھەققىدىكى رەسىملەردىن تېخىچە مۇنچە ئېنىق كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر ھەققىدە بىرەر مەلۇمات يولۇقتۇرمىدۇق»②. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردىن بۇرۇن گرېكلاردا ئەرلەرنىڭ يالىڭاچ رەسىمىنى سىزىش ۋە ئويۇش ئۇسلۇبى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاياللارنىڭ يالىڭاچ رەسىمىنى سىزىش ئادىتى يوق ئىدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئارىسىدا ئەر ۋە ئاياللارنىڭ يالىڭاچ رەسىمىنى سىزىش ۋە قىيا تاشلارغا ئويۇش ئەڭ ئومۇملاشقان. شىنجاڭنىڭ چاغانتوقاي، مىچۈەن ناھىيىلىرى ۋە مايتاغ رايونى ھەمدە قۇتۇبىي ناھىيىسى قىزىلتاشتىكى جىنسىي ئەزاغا تېۋىنىشقا دائىر قىياتاش سىزمىلىرى بۇنىڭ كۈچلۈك ئىسپاتىدۇر.

شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يىپەك يولى بويىلاپ تىل - يېزىق ۋە مەدەنىيەت،

① چيەن بوچۈەن: «سېرىس ھەققىدە»، «غەربىي ئەل تارىخ مەجمۇئەسى»، 1 - قوم، 154 — 155 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «قۇتۇبىي ناھىيە قىزىلتاشتا چېكىلگەن جىنسىي ئەزاغا تېۋىنىش رەسىملىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

سەنئەتتە تۇتقان ئورنىمۇ ئىنتايىن چوڭ.
... ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا، غەربىي دىيارلار دەپ ئاتالغان ھازىرقى شىنجاڭ مەتبەئەچىلىك ھەركەتلىرىدىن بىرى. ئەندى ياۋروپادىن تېپىلغان مەتبەئە ماتېرىياللىرىنىڭ تارىخىي ئۈستىدە تەخمىنەن بىر نەرسە دېيىش قىيىن بولسىمۇ، ئەمما بەزى غەرب ئالىملىرى ياۋروپادىن تېپىلغان بىر ھۆججەت ماتېرىيال پارچىسىدا كۆرۈلگەن چىڭگىزخاننىڭ ئىسمى ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ياغاچ مىخ مەتبەئە ھەرپلىرىگە قاراپ، ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىكىنى مىلادى 1300 - يىللارغا مۇقىملاشتۇرماقتا. كارتېر: «تۇرپاندىن تاپقان ياغاچ ئويما مەتبەئە ماتېرىياللىرىدا ئالتە خىل يېزىق بار: ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە سانسكرىت يېزىقىدىكى مەتبەئە ماتېرىياللىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ» دەيدۇ.①

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مىلادى 1300 - يىللارغا ئائىت ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياغاچ ئويما مىخ ھەرپلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مىخ مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىكىنى مىلادى 1300 - يىلدىن باشلانغان دەپ پەرەز قىلىنسىمۇ بولىدۇ، لېكىن مۇنداق قىلىپ مۇقىملاشتۇرۇۋېتىشكە بولمىسا كېرەك. چۈنكى، ھازىرغىچە ئالىملارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولمىغان يەنە باشقا ماتېرىياللارمۇ بار. مەسىلەن، ئەنگلىيە ئارخېئولوگى (ئەسلى ۋېنگىر ئىكەن) ئاۋرېل ستەيىن تۇرپاندىن تاپقان يازما ماتېرىياللار ئىچىدىن تۇيۇقسىز بىر باسما ھەرپ بىلەن بېسىلغان ماتېرىيالنى ئۇچراتقان. ئۇنىڭدا باسما ھەرپلەر بىلەن «ئىدىقۇت 34 - يىلى... ئائىلىسىدە غالجىر ئىت بار، يولۇچىلار ئېھتىيات قىلسۇن...» دېگەن سۆزلەر بېسىلغان. «ئىدىقۇت 34 - يىل»نى تارىخچىلار مىلادى 949 - يىلغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىغان. خەنزۇ يىلنامىچىلىرى بويىچە، «ئىدىقۇت 34 - يىلى»نى سۇي سۇلالىسى يىلنامىلىرىغا سېلىشتۇرۇپ، سۇي سۇلالىسى تەيخۇاڭ 14 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئا. ستەيىن ئۆزى تاپقان ماتېرىيالدىكى بۇ يېزىقلارنىڭ ئېنىق مەتبەئە خېتى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.② مانا بۇ ئۇيغۇر مەتبەئەچىلىكىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس يىلنامىلىرى بار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. موڭغۇللار دەۋرىدىكى مىخ مەتبەئە تېخنىكىسى غەربكە تارقىلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغىچە قەدەر بارغان. بۇ تېخنىكىنىڭ XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە قەدەر بارغانلىقى ھەقىقەتەن چوڭ ئىش. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاڭ جىنىڭ ئۇسۇلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ئىشلەتكەن بولۇشى ياكى ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ ئىجادىي ئۇيغۇر يېزىقىنى يەككە ھەرپكە ئايلاندۇرۇپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئەمەس، بۇ مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇندىن بار بولۇشى، بەلكى ۋاڭ جىنىڭ كەشپىياتىدىن كۆپ بالدۇر بولۇپ، پەقەت تارىخىي خاتىرىلەرگە چۈشمەي قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ستەيىن تۇرپاندىن تاپقان ھۆججەت ماتېرىياللار ئىچىدىكى «ئىدىقۇت 34 - يىلى» دېگەن باسما خەت بۇنىڭ ئوبدان ئىسپاتىدۇر.

«يىپەك يولى» تارىختا ھەرگىز سودا - تىجارەتچىلەرنىڭ يىپەك سودىسى يولىلا بولۇپ

①② فۇ يۆخۇەن: «ئەڭ بالدۇرقى بىر پارچە جۇڭگو ماتېرىيالى» «تارىخ ئوقۇتۇش» 1 - توپلامدىن.

قالماسلىقى يەنە ئىلكى ئۇيغۇر-ئەرەب ئەللىرى خەلقلىرىنىڭ ئۆز-ئارا دوستانە ئالاقە ئورنىتىشى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. قەدىمكى زامانلاردىلا ئۇلار دۇنيادىكى تۆت قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۆلەت — جۇڭگو، ھىندىستان، مىسىر، بابىل ۋە ياۋروپادىكى قەدىمكى گرېتسىيە، رىم قاتارلىق جايلارنىڭ بىلىملىرىنى ئېلىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ياۋروپا، ئاسىيا قىتئەلىرىدىكى ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرى دوستلۇقىنى ئالغا ئىلگىرىلىتىشتە ئاساس سالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ دۇنيانىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۈچ قىتئەگە تەسىر ياراتقان ھەمدە ئۇ شان-شۆھرەت بىلەن دۇنيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى سەھىپىلەرگە كىرگۈزۈلگەن.

ئىسلام دىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنى چېگرا قىلغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىغا دەپ ئايرىيدۇ. شەرقىي قىسمىنىڭ مەدەنىيىتى جۇڭگو، ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان؛ غەربىي قىسمى يۇنان، رىم، پېرسىيە (ئىران)، ھىندىستان مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئۇچرىغان. تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى سودا ئىشلىرىغا ماھىر بولۇپ، كۆپ خىل تىلنى پىششىق بىلىدىغان ۋە تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا، ئۇلار تۈرلۈك دىن ۋە مەدەنىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئېلىپ كېلىپ كەڭ تارقاتقان، يەنە نۇرغۇن دىنىي كىتابلارنى تەرجىمە قىلىپ چىققان. شۇنىڭدەك يەرلىك مىللەتلەردىن نۇرغۇن ئەدىب، پەيلاسوپ، تەرجىمان ۋە سەنئەتكارلار مەيدانغا كەلگەن.

مىلادىيە VIII ئەسىردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ زېمىنى تېخىمۇ كېڭەيگەن ئىمپېرىيىگە ئايلاندى. بۇ چاغدا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى گېرمانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، غەربىي ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىرلىك فېئوداللىق زۇلمەت دەۋرىگە قەدەم قويغانىدى. يۇنان، رىم مەدەنىيىتى بولسا ئۇنىڭ ئەكسىچە بولدى، ئەرەبلەر ئۇلارنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىندى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي قىسمىنىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ قالدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب تىل-يېزىقىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلاردىن ئەرەبچىنى بىلىدىغان نۇرغۇن ئالىم ۋە يازغۇچىلار مەيدانغا كېلىدۇ. مەسىلەن، IX – XI ئەسىرگىچە قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ئىسلام دۇنياسىدا ئەرەب يېزىقىدا يازغان مەشھۇر ئالىملارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇغۇلۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان كىشىلەر ئىدى، سامانىيلار دەۋرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا، باشقا جايدىكى مۇسۇلمان ئالىملارمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ كەلگەنىدى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپ جەھەتلەردە ياۋروپادىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى.

مانا شۇ دەۋرلەردە مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇ جاپپار مۇھەممەد ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى (خارەزىملىك)، ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم ئەھمەد ئەل فەرغانى (فەرغانىلىق)، پەيلاسوپ ئەبۇ نەسىر فارابىغا ئوخشاش ئالىملار مەيدانغا كەلگەنىدى. فارابى بولسا ئۆز زامانىسىنىڭ

چوڭ ئالىمى ئىدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەبچە يازغان. ئۇنىڭ تۆھپىسى شۇ يەردىكى ئۇ ئارستوتىلنىڭ تەلىماتى ۋە يېڭى ئەپلاتونىزمنىڭ پەلسەپىۋى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى ئۆزگەرتكەن، راۋاجلاندۇرغان. يەنە شۇ زاماندىكى ئاتاقلىق ئالىمنىڭ بىرى — ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ئىدى. ئۇ بۇخارالىق بولۇپ، تېببىي ئالىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە پەيلاسوپ، شائىر ھەم سىياسىي ئەرباب ئىدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەرەبچە، بىر قىسمىنى پارسچە يازغان.

سامانىيلار دەۋرىدە، جۇغراپىيە ئىلمى بىر قەدەر راۋاجلانغانىدى. ئىسلامىيەتتىكى تارىخ ۋە جۇغراپىيەشۇناسلىق قۇرئان تەتقىقاتىغا ئەگىشىپ راۋاجلانغان. مۇسۇلمانلار سودىگەرچىلىككە ئۇستا بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قەدىمى دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە يېتىپ بارغانىدى. بۇ ھال ئۇلاردا جۇغراپىيەشۇناسلىقنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. تامىن ئىبنى بەھر ئەل مۇتتەۋۋى ميلادى 821-يىلى شەرقتە ساياھەت قىلىپ، توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) يېرىگە كەلگەن. يەنە ئەبۇ دۇراف، مىسار ئىبنى مۇخەلھىر شەرققە ساياھەت قىلىپ، شەرقىي قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيا (ھازىرقى شىنجاڭ)دىن ئۆتۈپ، جىڭشى كارىدورىدىكى شەندەنگە قەدەر بارغان. سامانىيلار خانلىقىنىڭ باش ۋەزىرى جاھانى چەت ئەللەرنى چارلاپ كېلىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراش ئارقىلىق جۇغراپىيەگە دائىر نۇرغۇن بىلىملەرنى توپلىغان. چۈنكى ئۇ چاغدا سامانىيلار خانلىقى قارلۇقلار بىلەن قوشنا بولغاچقا، ئۇلار يىراقتىن دىپلوماتىيە يۈرگۈزۈپ، يېقىندىن ھۇجۇم قىلىپ، قارلۇقلارنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىشكە قىزىققان. يەنە ميلادى IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، نامى يۈتكەن بىر ئاپتور 982-يىلى «ھۇدۇدۇل ئالەم» ناملىق بىر ئەسەرنى يازغان. بۇنى شۇ چاغدىكى جۇغراپىيە بىلىملىرىنىڭ مەجمۇئەسى دېيىشكە بولىدۇ.

سامانىيلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلار سودا پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى شەرق قىسمى — ھازىرقى شىنجاڭغا تارقىتىپ، بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنى ئىسلاملاشتۇرغان. كېيىن قاراخانىيلار خانلىقى سامانىيلار خانلىقىنى يوقاتقان. قاراخانىيلار خانلىقى بىر تەرەپتىن، غەربىتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەرەب مۇسۇلمانلىرى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىدىقۇت (قوچۇ) خانلىقى ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مەدەنىيىتىنى ئالغا سۈرگەن. نەتىجىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»تەك ئالەمشۇمۇل بۈيۈك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئىككى گىگانت ئەسەر ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان زور تۆھپە بولۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتقان. بۇنىڭدىن باشقىرى، شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان نۇرغۇن ئۇقۇمۇشلۇق ئەربابلار ئۆتكەن. بۈيۈك بۇددا ئالىمى كۇچالىق كۇماراجىۋا (344 — 413-يىللار)، قەشقەرلىك بۇددا ئالىمى خۇيلان ۋە فورتېتىڭ، ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس سۇجۇپ ئاقارى، رەسسام ۋىسارا ئىساڭگا قاتارلىقلار ۋە يۈەن (موڭغۇل) سۇلالىسى دەۋرىدىكى

ئالىملاردىن تىلشۇناس ۋە پېداگوگ تاتاتۇڭا، ئارغۇن سارىق، قۇبلاي خاننىڭ باش ۋەزىرى ليەن شىشەن، تەرجىمان ئەنزاڭ، يېزا ئىگىلىك ئالىمى لومىڭشېن، تارىخشۇناس لېيەن ئاخپۇيشەن قىيا، گېنېرال چاغان تۆمۈر، ئارىق قىيا، ئەدىبلەردىن سەيدۇللا، سەۋنچ قىيا، مازۇچاڭ قاتارلىقلار شۇلارنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ.

قاراخانىلار بىلەن زاماندىش بولغان غەزنەۋىلەر خانلىقى سۇلتانى مەھمۇت غەزنەۋى ئەدىبلەر ۋە ئالىملارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە ئىلھام بەرگەن. ئۇلۇغ پارس (ئىران) شائىرى فىردەۋسى ئۆزىنىڭ «شاھنامە» داستانىنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان. شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن يەنە بىر مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي (973 — 1048 - يىللار) بولۇپ، ئۇ كەڭ بىلىملىك ئادەم ئىدى. ئۇ تۈركچە، پارسچە، ئەرەبچە تىل - يېزىقنى مۇكەممەل بىلگىنىدىن تاشقىرى، يەنە سانسكرىتچە، ئىبرىيچە، سۈرىيچە تىل - يېزىقلارنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇ يەنە ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تېبابەتچىلىك، فىزىكا، تارىخ قاتارلىق ئىلىملەرگە كۆپ ھەسسە قوشقان بولۇپ، ئۆز ھاياتىدا 150 پارچە ئىلمىي ئەسەر يازغان. 1017 - يىلدىن كېيىن بىرۇنىي ھىندىستانغا بېرىپ ھىندى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغان ۋە ھىندىستان تارىخىنى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە «كانشۇناسلىق» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭغا زاماندىش بولغان سامانىلار خانلىقىنىڭ يەنە بىر ئالىمى ئۇتبى ئەرەب يېزىقىدا «تارىخىي ئەمىنى» دېگەن ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر سامانىلار خانلىقىغا دائىر مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللاردۇر.

IX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە قەدەر بولغان بۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر يۇقىرى پەللە ئىدى. XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە قەدەر داۋام قىلغان تۆمۈرىيلەر دەۋرى بۇنىڭ يەنە بىر يۇقىرى پەللىسى بولدى.

تۆمۈر گەرچە كۆچمەن چارۋىچى قەۋمدىن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چىڭگىزخانغا قارىغاندا بىلىملىكرەك ئىدى. تۆمۈر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارنى ئىستېلا قىلىش جەريانىدا، زور كۆلەمدە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئۇ جايلاردىكى ئەدىب، ئالىم، ھۈنەرۋەن - ئۇستىكارلارنى ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە يىغىپ، سەمەرقەنتنى دۇنيا بويىچە ئەڭ مەدەنىي، ئەڭ ئېسىل، ئاۋات، باياشات شەھەرگە ئايلاندۇرماقچى بولغان. تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى شاھرۇخ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ھېرات شەھىرىنى پايتەخت قىلدى ۋە ئۇمۇ ھېرات مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۈچ چىقاردى. شۇڭا بۇ ئىككى شەھەر ئەينى زاماندا، قۇرۇلۇشى ھەشەمەتلىك، ئىلىم ئەھلى توپلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ، بىر مەزگىل گۈللىنىش دەۋرىنى باشتىن كۆچۈردى. بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا زىيالىيلار ئەمدى ئەرەبچىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ئەدەبىي تىلى دەپ ھېسابلىمايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر - چاغاتاي تىلىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان بولغانىدى. شۇ دەۋرلەردە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىرمۇنچە ئۇلۇغ ئەدىب - يازغۇچىلار، ئالىملار مەيدانغا كەلدى. تۆمۈرىيلەر ئوردىسىدا مەشھۇر تارىخشۇناسلار - دىن ئىبنى ئەرەبشاھ (1392 — 1450 - يىللار)، نىزامىددىن شەممىي، شەرەپىددىن يەزدى،

مىركۋاند ۋە كۋاندمىر، ئالىملاردىن سەئدىدىن، تەفتازانى ئۆمەر (1322 ـ 1395 ـ يىللار)، مەشھۇر شائىر ھاپىز، خوجەندلىك قەمەر قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى، شاھرۇخنىڭ ئوغلى، مەۋارائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزى بىر چوڭ ئالىم ئىدى. ئۇ ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا ئىلمىگە كامىل ئىدى، ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈپ چىقىلغان «ئاسترونومىيە كالېندارى» ئىسلام ئاسترونومىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ھېراتنىڭ سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ساۋاقدىشى ھەم يېقىن دوستى — ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ئەلىشىر ناۋايى بۈيۈك ئەدىب، شائىر ۋە سىياسىي ئەرباب ئىدى. ئۇنىڭ زاماندىشى پەرغانە شاھى، كېيىن ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بابۇرمۇ چوڭ ئەدىب ئىدى. بۇ ئىككى گىگانت ئەدىبىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى ھەتتا تاكامۇللاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بابۇرنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى مىرزا ھەيدەر مەشھۇر سىياسىي ئەرباب ۋە تارىخشۇناس بولۇپ، ئۇنىڭ پارسچە يازغان «تارىخىي رەشىدى» ناملىق ئەسىرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا دائىر بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

تۆمۈر خانلىقى دەۋرىدىكى رەسساملىق پارس ۋە جۇڭگو رەسساملىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇ زامانلاردا بېخزادە قاتارلىق مەشھۇر رەسساملار مەيدانغا كەلگەنىدى.

ھېراتتا ناھايىتى نۇرغۇن كىتاب ساقلىنىدىغان كۇتۇپخانا بار ئىدى. بۇ كۇتۇپخانا ئەينى زاماندا يەنە كىتاب چىقىراتتى. ئۇ يەردە كىتاب كۆچۈرگۈچى خەتتاتلار، كىتاب تۈپلەش ئۇستىكارلىرى، رەسساملار بار ئىدى. فىردەۋسى يازغان قىستۇرما رەسىملىك «شاھنامە» مانا شۇ يەردە ئىشلەنگەن.

ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلۇشلارمۇ ئىنتايىن كۆركەم ـ چىرايلىق بولۇپ، شۇ زامانىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيا مەنىۋى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ماددىي جەھەتتىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەر ـ سەنئىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، شۇ زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى قايسى جەھەتتە بولسۇن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى ئورنىدا تۇراتتى.

XVI ئەسىردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپالىقلار دېڭىز يولىنى تاپتى، شۇنىڭ بىلەن سودا يولى يۆتكىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «يىپەك يولى» قاتنىشىنىڭ توختاپ قېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانى خاراپلىققا يۈزلەندۈردى. لېكىن، شۇنداقتىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى يەنىلا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

«خەننامە» ئىچىدىكى پامىر خاتىرىلىرى توغرىسىدا

شىرىن قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس بەن گۇنىڭ «خەننامە»سىدىكى پامىر مەلۇماتلىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى «خەننامە»نى داۋاملاشتۇرغۇچىلارنىڭ پامىر مەلۇماتلىرى ھەققىدىكى شەرھلىرى دەۋر تەرتىپى بويىچە بېرىلگەن. ھەمدە مۇھىم يەرلەر جۈزئىي شەرھلەنگەن. ماقالىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار قەدىمكى پامىر رايونىنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«خەننامە» (汉书) — «ئالدىنقى خەننامە» (前汉书) ۋە «كېيىنكى خەننامە» (后汉书) نىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. «ئالدىنقى خەننامە» (120 جىلد) شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 25 — 220 - يىللىرى) دە ئۆتكەن تارىخشۇناس بەن بياۋ (班彪، مىلادى 3 — 54 - يىللىرى)، بەن گۇ (班固، مىلادى 32 — 92 - يىللىرى) ۋە بەن جاۋ (班昭، مىلادى 49 — 120 - يىللىرى) دىن ئىبارەت بىر ئائىلە، ئىككى ئەۋلاد كىشىلەر (بەن گۇ — بەن بياۋنىڭ ئوغلى، بەن جاۋ — بەن بياۋنىڭ قىزى) نىڭ بىر ئۆمۈرلۈك زور ئەجرى بەدىلى بىلەن پۈتكەن. «ئالدىنقى خەننامە» تارىخ ئەھلى ئارىسىدا ئادەتتە بەن گۇنىڭ نامى بىلەن «بەن گۇ خەننامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بەن گۇنىڭ 20 نەچچە يىللىق رىيازىتى بىلەن قوشقان تۆھپىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ «ئالدىنقى خەننامە»نىڭ مۇئەللىپى بولۇشقا مۇناسىپ.

«كېيىنكى خەننامە» (130 جىلد) جەنۇبىي سۇلالىلەرنىڭ سۇڭ دەۋرى (مىلادى 420 — 479 - يىللىرى) دە ئۆتكەن تارىخچى فەن يې (范晔، مىلادى 398 — 445 - يىللىرى) يازغان. «كېيىنكى خەننامە» بىلەن غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 265 — 316 - يىللىرى) دە ئۆتكەن سىما بياۋ (司马彪، مىلادى ؟ — 306 - يىلى ۋاپات بولغان) يازغان «خەننامە داۋامى» (续汉书) نىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدىن تەركىب تاپقان.

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «تىلسىمات ماكان»، «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دەپ تەرىپلەنگەن پامىر ئېگىزلىكى ھەققىدە بىر قەدەر كۆپ مەلۇماتلار كۆزگە تاشلىنىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنىڭ بىر قىسمى پامىر ھەققىدىكى بىۋاسىتە مەلۇماتلار، بىر قىسمى پامىر ھەققىدىكى ياكى چەتتىن بېرىلگەن ۋاسىتىلىك مەلۇماتلار جۈملىسىگە كىرىدۇ.

بۇ ماقالىدە، پەقەت بەن گۇ «خەننامە»سى، يەنى «ئالدىنقى خەننامە» ئىچىدىكى پامىر مەلۇماتلىرى توغرىسىدىلا قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز.

1. «سۈڭلىك» توغرىسىدا

«سۈڭلىك» (葱岭) ئېگىز يەر بولۇپ، 12 كۈن ماڭغاندا چوققىسىغا چىققىلى بولىدۇ. («تەيپىڭ شىڭگۇ يىللىرى خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى»، 50 - جىلد).

«سۈڭلىك» — (葱岭) تارىخچى بەن گۇ «ئالدىنقى خەننامە»دە قوللانغان خەنزۇچە نام. «ئالدىنقى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «سۈڭلىك» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى بايانلاردا ئۇچرايدۇ. بەن گۇ پۈتكۈل غەربىي يۇرتنى بايان قىلغاندا مۇنداق دەپ يازغان: «غەربىي يۇرت شىياۋۇ (孝武) يىللىرىدا خەنگە قارام بولۇشقا باشلىغان، بۇ يەردە ئەسلىدە 36 بەگلىك بولۇپ، كېيىن 50 نەچچىگە كۆپەيگەن. ئۇرنى ھونلارنىڭ غەربىگە، ئۇيسۇنلارنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىدە چوڭ تاغ، ئوتتۇرىسىدا دەريا بار، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 6 مىڭ چاقىرىمدىن، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئارىلىقى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، شەرقىي خەنگە تۇتىشىدۇ، قاشقۇۋۇق (玉门) ياڭگۇەن قوۋۇقى (阳关) دىن باشلاپ سۈڭلىككىچە (葱岭) بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەنۇبىي تاغ (كۇئېنلۇن تېغى) جىن چېڭ (金城) دىن باشلىنىپ، خەننىڭ جەنۇبىي تېغىغا تۇتىشىدۇ. ئۇ يەردىكى دەريانىڭ ئىككى مەنبەسى بار، بىرى، سۈڭلىكتىن باشلىنىدۇ. يەنە بىرى، ئۇدۇن (خوتەن) دىن باشلىنىدۇ. ئۇدۇن جەنۇبىي تاغنىڭ باغرىدا. ئۇدۇن دەرياسى شىمالغا قاراپ ئېقىپ، سۈڭلىك دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ، پۇچاڭخەي (浦昌海، لوپنۇر كۆلى) گە قۇيۇلىدۇ. پۇچاڭخەي تۇزلۇق كۆل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ قاشقۇۋۇق، ياڭگۇەن قوۋۇقىغىچە بولغان ئارىلىقى 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، كۆلنىڭ كەڭلىكى 300 چاقىرىم كېلىدۇ. سۈيى توختام بولۇپ، يىل بويى بىر خىل ھالەتتە تۇرىدۇ. يەر ئاستىدىن ئېقىپ، جەنۇبتا قۇرام تاشلار ئارىسىدىن چىقىپ، جۇڭگو دەرياسى (خۇاڭخې دەرياسى) نىڭ باشلىنىشى بولىدۇ.» («ئالدىنقى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىل 4 - نەشرى، 3771 - بەت).

بەن گۇ يەنە بىر يەردە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى يوللىرىنى بايان قىلغاندا: «قاشقۇۋۇق ۋە ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئىككى يول بار. بىرى، پىشامشان (鄯善) دىن باشلىنىپ، جەنۇبىي تاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى بىلەن دەريا ۋادىلىرىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ يەركەنگە بارىدۇ، بۇ جەنۇبىي يول. جەنۇبىي يول سۈڭلىكتىن ئۆتۈپ، توخرىلار (大月氏) ۋە ئارساك (安息) قا بارىدۇ. يەنە بىرى، ئالدىنقى قانقىل ئوردىسى (车师前) دىن باشلىنىپ، شىمالىي تاغ (خان تەڭرى تېغى) ئېتەكلىرى بىلەن دەريا بويلىرىنى ياقىلاپ غەربكە سوزۇلۇپ سۇلې (قەشقەر) گە بارىدۇ. بۇ شىمالىي يول. شىمالىي يول غەربتە سۈڭلىكتىن ئۆتۈپ، داۋەن (پەرغانە)، كانگيۇ (سەمەرقەند) ۋە ئەنتسەي (ئۇرال ئارال، كاسپىي دېڭىز بىلەن ئورال بويلىرى) گىچە بارىدۇ» دەپ يازغان (بەن گۇ: «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىل نەشرى، 3872 - بەت).

بەن گۇنىڭ «خەننامە» سىدىكى «سۈڭلىك» (葱岭) سۆزىنىڭ مەنىسى نېمە؟ بۇ توغ-

رىلىق مۇئەللىپ بەنگۇ ئۆز كىتابىدا ھېچقانداق شەرھ بەرمىگەن. تاڭ خاندانلىقى (مىلادى 618 — 907 - يىللىرى) نىڭ مەشھۇر شەرھشۇناسى، «خەننامە» شەرھچىسى يەن شىگۇ (مىلادى 581 — 645 - يىللىرى) «خەننامە» دىكى «سۇڭلىڭ» سۆزىنى «غەربىي دەريا ساھىلىدە ئۆتكەن ئىشلار» (西河旧事) دېگەن كىتابتىكى شەرھى بويىچە، پامىرنىڭ تاغلىرى چوڭ ھەم ئېگىز، پامىر تاغلىرىدا ياۋا پىياز كۆپ ئۆسىدۇ، شۇڭا، ئۇ يەر «سۇڭلىڭ» (葱岭)، يەنى «پىيازلىق تاغ» ياكى «باراقسانلىق ئېگىزلىك» نامى بىلەن ئاتالغان دەپ شەرھلىگەن.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 386 — 534 - يىللىرى) دە ئۆتكەن جۇغراپىيە ئالىمى لى داۋيۈەن (مىلادى 472 — 527 - يىللىرى) ئۆزىنىڭ «سۇ قامۇسىغا ئىزاھ» (水经注) ناملىق ئەسىرىدە، «غەربىي دەريا ساھىلىدە ئۆتكەن ئىشلار» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «سۇڭلىڭ» سۆزىنى مۇنداق ئىزاھلىغان: «سۇڭلىڭ دۇنخۇاڭدىن غەربتە 8 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا، ئۇنىڭ تاغلىرى ھەم زور، ھەم ئېگىز، ئۇ يەردە ياۋا پىياز ئۆسىدۇ. شۇڭا، قەدىمكىلەر ئۇ يەرنى «سۇڭلىڭ» (葱岭) دەپ ئاتىغان».

قەدىمكى زامان غەربىي يۇرت تەتقىقاتچىسى گۇ يىگۇڭ ئۆزىنىڭ «ئومۇمىي تەزكىرە» ناملىق ئەسىرىدە: «سۇڭلىڭ تاغلىرى بۈك - باراقسان بولۇپ، دائىم كۆكلەم تۇرىدۇ» دەپ كۆرسەتسە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى پامىر بەگلىكلىرىدىن «ھوۋنزا بەگلىكى» (捐毒国) نى تونۇشتۇرغاندا، «ھوۋنزا بەگلىكى سۇڭلىڭدا بولۇپ، تاغلىرىدىن پىياز كۆپ چىقىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

سۇڭ ۋە يۈەن خاندانلىقلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۈرنەكلىرى» (资治通鉴) ئەسىرىنىڭ شەرھچىسى خۇ سەنشىڭ (مىلادى 1230 — 1302 - يىللىرى) مۇ «سۇڭلىڭ» سۆزىنى «خەننامە» شەرھچىسى يەن شىگۇ بىلەن ئوخشاش ئىزاھلىغان.

گەپ ئارىسىدا شۇنىمۇ قوشۇپ قويۇش زۆرۈركى، «خەننامە»نى دەلىللىگۈچىلەرنىڭ «سۇڭلىڭ»نى «پىيازلىق تاغ»، «باراقسانلىق ئېگىزلىك» دەپ شەرھلىشى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ تەبىئىي مۇھىتىغا ماس كېلىدۇ. پامىر تاغلىرىدا ھەقىقەتەن تاغ پىيىزى ناھايىتى كۆپ ئۆسىدۇ. بۇ خىل ياۋا پىيازنىڭ تۈرى، شەكلى، تەمى ھەر خىل بولۇپ، تاجىك تىلىدا ئوخشىمىغان نام بىلەن «ۋەدار»، «لەدەرچ»، «پاپىياز» دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بۇلارنى بىرلا نام بىلەن «葱» (سۇڭ) دېيىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا «سۇڭلىڭ» «كۆك ئارت» دەپ تەرجىمە قىلىنىپ كېلىمەكتە. «كۆك ئارت»نىڭمۇ سۆز مەنىسى «كۆكلەم جاي» دېگەنلىك بولىدۇ.

پامىر رايونى ئېلىمىزنىڭ ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىللار) دە «چۇنشەن» (春山) ياكى «جۇڭشەن» (钟山) دەپ ئاتالغان.

«مۇتيەنزى تەزكىرىسى» ناملىق قەدىمكى ئەسەردە يېزىلىشىچە، مۇتيەنزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىپ، كۇئېنلۇن تېغىغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن يەنە شىمالىي مەنزىل بويىچە مېڭىپ ئاخىرى چۇنشەن (پامىر ئېگىزلىكى) گە چىقىپتۇ. ئۇ ھەيۋەتلىك چۇنشەندىن تۆت تەرەپكە نەزەر تاشلاپتۇ. پامىرنىڭ ھەۋزى - كەۋسەر، چەشمە - بۇلاق سۇلىرى،

ئوت-چۆپ ۋە گۈل-گىياھلىرى، ئۇچار قاناتلار ۋە تۈرلۈك ياۋايى ھايۋانلىرى، نەپىس ۋە گۈزەل قاشتېشىلىرى مۇتىيەنزىنى بۆلەكچە مەپتۇن قىپتۇ ۋە مەھلىيا قىپتۇ. ئۇ ھاياجانلىق بىلەن: «پامىر ھەقىقەتەن ئالەمدىكى ئەڭ ئېگىز يەر ئىكەن!»، «بۇ يەر راستىنلا قەدىمكى رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن سېھىرلىك ئالەمنىڭ ئۆزى ئىكەن!» دەپتۇ. مۇتىيەنزى (بىر چاسا تاشقا) «مۇتىيەنزى چۈنشەن (پامىر) ئېگىزلىكىدە بەش كۈن تۇرۇپ ساياھەت قىلدى» دېگەن يادنامىنى ئويدۇرۇپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خۇددى پادىشاھ ئۇقارلىنىڭ ئاخىرىدا غەربنى ساياھەت قىلىپ پامىرغا كەلگەندە، پامىرنىڭ شەرقىدىكى بوستانلىقنى بىر تەبىئىي باغچا ئىكەن دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا «سىرلىق باغچا» دەپ نام قويغانىكەن. مۇتىيەنزى ئۆزىنىڭ شۇ يادنامىسىنى مانا مۇشۇ باغچا ئىچىگە ئورنىتىپ قويغانىكەن. مۇتىيەنزى يەنە پامىردا ئۆسىدىغان زارا گۈزەل، كۆك نىلۇپەر، چىلان قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرگە ئالاھىدە قىزىقىپ، ئادەم تەشكىللەپ، بۇ ئېسىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئاپىرىپ تېرىپ، ئومۇملاشتۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرغان.

پامىر ئېگىزلىكى مۇتىيەنزى دەۋرىدە «چۈنشەن» ياكى «جۇڭشەن» دەپ ئاتالغاچقا، بەزى تارىخشۇناسلار «سۈگلىڭ» (葱岭) بىلەن «چۈنشەن» (春山) سۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار بولۇشى مۇمكىن، ھەتتا «سۈگلىڭ» (葱岭) سۆزى «چۈنشەن» (春山) سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى بولۇشى مۇمكىن دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

جۇڭگونىڭ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى مەشھۇر بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ (مىلادىيە 600 — 664- يىللىرى) بۇددىزم يۇرتى قەدىمكى ئەنەتكەك (ھىندى)كە بېرىش سەپىرىدە پامىرنىڭ تۆت ئەتراپىنى تولۇق ئايلىنىپ چىققان. قەدىمكى زامانلاردا شەرق-غەرب سەپەرلىرىدە پامىرغا بېرىپ كەلگەنلەر ئىچىدە شۈەنزاڭ پامىر ھەققىدە ئەڭ كۆپ، ئەڭ تولۇق مەلۇمات قالدۇرغان شەخس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» (大唐西域记) دە، پامىرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، دائىرىسى، كىلىماتى ۋە ئەتراپلىرى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرگەن ھەم يەرلىك خەلق تەلەپپۇزى ئاساسىدا تۇنجى قېتىم پامىرنى «پومىلو» (波迷罗) نامى بىلەن تىزىققا ئالغاندىن سىرت، يەنە «خەنناما» دىكى پامىر نامى «سۈگلىڭ» (葱岭) نى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. شۈەنزاڭنىڭ تەپەككۇرىدا، «سۈگلىڭ» بىلەن «پامىر» مەنىسى بىلەن ھەججى ئانچە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، «سۈگلىڭ» نىڭ دائىرىسى كەڭ، «پامىر» نىڭ دائىرىسى تار، يەنە كېلىپ «پامىر» نىڭ دائىرىسى «سۈگلىڭ» نىڭ دائىرىسى ئىچىگە كىرىدۇ. مۇشۇ خىل چۈشەنچىگە ئاساسەن سەۋەبلىك، شۈەنزاڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە «سۈگلىڭ» بىلەن «پامىر» نى ئايرىم-ئايرىم سەھىپە بويىچە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلغان: «سۈگلىڭ جامبۇ قىتئەسى (赡部洲، «ھىندىي بۇددا نوملىرىدا ئاسىيا قىتئەسى») نىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. جەنۇب تەرىپى چوڭ قارلىق تاغ (大雪山، ھىندىقۇش تېغى) بىلەن، شىمال تەرىپى ئىسسىق كۆل (热海) ۋە مىڭ بۇلاق (千泉) بىلەن تۇتىشىدۇ. غەرب تەرىپى قوندۇر بەگلىكى (活国) بىلەن، شەرق تەرىپى ئۇسسار بەگلىكى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. تۆت تەرىپىنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئايرىم-ئايرىم ھالدا نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. نەچچە يۈزلىگەن قاتمۇ-قات گىرەلىشىپ كەتكەن خەتەرلىك تاغ چوققىلار

ۋە تىك قىيا ـ جىلغىلار بار. دائىم قار ـ مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى سوغۇق. بۇ يەردىن ياۋا پىياز كۆپ چىقىدۇ. شۇڭا، «سۇڭلىڭ» (葱岭، پىيازلىق تاغ) دەپ ئاتالغان. بۇ يەرنىڭ يەنە تاغلىرى باراقسان بولغاچقا، «سۇڭلىڭ» (葱岭، باراخسانلىق ئېگىزلىك) دېگەن نامىمۇ بار.» («بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» گە شەرھ»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1985 ـ يىل نەشرى، 964 ـ بەت) «سايىماكا بەگلىكىنىڭ چېگرىسىدىن شەرقىي شىمال يۆنىلىش بويىچە تاغ يولىنى بويلاپ بىرقانچە جىلغىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىر خەتەرلىك قىيالىق يولدىن ئۆتتۇق. ئۇ يەردىن 700 چاقىرىم مۇساپىنى بېسىپ پامىر تۈزلەڭلىكىگە كەلدۇق. بۇ يەرنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان ئارىلىقى مىڭ چاقىرىمدىن، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئارىلىقى يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىكەن، ئەڭ تار جايلىرى ئون چاقىرىمدىن ئاشمايدىكەن. بۇ يەر قارلىق تاغ بىلەن ئورالغان بولغاچقا، ئىنتايىن سوغۇق ئىكەن، دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىكەن. ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدىمۇ قار يېغىپ تۇرىدىكەن. تۇپرىقى شورلۇق، قۇم ـ شېغىللىق بولغاچقا، زىرائەت ئۆنمەيدىكەن، دەل ـ دەرەخ ۋە ئوت چۆپلەرمۇ ناھايىتى شالاڭ ئىكەن، ھەممە يەر قاقاسلىق بولغاچقا، بۇ يەردە ئىنسان ياشمايدىكەن.» «پامىر ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئەجدىھار كۆل بار ئىكەن، ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 300 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 50 چاقىرىم كېلىدىكەن. بۇ كۆل دەل پامىر تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئورۇن ئالغاچقا، جامبۇ (ئاسىيا) قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز ئىكەن. كۆلنىڭ سۈيى ئەينەك كەبى سۈزۈك ئىكەن، چوڭقۇرلۇقىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدىكەن. سۈيى كۆپكۆك، ناھايىتى تەملىك ئىكەن. كۆل ئىچىدە لەھەڭ، تىمساق، تاشپاقا بار ئىكەن. كۆل يۈزىدە ئۆردەك، ياۋا غاز، تۇرنا قاتارلىقلار ئەركىن ئۈزۈپ يۈرىدىكەن، قاقاسلىقتا، چاتقاللىقتا ياكى قۇم دۆۋىلىرى ئارىلىقىدا چوڭ ـ چوڭ تۇخۇملارنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. كۆلنىڭ غەربىي تەرىپىدە چوڭ بىر دەريا بار ئىكەن. ئۇ غەربكە قاراپ ئېقىپ دەرمەستى بەگلىكى (达摩悉铁帝国) نىڭ شەرقىي چېگرىسىغا بارغاندا، ئوكسۇس دەرياسى (奥瑟斯河) بىلەن قوشۇلۇپ يەنە داۋاملىق غەربكە قاراپ ئاقىدىكەن. شۇڭا كۆلنىڭ مۇشۇ تەرىپىدىكى بارلىق ئېقىنلار غەربكە قاراپ ئاقىدىكەن. كۆلنىڭ شەرقىدە بىر چوڭ دەريا بار ئىكەن. ئۇ شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، قاسى (依沙国، قەدىمكى قەشقەر) ئېلىنىڭ غەربىگە بارغاندا، شىتو دەرياسى (徒多河، تاشقورغان دەرياسى) بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇ يەردىن يەنە داۋاملىق شەرققە قاراپ ئاقىدىكەن. شۇڭا كۆلنىڭ شەرقىدىكى بارلىق سۇلار شەرققە قاراپ ئاقىدىكەن.» «پامىر جىلغىسىنىڭ جەنۇبىي چوققىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىز بولۇر بەگلىكى (钵露罗国) گە كەلدۇق. بۇ يەردىن ئالتۇن كۆپ چىقىدىكەن، ئالتۇنى چوغ كەبى قىزىل ئىكەن.» «بۇ جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا، يا بىرەر ئادەمنى، يا بىرەر كەنت ـ مەھەللىنى ئۇچراتقىلى بولمايدىكەن. جىمى يەر كوھىستان ئىكەن. تاغ باغرىدىكى نۇرغۇن قىيالىق يوللاردىن ئۆتكەندىن كېيىن، قار، مۇز دۇنياسىغا كەلدۇق. ئۇ يەردىن 500 چاقىرىم يولنى باسقاندىن كېيىن، قىرپانە بەگلىكى (تاشقورغان بەگلىكى) گە كەلدۇق.» («بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» گە

شەرھ»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى، 981 -، 982 -، 983 - بەتلەر).

«سۇڭلىڭ» ۋە «پامىر» ھەققىدىكى يۇقىرىدىكى بايانلاردىن ئايانكى، شۇئەنزاڭنىڭ نەزەرىدە، «پامىر» ھازىرقى پامىر ئېگىزلىكىنى كۆرسەتسە، «سۇڭلىڭ» پامىر ئېگىزلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پامىر رايونى ئېلىمىزنىڭ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىمۇ ئومۇمەن «سۇڭلىڭ» نامى بىلەن ئاتالغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (مىلادى 960—1127 - يىللىرى) دە ئۆتكەن ئەدىب ۋە تارىخشۇناس ئۇياڭ شيۇ (欧阳修، مىلادى 1007—1072 - يىللىرى) بىلەن سۇڭ چى (宋祁، مىلادى 998—1061 - يىللىرى) قاتارلىقلار بىرلىشىپ يازغان «يېڭى تاڭنامە» دە، مىلادىنىڭ باشلىرىدا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قەدىمكى تاشقورغان «قىرپانە بەگلىكى» مۇنداق تونۇشتۇرۇلغان: «قىرپانە بەگلىكى سۇڭلىڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى باشقۇرىدۇ، ئوردا شەھىرى (قەدىمكى تاش شەھەر) نىڭ كەينى تەرىپى شىتۇ دەرياسى (تاشقورغان دەرياسى) غا قاراپ تۇرىدۇ، مىڭدەك ئەسكىرى بار، پادىشاھىسى ئەسلىدە سۇلې (قەشقەر) لىق بولۇپ، تەخت - تاجىغا نەسەب بويىچە ۋارىسلىق قىلىنىدۇ. سۇڭلىڭ تاغلىرى پۈتكۈل بەگلىكنى تۆت تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدۇ. ئادەملىرى قاۋۇل، بەستلىك، چەبدەس بولۇپ، تەقى - تۇرقى ۋە تىل - يېزىقى ئۇدۇن (خوتەن) لىقلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ... پادىشاھنىڭ تەختى ئالتۇندىن ياسالغان. ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە، ۋېي خاندانلىقىنىڭ پايتەختىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. جېن گۇەننىڭ 9 - يىلى (مىلادى 635 - يىلى) چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى كېيىنكى يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قىرپانە بەگلىكى ئاجىزلىشىپ ھالاك بولغان. شۇنىڭ بىلەن تاڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى بۇ يەردە ‹سۇڭلىڭ (پامىر) ھەربىي كەنتى› (葱岭守捉، پامىر بوقالى دېيىمۇ ئاتىلىدۇ) نى تەسىس قىلىپ، ئۇنى غەربىي تىنچلاندۇرۇش باش قورۇق - چىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق مۇھىم چېگرا قاراۋۇلى قىلغان.» («يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1975 - يىل نەشرى، 6234 - بەت).

شاڭخەي لۇغەتچىلىك نەشرىياتى 1979 - يىل نەشر قىلغان «سىخەي» (辞海) دە، «سۇڭلىڭ» (葱岭) ئاتالغۇسى تۆۋەندىكىدەك شەرھلەنگەن: «سۇڭلىڭ — قەدىمكى دەۋرلەردە پامىر ئېگىزلىكى ۋە كۇئېنلۇن، قارا قورۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ غەربىدىكى بارلىق تاغلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. قەدىمكى دەۋرلەردە، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى دائىم سۇڭلىڭ تاغ يوللىرىدىن ئۆتەتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇڭلىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قارام ئىدى. تاڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى غەربىي تىنچلاندۇرۇش باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بۇ يەردە ‹سۇڭلىڭ ھەربىي كەنتى› نى تەسىس قىلغانىدى. ئېيتىشلارچە، ‹سۇڭلىڭ› (葱岭) دېگەن نام مەزكۇر تاغدا ياۋا پىياز كۆپ ئۆسىدىغانلىقى ياكى تاغلىرى ئېگىز ۋە باراخسانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن. يەنە بىر خىل چۈشەندۈرۈشتە ئېيتىلىشىچە، ‹مۇتيەنزى تەزكىرىسى› دىكى ‹چۇنشەن› (春山) سۆزىدىكى ‹春› سۆزى بىلەن ‹سۇڭلىڭ› (葱岭) سۆزىدىكى ‹葱› سۆزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ئارقىلىق ئالماشقان تاۋۇشلاردۇر.» («سىخەي»، 1 - قىسىم، شاڭخەي لۇغەتچىلىك

نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىل نەشرى، 1347 - بەت).

يۇقىرىدىكى خىلمۇ-خىل بايانلاردىن تۆۋەندىكىدەك ئورتاق يەكۈننى چىقىرىش مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، «سۇڭلىڭ» (葱岭) — پامىرنىڭ «خەننامە»دە قوللىنىلغان خەنزۇچە نامى، جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم. قەدىمكى زاماندا، «سۇڭلىڭ» كەڭ مەنىدە پامىر ئېگىزلىكى، كۇئېنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ غەربىدىكى بارلىق كوھىستاننىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى ئىدى؛ تار مەنىدە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئۆزىنىلا كۆرسىتەتتى. بۈگۈنكى كۈندە، «سۇڭلىڭ» تىلغا ئېلىنسا، ئادەتتە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئۆزىنىلا كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، «سۇڭلىڭ» (葱岭) سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسى ھەققىدە مۇنداق ئىككى خىل شەرھ بار: بىرى، پامىر تاغلىرىدا ياۋا پىياز كۆپ ئۆسىدۇ. شۇڭا پامىر مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «سۇڭلىڭ» (پىيازلىق تاغ) دەپ ئاتالغان؛ يەنە بىرى، پامىرنىڭ تاغلىرى ئېگىز ۋە باراقسانلىق، شۇڭا پامىر بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن «سۇڭلىڭ» (باراقسانلىق ئېگىزلىك) دەپ ئاتالغان.

ئۈچىنچىدىن، «سۇڭلىڭ» (پامىر) قەدىمكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ دېڭىز قاتنىشى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش، سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇقەررەر ئۆتۈشمىسى ئىدى. قەدىمكى يىپەك يولى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن قاشقۇۋۇق ۋە ياڭگۇەن قوۋۇقىغا كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ ئىككى تارماق يولغا بۆلۈنۈپ، ئوخشىمىغان مەنزىللەر بويىچە سوزۇلۇپ، «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» — سۇڭلىڭ (پامىر) غا بارغاندا، ئۆزئارا قوشۇلۇپ، تارىختىكى مەشھۇر تاشقورغان تاش شەھىرى (石头城) گە باراتتى. ئۇ يەردىن يەنە جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول يۆنىلىشى بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىغا ۋە ئۇ يەرلەردىن تېخىمۇ يىراقلاپ غەربكە باراتتى. شۇ سەۋەبلىك، قەدىمكى تاشقورغان تاش شەھىرى، ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن، مەشھۇر كارۋان يولىنىڭ تارىختا شەرقىي يوللارنىڭ توختاش بېكىتى، غەربىي يوللارنىڭ باش بېكىتى بولۇپ قالغان. «سۇڭلىڭ» (پامىر) نىڭ جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخنامىلىرى سەھىپىسىدىن كەڭ ئورۇن ئېلىشىمۇ ئۇنىڭ شەرق بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىدە ستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ پەۋقۇلئاددىلىقى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ھالبۇكى، پامىر (ياكى قەدىمكى سۇڭلىڭ) بۈگۈنكى كۈندىمۇ شۇ خاراكتېرگە ئىگە.

2. «خەننامە»دە تىلغا ئېلىنغان خەن دەۋرىدىكى پامىر بەگلىكلىرى توغرىسىدا

بەن گۇنىڭ «خەننامە»سىدە، غەربىي يۇرتتا ئەسلىدە 36 بەگلىك بار ئىدى، كېيىن 50 نەچچىگە كۆپەيگەن دەپ كۆرسىتىلگەن.

«خەننامە»دە تىلغا ئېلىنغان 36 بەگلىك بولسۇن ياكى كېيىنكى 50 نەچچە بەگلىك بولسۇن، بۇلاردىن بىر قانچىسى پامىر ئېگىزلىكىدە بولۇپ، ئۇلار تارىختا ئادەتتە «پامىر

بەگلىكلىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بەن گۇ «خەننامە» سىدە تۇرغۇن مەلۇماتلار بار بولۇپلا قالماستىن، يەنە كېيىنكى دەۋرلەردىكى «كېيىنكى خەننامە»، «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالە تارىخى»، «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» قاتارلىق تارىخنامىلاردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەلۇمات ـ ئۇچۇرلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا، «خەننامە» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەرنى دەلىللىگۈچىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىمۇ پامىر بەگلىكلىرى توغرىلىق خاتىرىلەر بار.

بىز ئەسلى ئەسەرلەر بىلەن بۇ ئەسەرلەرنى دەلىللىگۈچىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارام 36 بەگلىك (ياكى 50 نەچچە بەگلىك) ئىچىدىكى پامىر بەگلىكلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

(1) ساكا بەگلىكى (西夜国)

«ساكا بەگلىكى، شاھى چىخاپلىق، ئاستانىسى خۇجەند غولدا. چاڭئەندىن 10 مىڭ 250 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 5 مىڭ 46 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 350، نوپۇسى 4 مىڭ، جەڭگە ماھىر ئەسكىرى بىر مىڭ. شەرقتە گوما بىلەن، غەربىي جەنۇبتا ئۇدىيانا بىلەن، شىمالدا يەكەن بىلەن، غەربتە پۇلى (تاشقورغان) بىلەن تۇتىشىدۇ. مىللەت تەۋەلىكى چاڭ ـ دىلاردىن. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. چىخاپ دېگەن يېرىدىن قاشتېشى چىقىدۇ.» («25 تارىخ. ئالدىنقى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، شائىخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، شائىخەي كىتابخانىسىنىڭ 1986 ـ يىل نەشرى، 724 ـ بەت)

«كېيىنكى خەننامە» دىمۇ ساكا بەگلىكى ھەققىدە خاتىرە بار. ئەمما «ئالدىنقى خەننامە» دە «چىخاپ» ساكا بەگلىكىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە بايان قىلىنىپ، «شاھى چىخاپلىق»، «ساكا بەگلىكىنىڭ چىخاپ دېگەن يېرىدىن قاشتېشى چىقىدۇ» دېيىلگەن بولسا، «كېيىنكى خەننامە» دە «چىخاپ» «چىخاپ بەگلىكى» نامى بىلەن بايان قىلىنىپ، پامىردىكى بەگلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. «ساكا بەگلىكى» بولسا «كېيىنكى خەننامە» دە «شىجۈيبەن بەگلىكى» (悉居半国) دەپ ئاتالغان. «ساكا بەگلىكى» نىڭ ئورنى يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(2) ئۇدىيانا بەگلىكى (乌秅国)

«ئۇدىيانا بەگلىكى، ئاستانىسى ئۇدىيانادا، چاڭئەندىن 9 مىڭ 950 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 490، نوپۇسى 2 مىڭ 733، ئەسكىرى 740، شەرقىي شىمال قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 4 مىڭ 892 چاقىرىم يىراقلىقتا. شىمالى چىخاپ ۋە پۇلى (تاشقورغان) بىلەن، غەربى داردۇس بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاھالىلىرى تاشتىن ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ. يۇرغا ئات، ئېشەك چىقىدۇ. غەربىدە پامىر تېغى بولۇپ، يوللىرى بەك خەتەرلىك. بەزى تاغ يوللىرىدا ئارغامچە تۇتۇپ ئۆتمىسە ئۆتكىلى بولمايدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 724 ـ بەت)

«كېيىنكى خەننامە» دە: «گوۋمىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئۇدىياناغا بېرىشتا، ناھايىتى خەتەرلىك تاغ يولىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن جىبىن (كەشمىر) دائىرىسىدە تەخمىنەن 60 كۈنلۈك مۇساپىنى باسقاندىن كېيىن، ئالېكساندىرىيە (ئافغانىستاننىڭ غەربىي قىسمى) گە يېتىپ بارغىلى

بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. يۇقىرىدىكى بايانلار بويىچە قارىغاندا، ئۇ دىيانا بەگلىكى كانجۇت رايونىغا توغرا كېلىدۇ.

(3) پۈلى بەگلىكى (تاشقورغان بەگلىكى) (蒲犁国)

«پۈلى بەگلىكى، ئاستانىسى پۈلى غولدا، چاڭئەندىن 9 مىڭ 396 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 5 مىڭ 396 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 650، نوپۇسى 5 مىڭ، ئەسكىرى 2 مىڭ. شەرقتە يەكەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 540 چاقىرىم، شىمالدا سۇلې (قەشقەر) بىلەن بولغان ئارىلىقى 550 چاقىرىم، غەربتە ماللا ئۇر بەگلىكى بىلەن بولغان ئارىلىقى 540 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبتا ساكا بەگلىكى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. سۇيى يەكەنگە قاراپ ئاقىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دانلىق زىرائەت ۋە چارۋا-مال چىقىدۇ. تېرىقچىلىقنى ساكارا (يەكەن) دە قىلىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 724-بەت)

تارىخ ئەھلى «پۈلى بەگلىكى»نىڭ ئورنىنى بىردەك ھازىرقى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى دائىرىسىدە دەپ قارايدۇ، ھەتتا بەزىلەر تاشقورغاندىكى قەدىمكى تاش شەھەرنى «پۈلى بەگلىكى»نىڭ ئاستانىسى ئىدى دەپ قارىماقتا. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاشقورغاندا شۆبە ۋازارەت تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا «پۈلى شۆبە ۋازارىتى» دەپ نام قويغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، «پۈلى ناھىيىسى» تەسىس قىلىنغانىدى. تاشقورغان يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «تاشقورغان ئىنقىلابى»مۇ خەنزۇ تىلىدا «پۈلى ئىنقىلابى» (蒲犁革命) دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تاشقورغاننىڭ تارىختىكى نامى خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا ئومۇمەن «پۈلى» (蒲犁) نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

(4) داردۇس بەگلىكى (难兜国)

«داردۇس بەگلىكى، چاڭئەندىن 10 مىڭ 150 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 2 مىڭ 850 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 5 مىڭ، نوپۇسى 31 مىڭ، ئەسكىرى 8 مىڭ. غەرب تەرىپى ماللا ئۇر بەگلىكى بىلەن 340 چاقىرىم، غەربىي جەنۇب تەرىپى جىبىن (كەشمىر) بىلەن 330 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبىدا چاڭلار بار. شىمالى خۇنزا بىلەن، غەربىي ئۇلۇغ ياۋچىلار (توخرىلار) بىلەن چېگرىلىنىدۇ. بەش خىل دانلىق زىرائەت، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە-چېۋىلەر، كۈمۈش، مىس ۋە تۆمۈر قاتارلىق مەدەنلەر چىقىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 724-بەت)

يۇقىرىدىكى بايان بويىچە، بەزى دەلىللىگۈچىلەر داردۇس بەگلىكى پامىر بەدەخشان رايونى بىلەن ۋاخان دەرياسى ساھىلىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ دېسە، بەزىلەر ئېلىمىزنىڭ تاغدۇمباش يايلىقى بىلەن ئۇنىڭغا تۇتاش شىمالىي پاكىستاننىڭ ھۇنزا ۋە گىلگىت دەرياسى ئەتراپىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىماقتا. «ئالدىنقى خەننامە»دىكى بايانىدىن قارىغاندا، داردۇس بەگلىكى پامىر رايونىدىكى چوڭ بەگلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، «كېيىنكى خەننامە» ۋە كېيىنكى تارىخنامىلاردا مەزكۇر بەگلىكنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمايدۇ. قارىغاندا، ئۇ باشقا بەگلىكلەرگە يەم بولۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

(5) ساكىناھ بەگلىكى (依耐国)

«ساكىناھ بەگلىكى، چاڭئەندىن 16 مىڭ 150 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 2 مىڭ 730 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 125، نوپۇسى 670، ئەسكىرى 350. يەكەن

بىلەن بولغان ئارىلىقى 540 چاقىرىم، مالائۇر بىلەن بولغان ئارىلىقى 540 چاقىرىم، شىمالىنىڭ قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 650 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبىي چىخاپ بەگلىكى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. تېرىم يەرلىرى ئاز، ئېرىقچىلىقنى سۇلى (قەشقەر) ۋە يەكەندە قىلىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 724 ـ بەت) يۇقىرىدىكى بايان بويىچە، تەتقىقاتچىلار ساكىنا بەگلىكىنى سارەز پامىرى بىلەن رەڭكۆل پامىرى ئەتراپىدا دەپ قارىماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ، بۇ بەگلىكنى ئۆزبېل تاغ ئېغىزىدىكى بۇلۇڭكۆل ئەتراپىدا دەپ كۆرسەتمەكتە. ساكىنا بەگلىكى سۇلى (قەشقەر) بىلەن پۇلى (تاشقورغان) ئارىلىقىدىكى جايلار بولۇپ، ستراتېگىيىلىك ئورنى ئالاھىدە مۇھىم. يىپەك يولىنىڭ ئىككى تارماق يولى مۇشۇ بەگلىكتىن ئۆتۈپ، ئوخشىمىغان مەنزىللەر بويىچە يىراق ئەللەرگە سوزۇلىدۇ.

(6) مالائۇر بەگلىكى (无雷国)

«مالائۇر بەگلىكى، ئاستانىسى لۇر قەلئەسىدە، چاڭئەندىن 9 مىڭ 954 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 2 مىڭ 465 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 1 مىڭ، نوپۇسى 7 مىڭ، ئەسكىرى 3 مىڭ. جەنۇب تەرىپى پۇلى بەگلىكى (تاشقورغان) گە 540 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبى يەنە ئودىيانا بىلەن، شىمالى ھىندۇ بەگلىكى (捐毒国) بىلەن، غەربى توخرىلار ئېلى بىلەن تۇتىشىدۇ. كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۇيسۇنلارغا، ئۆرپ ـ ئادىتى چىڭخاپلىقلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 724 ـ بەت)

دەلىللىگۈچىلەر مالائۇر بەگلىكىنىڭ ئورنىنى كەلانى پامىر (چوڭ پامىر) ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ دەپ بېكىتمەكتە.

(7) ھىندۇ بەگلىكى (捐毒国)

«ھىندۇ بەگلىكى، ئاستانىسى ھىندۇ قەلئەسىدە، چاڭئەندىن 9 مىڭ 860 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 2 مىڭ 861 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 380، نوپۇسى 1 مىڭ 100، ئەسكىرى 500. شەرقى سۇلى (قەشقەر) بىلەن، جەنۇب تەرىپى پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۇ يەردە ئادەم ياشىمايدۇ. غەرب تەرىپى پامىرغا تۇتىشىپ ھۇنزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، سۇكلىك (پامىر) غا يېقىنىدۇ. ئۇلار ئەسلى ساكلاردۇر.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 725 ـ بەت) بۇ بايانىدىن ھىندۇ بەگلىكىنىڭ ئورنىنىڭ ھازىرقى ئۇلۇغچات دائىرىسىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

(8) ھۇنزا بەگلىكى (休循国)

«ھۇنزا بەگلىكى، ئاستانىسى قۇش جەۋلان قەلئەسىدە، سۇكلىك (پامىر) نىڭ غەربىدە، چاڭئەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 10 مىڭ 210 چاقىرىم كېلىدۇ، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن 3 مىڭ 121 چاقىرىم يىراقلىقتا. ئائىلىسى 350، نوپۇسى 1 مىڭ 30، ئەسكىرى 480. ھىندۇ بىلەن بولغان ئارىلىقى 260 چاقىرىم، غەربىي شىمالى تەرىپىنىڭ پەرغانە بىلەن بولغان ئارىلىقى 920 چاقىرىم، غەرب تەرىپىنىڭ توخرىلار بىلەن بولغان ئارىلىقى 1 مىڭ 610 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرى ئۇيسۇنلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يايلاق كۆچۈپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇلار ئەسلى ساكلاردۇر.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 725 ـ بەت)

ھۇنزا بەگلىكى ھازىرقى سەككىز پامىرنىڭ بىرى بولغان خەرگۇش پامىرى (قۇش كۆچۈك پامىرى) ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

يۇقىرىدىكى سەككىز بەگلىك «پامىردىكى سەككىز بەگلىك» (八帕) نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن، «كېيىنكى خەننامە» دە يەنە ئىككى بەگلىك تىلغا ئېلىنغان. ئۇلار «چىخاپ بەگلىكى» بىلەن «دارا بەگلىكى» دۇر.

(9) «چىخاپ بەگلىكى» (子合国)

«چىخاپ بەگلىكى، ئاستانىسى خۇجەند قەلئەسىدە، سۇلې (قەشقەر) بىلەن ئارىلىقى مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئائىلىسى 350، نوپۇسى 4 مىڭ، ئەسكىرى 1 مىڭ.» («25 تارىخ. كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، شاڭخەي كىتابخانىسىنىڭ 1986 - يىل نەشرى، 1057 - بەت).

«ئالدىنقى خەننامە»دە، «چىخاپ» بەگلىك سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى «ساكا بەگلىكى» نىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن بۇددا راھىبى فاشيەن ئۆزىنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرىدە: «يۇيتيەن (قەدىمكى خوتەن)دىن يولغا چىقىپ 25 كۈن ماڭغاندا، چىخاپ بەگلىكىگە بارغىلى، چىخاپتىن جەنۇبقا 4 كۈن ماڭغاندا، سۇڭلىڭ (پامىر) غا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېگەن. «يېڭى تاڭنامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «چىخاپ بەگلىكى سۇڭلىڭ (پامىر) نىڭ شىمالىغا 300 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە» دەپ كۆرسىتىلگەن. يۇقىرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، چىخاپ بەگلىكىنىڭ ئورنى كىچىك پامىرنىڭ شەرقىدە، تاغدۇمباش پامىرنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ راسكام تاغلىرىغا قەدەر سوزۇلىدۇ.

(10) دارا بەگلىكى (德若国)

دارا بەگلىكى «ئالدىنقى خەننامە»دە ئۇچرىمايدۇ. «كېيىنكى خەننامە» دە دارا بەگلىكى قىسقىچىلا مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئائىلىسى 100، نوپۇسى 670، ئەسكىرى 350، لوياڭدىن 12 مىڭ 150 چاقىرىم يىراقلىقتا. چىخاپ بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۆرپ - ئادىتىمۇ چىخاپ بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 1057 - بەت) دارا بەگلىكىنىڭ ئورنى توغرىسىدا ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، كىچىك پامىردا. يەنە بىرى، ھازىرقى تاشقورغان ناھىيىسى دائىرىسىدە.

قىزىقارلىقى شۇكى، «ئالدىنقى خەننامە»دە، «پۇلى بەگلىكى»، «ئۇدىيانا بەگلىكى» كەڭ تىلغا ئېلىنغان بولسا، «كېيىنكى خەننامە»دە بۇلار تىلغا ئېلىنماي، ئەكسىچە، 100 ئائىلىلىك كىچىك «دارا بەگلىكى» تىلغا ئېلىنغان. بۇمۇ پامىر تارىخىدىكى ئېچىلمىغان سىرلارنىڭ بىرى.

«خەننامە»دىكى يۇقىرىدىكى ماتېرىياللار چەكلىك ۋە بەزىلىرى ئۆزئارا زىت بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى پامىر رايونىنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، سىياسىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئىرق - قەبىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللىق ۋە ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە.

VIII ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك بىلىم ئىگىسى يوللۇغ تېگىن

تۇرسۇن ھوشۇر

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يازما ئۆرنەكلىرى بولغان «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا تىلغا ئېلىنغان شەخس يوللۇغ تېگىننىڭ ئۆزى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدا يېتىشكەن تىلچى، ئەدىب، تارىخچى، خەتتات ۋە نەققاش ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

كۆكتۈركلەر دەۋرىدىن قالغان، تارىخىي قىممىتى بىلەن بىرگە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى يازما ئۆرنەكلىرى ھېسابلانغان تاش پۈتۈكلەر، ئورخۇن ۋە يېنسەي ۋادىلىرىدىن باشقا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە بولغان قىسمى، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ، گەنسۇ رايونلىرى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايوندىمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. بۇلارنى «تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى، قەۋرە تەزكىرىسى، تاش ۋە تاملارغا ئويۇلغان خاتىرىلەر، دىنىي خاراكتېرىدىكىلىرى، ھۆكۈمەت خاتىرىلىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئويۇلغان ئويمىلار»① دەپ ئالتە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇلار مۇقەددەم 1300 يىللار بۇرۇنقى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يېزىق خاتىرىسى بويىچە ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن بىرىنچى قول تارىخىي ھۆججەتلەر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ھۆججەتلەر ئىچىدىكى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق مەڭگۈ تاشلاردا كۆكتۈرك، ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، ھەربىي يۈرۈشلىرى، دىنى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى، قانۇن - تۈزۈمى، ئەسكەرلىك سەنئىتى، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، شۇ دەۋر مىللەتلىرى ھەتتا كىشى ئىسىملىرى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇلار يۇقىرىقى تەرەپلەرنى تەتقىق قىلىشتىلا مۇھىم بولۇپ قالماي، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋردىكى تىلى، يېزىقى ۋە ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ تاش پۈتۈكلەر ئىلىم دۇنياسىغا تونۇلغاندىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر ساھەلەر بويىچە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، نۇرغۇنلىغان تەتقىقات نەتىجىلىرى قولغا كەلدى.

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىلى نەشرى، 33 - بەت.

تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ۋە «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» تېكىستلىرى باشقا يادىكارلىقلارغا نىسبەتەن مەزمۇن جەھەتتىن بىر قەدەر مۇكەممەل يادىكارلىقلار دەپ قارىلىدۇ. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»غا «بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت يازغۇچى جىيەن ئوغلى يوللۇغ تېگىن»①، «بۇ خەتلەرنى كۆل تېگىننىڭ جىيەن ئوغلى، مەنكى يوللۇغ تېگىن يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ بۇ مەڭگۈ تاش ۋە تامدىكى (خەتلەرنىڭ) ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم...»②، «كۆل تېگىننىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گۆھەر، مال ـ مۈلكى ۋە تۆت مىڭ يىلقىسىغا قارىغۇچى تۇيغۇت بۇ... بىگىم تېگىن يۇقىرى تەڭرى... (مەڭگۈ) تاشقا خەت پۈتتۈم. يوللۇغ تېگىن...»③ دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. بۇنىڭدىن «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ تېكىستىنى تاشقا ئويغۇچىنىڭ يوللۇغ تېگىن ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» تېكىستىدىكى مەزمۇن ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، يوللۇغ تېگىننىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ تىلچىسى، ئەدىبى ۋە تارىخچىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، «بىلگە خاقان (مەڭگۈ تاش) تېكىستىنى مەنكى يوللۇغ تېگىن يازدىم، بۇنچە كۆپ قۇرۇلۇش، نەقىش، ئىسىل (؟)... بىلگە قاغاننىڭ جىيەن ئوغلى مەنكى يوللۇغ تېگىن بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يېزىپ چىقتىم، زىننەتلىدىم...»④ دېگەن مەزمۇنلاردىن ئۇنىڭ يەنە ئۆز زامانىسىنىڭ يېتىشكەن رەسسامى ۋە نەققاشى ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم بولىدۇ. يوللۇغ تېگىننىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تېكىستلىرىدىن باشقا، كۆل تېگىنگە ئاتاپ ياسالغان خاس خاتىرە سارايىنىڭ تاملىرىغىمۇ خەت يازغانلىقى مەلۇم. ئارخېئولوگلار «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» تىكلەنگەن جايدىن بىر تاش سۈپىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. بۇ تاش سۇپا كۆل تېگىنگە ئاتاپ ياسالغان خاتىرە سارايىنىڭ ئۆلى ياكى بىر تەركىبىي قىسمى بولۇشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن. ئەپسۇس، بۇ خاتىرە سارايلار دەۋرىمىزگە قەدەر يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى سەۋەبلىك، يوللۇغ تېگىن تەرىپىدىن ئويۇلغان (يېزىلغان) خەتلەرنىڭ مەزمۇنى بىزگە نىسبەتەن سىر بولۇپ قالدى. ئورخۇن ـ يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملار «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېكىستىنىڭ «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تېكىستلىرىنىڭ ئۇسلۇبىغا تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى بايقىغان ھەمدە «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېكىستىنىمۇ يوللۇغ تېگىن ئويغان دېگەن قاراشقا كەلگەن. بۇنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىرچە «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېكىستىنى تىلغا ئالماي تۇرۇپمۇ، يوللۇغ تېگىننىڭ «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تېكىستلىرىدە ئۆزى توغرىلىق بەرگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ تىلچىسى، يازغۇچىسى، تارىخچىسى، رەسسامى ۋە نەققاشى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، يوللۇغ تېگىن ھەققىدە يەنىمۇ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ۋە ئۇنىڭغا مەشھۇر ئادەملىرىمىز قاتارىدىن ئورۇن بېرىشكە تېگىشلىك.

①②③ «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 80 ـ، 91 ـ بەتلەر.

④ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 107 ـ بەت.

XIX ئەسىردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يەر ئىگىدارچىلىقى ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى توغرىسىدا

ئەنۋەر ئابلىمىت

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يەرنىڭ خۇسۇسىيلاشتۇرۇلۇشى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىنىڭ مۇناسىۋىتى قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى XVI ئەسىردىلا باشلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ چاغدا ئىمپېرىيىنىڭ ئىگىلىكى يېپىق ھالەتتە بولغاچقا، ئىمپېرىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن پايتەخت ئىستانبۇل ۋە باشقا شەھەرلەرنىلا تەمىنلەيتتى. شۇڭلاشقا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى چەكلىك ئىدى. XIX ئەسىرگە كەلگەندە، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ يېپىق ئىگىلىك سىستېمىسى پارچىلىنىشقا باشلىدى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ خەلقئارا ئىقتىسادىي سىستېمىغا ماسلىشىشى ئىمپېرىيە ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان يېزا ئىگىلىكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سودىلاشتۇرۇشقا تۈرتكە بولدى.

يېزا ئىگىلىكىنى سودىلاشتۇرۇش دېگىنىمىز بازار ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش بولغاچقا، بازارنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەلۋەتتە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىدا ئەڭ مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن بازارنىڭ ئېھتىياجى ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بازارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. بازارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ياكى قاندۇرۇلماسلىق ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە بولغان يەر ئىگىدارچىلىقى مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ماقالىنىڭ ئاساسىي تېمىسىغا كېلىشتىن ئاۋۋال، بىز ئالدى بىلەن XIX ئەسىردىكى خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئوسمان ئىمپېرىيىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن خۇسۇسىي يەر ئىگىلىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مەقسەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تەرەققىي تاپقان ياۋروپا ئەللىرى ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئۈچۈن بازار ئىزدەش، شۇنداقلا ئەرزان ۋە كۆپ مىقداردىكى ئاشلىق ۋە خام ئەشيالارغا

ئېرىشىش كويىدا بولۇۋاتاتتى. مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاشلىق بىلەن خام ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلىش جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاشقا كاپالەتلىك قىلىدىغان ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش سىياسىتىگە تەھدىت بولاتتى ۋە ئىمپېرىيىنىڭ سانائىتىنى ئاجىزلاشتۇراتتى. شۇڭلاشقا، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەمەلىيەتتە خەلقئارا بازارلارنى ئاشلىق ۋە خام ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى خالىمايتتى. ئەكسىچە، خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجىغا تېزدىن ماسلىشىشقا قىزىقىدىغان خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرى بولسا خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى خالايتتى، چۈنكى ئۇلار شۇنداق قىلىش ئارقىلىق كۆپرەك پايدىغا ئېرىشەتتى. روشەنكى، خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولاتتى. خۇددى ئامېرىكىلىق مەشھۇر تارىخشۇناس كامال كارپات كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى قانچە كۈچەيسە، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى شۇنچە تېز راۋاجلىناتتى. XIX ئەسىرنىڭ تارىخى شۇنى كۆرسەتتىكى، خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن، ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى مىسلىسىز راۋاجلانغانىدى.

ئوسمان ئىمپېرىيىسى جەمئىيىتىدە يېزا ئىگىلىكىنى سودىلاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىدىغان كۈچلۈك بىر خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرى قوشۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئىبارەت ئىدى. XIX ئەسىردە بۇ قوشۇن بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇرۇش چىقىمىنىڭ كۆپىيىشى تۈپەيلىدىن، ھۆكۈمەت پۇلغا مۇھتاج بولۇپ، دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى شەخسلەرگە ئىجارىگە بەردى (ئەمەلىيەتتە سېتىپ بەرگەنگە ئوخشاش). ئۇنىڭ ئۈستىگە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن، تىمار① دىكى ئورۇنلاشقان دېھقانلار تىماردىن ئايرىلدى. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ كونا ئىجتىمائىي سىستېمىسىنىڭ ئارقا تۈۋرۈكى بولۇپ كېلىۋاتقان تىمار تۈزۈمى پارچىلىنىشقا باشلىدى.

تىمار تۈزۈمىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ھوقۇقلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن تەڭ، يەرلىك فېئودال كۈچلەر كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇلار يەرلىك ئەمەلدارلار، باجگىرلار، سودىگەرلەر ۋە ھەقىقىي يەر ئىگىلىرى سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باج كىرىمىنى تۇتۇۋېلىش ۋە بىۋاسىتە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتەك ۋاسىتىلەر ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا ئىگە بولۇش نىسبىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. بالقان ۋە ئاناتولىيە ئۆلكىلىرىدىكى خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرى خەلقئارا بازارغا ماسلىشىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشتى.

ۋەھالەنكى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقانلىقىغا تەن بەرمەي، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى كۈچەيتمەكچى بولدى. سۇلتان مەھمۇد II ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (1808 — 1839)، بولۇپمۇ 1831 - يىلى بىلەن 1837 -

① تىمار — ئوسمان ئىمپېرىيىسى تارىخىدىكى ھەربىي بەخشەندە يەر.

يىللىرى ئاخىرىدا، مەركىزىي ھۆكۈمەت يەرلىك فېئوداللار ۋە باشقا قارشى كۈچلەردىن كەلگەن تەھدىتنى يوقىتىش ئۈچۈن تېز ھەرىكەت قىلىپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرىدىغان تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ، بالقان ۋە ئاناتولىيىدىكى چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. 1831 - يىلى، مەھمۇد II قېپقالغان بارلىق تىمارلارنى بىكار قىلدى. مەركىزىي ھۆكۈمەت باج يىغىش مەقسىتى بىلەن ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان يەرلەرنى مۇلتىزىملار (باج تۆلەيدىغان دېھقانلار)غا ئىجارىگە بەردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەخپە يەرلەرنىمۇ بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا ئۇرۇندى. ھەتتا شەرقىي ئاناتولىيە ۋە شىمالىي سۈرىيىدە كۇرد قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ يەرلىرىنىمۇ مۇسادىرە قىلىپ، دېھقانلارغا ئىجارىگە بەردى. چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ يەرلىك خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرى قوشۇنىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى تەدبىرى بولغاچقا، مۇسادىرە قىلىنغان بىر قىسىم يەرلەر سۇلتاننىڭ يېقىنلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇ ھال، ئەمەلىيەتتە، يېڭى چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا شارائىت ھازىرلايتتى. يەر تەقسىم قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت يەرنىڭ قانۇنلۇق ئىگىلىرىنى تىزىملاش ئارقىلىق ھەربىر پارچە يەردىن باج ئېلىشنى بەلگىلىدى. ھۆكۈمەت 1858 - يىلى يەر قانۇنىنى جاكارلاپ، باج كىرىمىگە كېپىللىك قىلىش شەرتى بىلەن، خۇسۇسىي يەر تۈزۈمىنى ئېتىراپ قىلدى. ھەتتا چەت ئەللىكلەرمۇ يەرگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى بەردى.

تىمار تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى، يەر قانۇنىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ۋە چەت ئەللىكلەرگە يەرگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىنىڭ بېرىلىشى نەتىجىسىدە، خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى يەرلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇنى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاسىيادىكى ئۆلكىلىرىدە 1869 - يىلى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى ئىسپاتلايدۇ. 1869 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئۆلكىلەردە خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى يەرلەر پۈتۈن تېرىلغۇ يەرنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

بىز ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىن خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىغا ئۆزگىرىش مەزگىلىدىكى سودىلاشتۇرۇلۇشى جەريانىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا شۇ پاكىتنى كۆرۈۋالالايمىزكى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلاشتى، يەنى خۇسۇسىي يەر مۇلۇكچىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن چاغدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى تېز راۋاج تاپتى. مەسىلەن، ئوسمان ئىمپېرىيىسى بويىچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت مىقدارى 1830 - يىلى ئۈچ مىليون 700 مىڭ فوند ستېرلىڭغا توغرا كەلگەن بولسا، 1872 - يىلىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 20 مىليون 200 مىڭ فوند ستېرلىڭغا يەتتى.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە ئېكسپورت قىلىنغان مەھسۇلاتلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى كۆك تاماكا، بۇغداي، قۇرۇق ئۈزۈم، ئەنجۈر ۋە قوي يۇڭىغا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىدى. روشەنكى، تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان.

گەرچە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجى، «ئەركىن سودا كېلىشىمى» نىڭ ئىمزالىنىشى، يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تۆمۈر يوللارنىڭ

قۇرۇلۇشىدەك ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئامىللار ئىچىدە يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەڭ مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى شەرھلەش ئۈچۈن، دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر مۈلۈكچىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مەزگىل بىلەن خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مەزگىلدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىدىكى پەرقلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش زۆرۈردۇر.

تىمار تۈزۈمى پارچىلىنىشتىن بۇرۇن، مەركىزىي ھۆكۈمەت سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە كۈچلۈك ئىدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى كونترول قىلالايتتى، بۇنداق بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش سىياسىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانىدى، شۇنداقلا، ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى خام ئەشيالارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز سانائىتىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. خەلقئارا بازارنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش سىياسىتىگە تەھدىت بولغاندا، مەركىزىي ھۆكۈمەت تاموژنا بېجىنى ئۆستۈرۈش، ھەتتا بۇغداي ئېكسپورت قىلىشنى مەنئىي قىلىش ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق ئېكسپورتنى كونترول قىلالايتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ چاغلاردا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ بەزى ئۆلكىلىرى بىلەن ياۋروپا بازارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم باغلىنىش ھالقىسى، ئاساسەن، ئاشلىق قاراڭغۇ بازىرى ئىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئاجىزلاشقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى سىرتقا كۆپرەك يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشلىقنىڭ ئورنىغا كىرىمى كۆپرەك بولغان ئىقتىسادىي زىرائەتلەر (مەسىلەن پاختا، كۆك تاماكا قاتارلىقلار)نى تېرىش ھەمدە قاراڭغۇ بازار ئارقىلىق ئېكسپورت قىلىش ئەھۋاللىرى كۆپەيدى.

دۆلەتنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىشى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مەزگىلدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەركىزىي ھۆكۈمەت كۈچلۈك چاغلاردا يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى چەكلىك بولىدى. ئەكسىچە، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىدا راۋاجلىنىش خاھىشى بارلىققا كەلدى.

دېمەك، خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن مەزگىللەردە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى تېز راۋاجلاندى. بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىر تەرەپتىن، خۇسۇسىي يەر تۈزۈمى مەركىزىي ھۆكۈمەتنى ئاجىزلاشتۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەرلىك فېئوداللارنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاجىزلاشتى. شۇڭلاشقا، 1828 - يىلدىن 1829 - يىلغىچە روسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان ئىمپېرىيىسى مەغلۇب بولۇپ، روسىيىگە سودا جەھەتتىكى ئىمتىيازلارنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، مىسىرنىڭ باش ۋالىيسى مۇھەممەد ئەلى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە تەھدىت سالغاندا، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەنگلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، 1838 - يىلى ئەنگلىيە بىلەن «ئەركىن سودا كېلىشىمى» ئىمزالىدى. كېيىنرەك مەركىزىي ھۆكۈمەت ياۋروپادىكى باشقا ئەللەر بىلەنمۇ كېلىشىم ئىمزالىدى. بۇ كېلىشىملەر مەركىزىي ھۆكۈمەتنى

ئاجىزلاشتۇرۇپ، تاشقى سودا ئىشلىرىنى كونترول قىلالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدى. شۇڭلاشقا، ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئۆز بازارلىرىنى قويۇۋېتىپ، خام ئەشيالارنى ياۋروپاغا ئېكسپورت قىلدى. ئېكسپورت بېجى 1838 - يىلىدىكى 30 پىرسەنتتىن 1861 - يىلىدىكى بىر پىرسەنتكە چۈشۈرۈلدى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ چەت ئەللىك سودىگەرلەردىن ئالىدىغان ئىچكى تامۇژنا بېجى 1838 - يىلىدىن كېيىن بىكار قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت تامۇژنا بېجىدىن بولىدىغان كىرىمدىن كۆپ دەرىجىدە مەھرۇم بولدى. شۇڭلاشقا، مەركىزىي ھۆكۈمەت ياۋروپا پۇل مۇئامىلە بازىرىدىن قەرز ئېلىشقا باشلىدى. ئەكسىچە، خۇسۇسىي يەر ئىگىلىرى بازار ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشتا تېخىمۇ كۆپ ئەركىنلىككە ئېرىشىپ، بازارنىڭ ئېھتىياجى ۋە مال باھاسىغا قاراپ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى تەڭشەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا يېزا ئىگىلىكىنى سودىلاشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى مۇقەررەر بولۇپ قالغانىدى.

قىسقىسى، ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يەر مۈلۈكچىلىكى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار. ئەگەر XIX ئەسىردە خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى بارلىققا كەلمىگەن بولسا، ئوسمان ئىمپېرىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ سودىلاشتۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشى مۇمكىن بولمىغان بولاتتى.

دۇنيادىكى مىللەتلەر

ئۆمەر موللا

sheng		
圣卢西亚人	سېنت ـ لىيۇسىيەلىكلەر	غەربىي ھىندىي تاقىم ئاراللىرى
圣马力诺人	سان مارىنولار	جەنۇبىي ياۋروپا
圣文森特人	سېنت ۋىنسېنتلىقلار	غەربىي ھىندىي تاقىم ئاراللىرى
shi		
士瓦本人	شۋابلار	گېرمانىيە
shu		
舒格兰人	شۇغنانلار	ئافغانىستان
斯巴达人	سپارتانلار	جەنۇبىي ياۋروپا
斯丁人	ستېڭلار	ھىندىچىنى يېرىم ئارىلى
斯拉夫人	سىلاۋيانلار	شەرقىي ياۋروپا
斯里兰卡人	سىرى لانكالىقلار	سىرى لانكا
斯洛伐克人	سلوۋاكلار	چېخوسلوۋاكىيە
斯洛文人	سلوۋىنتلار	پولشا
斯洛文亚人	سلوۋېنلار	جەنۇبىي ياۋروپا
斯瓦希里人	سۋاخىللار	تانزانىيە، كېنىيە
斯威士人	سۋازىلار	جەنۇبىي ئافرىقا
斯维比人	سۋابىلار	ياۋروپا
Song		
松巴人	سومبالار	غەربىي ئافرىقا
松巴娃人	سومباۋالار	ھىندونېزىيە

Su

苏人（西乌人）	سىئۇلار	ئا ق ش
苏奥马莱塞特人	سۇئوما لايستېلار	فىنلاندىيە
苏奥米人	سۇئومىلار	فىنلاندىيە
苏巴农人	سۇبانونلار	فىلىپپىن
苏丹人	سودانلىقلار	سودان
苏格兰人	شوتلاندلار	بۈيۈك بىرىتانىيە
苏克人	سۇكلار	كېنىيە
苏拉人	سۇلالار	ھىندونېزىيە
苏莱人	سۇرايلار	غەربىي ئاسىيا
苏里南人	سۇرىناملار	جەنۇبىي ئامېرىكا
苏卢巴人	سۇلۇبىلار	غەربىي ئاسىيا
苏禄萨马尔人	سۇلۇ ــ ساماللار	فىلىپپىن
苏美尔人	شۇمېرلار	غەربىي ئاسىيا
苏米人	سۇملار	فىنلاندىيە
苏苏人	سۇسۇلار	غەربىي ئافرىقا
苏陀人	سۇتولار	جەنۇبىي ئافرىقا، لېسوتو

Suo

索克人	سوكلار	مېكسىكا
索科罗人	سوكورولار	چاد
苏洛尔人	سولورلار	ھىندونېزىيە
索马里人	سومالىلار	سومالى، ئېفىئوپىيە
索宁克人	سونىنكېلار	مالى، بۇركىنا فاسو
所罗门人	سولومونلار	مېلانېزىيە

T

Ta

他加禄人	تاگاللار	فىلىپپىن
塔多人	تخادولار	ھىندىستان
塔菲人	تافىلار	توگو، گانا
塔夫人	تاۋىرلار	شەرقىي ياۋروپا
塔格巴努亚人	تاگبانۇئالار	فىلىپپىن
塔吉克人	تاجىكلار	ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو
塔加比尔人	تاگابىللار	فىلىپپىن
塔加考洛人	تاگاكاۋلولار	فىلىپپىن
塔拉斯科人	تاراسكىلار	مېكسىكا

Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Sciences, Uygur Edition)
No. 1. 1994. (Total: No. 57)

Contents

On the Thought of Deng Xiao Ping and Destiny of Socialism .... Fang Yan Ming (Translated fy Akbar . Husayin)

Trade Caravan on Silk Road in Anatolia .... Abdukrem. Rahman

On liquor Culture of Uigurs Ancestry .... Abduxukur. Memetimin

About Mental Production Activity .... Abduweli. Hamut

Times and the Modern People .... Islamjan. Xerip

The Necessity of Establishing a System of the Socialist Market Economy .... Muhammat Eli turdi

On Crime Problem of Youngsters and its Precaution .... Alim. Kadir

Theory Study of Classical literature of Uiyur .... Ikbal. Tursun

The Silk Road and the Culture of the Western Regions .... Kasim. Arxi

The Account of the Pamir in „A History of the Han Dynasty„ .... Xerin Kurban

Yolluq tekin—The Great Scholar of Eighth Century .... Tursun Wuxur

A Preliminary Study on land Ownership and Commercial Agriculture of the Ottoman Empire .... Anwar. Ablimit

The Nations of the World .... Omar Molla

主编：艾克拜尔·侯赛因
副主编：克尤木·库尔班

شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

(哲学社会科学维文版)

季　刊

发行范围：公开发行

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۆسى ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۆسى

شىنجاڭ داشۆسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ

国际标准刊号：ISSN 1005—5878　خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى:

国内统一刊号：CN 65—1035/C　مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13 — 58

باھاسى: 2.00 يۈەن.

ISSN 1005-5878

04

9 771005 587001